

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда:
УДК: 811 512.154: 81 – 1(575.2) (04)

Оторчиева Айсалкын Токтосуновна

Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдер

Адистиги-10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма
тил илими

Салыштырма тил илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи:
филология илимдеринин доктору,
профессор, КР УИАнын корреспондент-мүчөсү
Б.Ш.Усубалиев

Бишкек – 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4
----------------------	---

I БАП. СОМАТИКАЛЫК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ.....9

I.1. Фразеологизмдердин жалпы тил илиминдеги жана орус тил илиминде изилдениши	12
I.2. Жалпы тил илиминдеги соматика.....	13
I.3. Фразеологизмдердин түркологияда изилдениши.....	17
I.4. Түркологияда соматизмдердин изилдениши.....	20
I.5. Фразеологизмдердин кыргыз тили илиминде изилдениши.....	22
I.6. Кыргыз тилинде соматизмдердин изилдениши.....	31
I.7. Фразеологизмдердин араб тили илиминде изилдениши.....	33
I.8. I Бап боюнча тыянак.....	40

II БАП. ИЗИЛДӨӨ МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

II.1. Изилдөөдө колдонулган илимий методдор.....	41
II.2. II Бап боюнча тыянак.....	56

III БАП. КЫРГЫЗ ЖАНА АРАБ ТИЛИНДЕГИ СОМАТИКАЛЫК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТРУКТУРАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ.....58

III.1. Кыргыз жана араб тилдериндеги эки компоненттүү соматикалык фразеологизмдер.....	58
III.2. Кыргыз жана араб тилдериндеги үч компоненттүү соматикалык фразеологизмдер.....	85
III.3. Кыргыз жана араб тилдериндеги 4 компоненттүү соматикалык фразеологизмдер.....	92
III.5. Бап боюнча кыскача жыйынтык.....	100

IV. БАП. КЫРГЫЗ ЖАНА АРАБ ТИЛИНДЕГИ СОМАТИКАЛЫК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СЕМАНТИКА-СТИЛИСТИКАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ103

IV. 1.1. «Башرأس»-« компоненти менен.....—.....	109
IV.1.2. «Көз عين» компоненти менен.....	116
IV.1.3. «Мурунأنف» компоненти менен.....	125
IV.1.4.«Оозفم» компоненти менен..... ..	128
IV.1.5. «Тилلسان» компоненти менен.....,	132
IV.1.6. «Жүрөкقلب» компоненти менен.....	134
IV.1.7. «Кулакأذن» компоненти менен.....	139
IV.1.8. «Колيد» компоненти менен».....	141
IV. 1.9. «Бутقدم» компоненти менен.....	145
IV. 1.10. Кыргыз жана араб тилдеринин соматикалык код	147
IV.4. IV Бап боюнча кыскача жыйынтык.....	176
ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ	177
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР	183
ТИРКЕМЕ	195

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу

Фразеологизмдерди системалуу түрдө изилдөө тил илиминин башка салааларына караганда жакында эле башталганы менен, аталган маселелер боюнча бүгүнкү күнгө чейин көп эмгектер жарык көргөндүгүн танууга болбойт. Бирок бул маселелер чечилди бүтү дегендик эмес. Тескерисинче канчалык тереңдетилип изилденген сайын, улам анын жаңы өнүрү, касиети ачылып, фразеологизмдер бүгүнкү күндө теориялык да, практикалык да актуал маселелердин бирине айланып бараткандыгын көрөбүз. Буга байланыштуу биздин ишибизге тикеден-тике тиешелүү айрым жалпы маселелерге учкай болсо да токтоло кетүү зарылдыгы туулуп отурат.

Тил илими азыркы өнүгүү этабында тилдерди салыштырып изилдөөгө кызыгуунун жогорулашы менен мүнөздөлөт. Бул жагдай бир катар себептерге, атап айтканда, элдердин кайсы өлкөдө жашаганына карабастан, алардын социалдык, идеологиялык жана маданий жактан жакындашуусунун, ошондой эле мамлекеттик саясаттын натыйжасында келип чыккан алака, катыштарга байланыштуу болуп саналат. Бул жагынан алганда, фразеологизмдер жаатындагы изилдөөлөрдө аталган тилдик бирдик тигил же бул элдин турмушунун өзгөчөлүгүн, анын маданиятын, каада-салтын жана менталитетин чагылдырган өзгөчө кубулуш экендиги белгиленип келет.

Тилдерди салыштыруунун типологиялык изилдөөлөрүнүн проблемасы лингвистикадагы көптөгөн орчундуу проблемаларынын ичинен өзгөчө мааниге ээ экендиги, актуал маселелерге кирери, бул жагынан фразеологиялык система бөтөнчө орунда турары көптөн бери эле белгиленип жүрөт. [Иванов В.В. Орус тили — СССР элдеринин улуттар аралык катнашынын тили. М., ВЯ, 1981, № 4, С. 7].

Дегинкиси, эки же андан көп тилди салыштырып изилдөө фразеология маселелерин иштеп чыгуу үчүн жемиштүү теориялык багыт болуп саналат. Ушул эле учурда эки же андан көп тилдердин салыштырма сыпаттамасы өзүнүн изилдөө объектилери, максаттары жана ыкмалары бар калыптанган илим экендигин белгилей кетүү керек. Салыштырма изилдөө теориялык гана эмес, практикалык да зор мааниге ээ экендигин да баса белгилей кетпесек болбос: «Салыштыруу – тилди үйрөнүүнүн негизги (балким, жалгыз) ыкмасы». [Гак В.Г. О контрастивной лингвистике.// Новое в зарубежной лингвистике. М., Прогресс, 1989, С. 7]

Тилдерди изилдөөнүн салыштырма ыкмасы бизге салыштырылып жаткан тилдердин ар биринин өзгөчөлүктөрүн жакшыраак аныктоого мүмкүндүк берет. Эки же андан көп бейтектеш тилдердин системаларын салыштырганда алардын ортосундагы ар кандай өзгөчөлүктөр гана эмес, көп жалпылыктар да ачылат. Муну менен катар бир тилди жеке алып изилдегенде байкалбай көз жаздымда калган кубулуштар башка тилдер менен салыштырып изилдөө процессинде ачыларын практикада көп эле далилденип келет. Салыштырмалуу фразеология тилдерди бардык деңгээлде: функционалдык, семантикалык, формалык семантикалык жана структуралык жалпы жана дифференциалдык белгилерин аныктоо максатында, алардын мамилесине карабастан изилдейт. Ар бир тилдин фразеологиялык фонду тилдин структуралык-грамматикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүгүн гана чагылдырбастан, ошол элдин тарыхынын, маданиятынын өнүгүү процессин чагылдырып, маданий мамилелерди, стереотиптерди муундан-муунга каттап, өткөрүп турат.

Акырында биздин изилдөөбүздүн предмети болгон соматикалык компоненттери бар фразеологизмдер ар бир тилде өзүнчө бир чоң топту (жалпы фразеологиялык курамдын 20-25%ын) түзөт, бул жагдай соматизмдер менен байланышкан маалымдама талаасынын адамдардын жашоосундагы мааниси менен түшүндүрүлөт. Андыктан биздин тандап алган темабыздын актуалдуулугу кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин алигиче атайын изилдөөнүн боло электиги менен түшүндүрүлөт. Генетикалык жана

типологиялык жактан ар түрдүү кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдерди салыштырып изилдөө аталган эки тилдеги жалпы эле фразеологизмдерди изилдөө ыкмаларын табууга, тактоого жол ачмакчы. Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин лексикасы тарабынан түзүлгөн дүйнөнүн лингвистикалык сүрөттөрүндө улуттук өзгөчөлүктөр кандайча чагылдырылгандыгын ачып берүүдө изилдөөбүз негиз болуп берери анык.

Диссертациянын темасынын негизги илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы К.Карасаев атындагы БМУнун кыргыз филологиясы факультетиндеги кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын илим изилдөө багытына, илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына жана изденүүчүнүн демилгесине ылайык тандалып алынып, жүзөгө ашырылды.

Изилдөөнүн максаты-кыргыз жана араб тилдериндеги дене мүчөлөрүн билдирген фразеологизмдерди семантика-структуралык жактан салыштырып иликтөө аркылуу бул боюнча эки тилде кандай жалпылыктар менен айырмачылыктар бар экендигин аныктоо. Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

- темага байланыштуу теориялык иштер менен таанышып, аларга сереп салуу; кыргыз жана араб илимпоздорунун фразеологизмдерге карата көз карашына талдоо жүргүзүү;
- салыштырылып жаткан тилдердеги фактылык материалдарды жыйнап, иретке келтирүү; кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин тилдик системада алган ордун белгилөө;
- эки тилдеги соматикалык фразеологизмдерди моделдерин аныктоо;
- «дене мүчөлөрү» ядросунан турган соматикалык фразеологизмдерди семантикалык топторго бөлүштүрүү;
- кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин семантикалык жалпылыктары менен айырмачылыктарын, мындай окшоштук, бөтөнчөлүктөрдүн себеп-өбөлгөлөрүн ачып берүү;

- эки тилдеги соматикалык фразеологизмдердин структуралык окшоштуктарын, айрымачылыктарын жана эквиваленттерин иликтөө;
- изилденип жаткан тилдердеги соматикалык фразеологизмдердин маданий коддорун аныктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы биринчи жолу кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдер структуралык жана семантикалык жактан салыштырылып, бул жаатта эки тилдеги жалпылыктар менен айрымачылыктардын ачылып берилиши; муну менен катар ислам маданиятынын адеп-ахлактык жана психологиялык көрүнүш, кубулуштарынын соматикалык фразеологизмдердин призмасы аркылуу чагылдырылышын аныкталышы менен түшүндүрүлөт.

Илимий иштин теориялык жана практикалык мааниси Изилдөө иштеринин негизинде чыгарылган илимий жалпылоолор жана тыянак-жыйынтыктар жалпы эле фразеология теориясын байытууга өз үлүшүн кошору, ошондой эле келечекте мындай нуктагы изилдөөлөргө теориялык өрнөк болору шексиз. Изилдөөнүн натыйжалары фразеология боюнча окуу китептерин жана окуу куралдарын; кыргыз, араб тилдеринин соматикалык фразеологизмдер сөздүгүн түзүүдө, ошондой эле кыргыз жана араб, тилдерин жогорку окуу жайларда окутууда, котормо лексикология, стилистика жана кеп маданияты сабактарын өтүүдө кеңири пайдаланылары анык. Муну менен катар кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологизмдерди салыштырып талдоонун натыйжалары социалдык-маданий катмардын кептик баарлашуусунда улуттук-маданий жана эл аралык мамилелерде, б.а., саясий чөйрөдө да өз пайдасын тийгизмекчи.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Соматикалык фразеологизмдер салыштырылып жаткан тилдердин фразеологизмдериндеги эң байыркы жана эң өнүмдүү катмарлардын бири болуп саналат. СФдер ар кандай тилдин жалпы фразеологиялык курамынын 25%га жакынын түзөт. Айрым соматизмдердин фразеологиялык бирдиктердин өзөктүү

компоненттери катары колдонулуу даражасы бир катар семантикалык факторлорго байланыштуу келет, ошондуктан фразеологиялык бирдиктердин бул топторун структурасын түрдүү тилдерде, атап айтканда, кыргыз жана араб тилдеринде салыштырып иликтөө өзгөчө кызыктуу жана келечектүү.

2. Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдер тематика-семантикалык жактан беш топко бөлүнөт: 1) адамды мүнөздөгөн СФ; 2) адамдын эмоциясы менен психологиялык абалын чагылдырган СФ; 3) адамдын иш-аракетин сүрөттөгөн СФ; 4) кырдаалды мүнөздөгөн СФ; 5) жагдайды мүнөздөгөн СФ (орун, иш-аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары).

3. Салыштырылып жаткан эки тилдеги СФ семантикасы жана лексикасы боюнча жакындашат, айырма алардын сөз түркүмдүк табиятында болот.

4. Кыргыз жана араб тилдеринин фразеологизмдеринин курамы, соматикалык компоненттин катышы, жыштыгы болжол менен бирдей.

5. Эки тилдеги фразеологизмдердин тутумунда баш- **رَأْسٌ**, жүрөк- **قَلْبٌ**, кол- **يَدٌ**, көз- **عَيْنٌ**, ооз- **فَمٌ**, кулак- **أُذُنٌ**, бут, аяк- **رِجْلٌ** соматизмдер жигердүү жана жемиштүү колдонулат.

6. Изилденип жаткан эки тилдеги соматикалык компоненттен турган фразеологизмдерди зооморфтук, мейкиндик, убакыт, дене, өсүмдүк, сандык жана өң-түс коддоруна бөлүүгө болот.

7. Эки тилдеги соматикалык фразеологизмдердин айрымдары бир-бирине толук, айрымдары жарым-жартылай дал келсе, кээ бирлери таптакыр дал келбейт. Мындай дал келбечүүлүк эки элдин географиялык жашоо шарты, дүйнө тааным, маданий жана үрп-адат, каада-салт өзгөчөлүктөрү менен шартталат.

8. Ислам маданиятынын эки тилдеги айрым соматикалык фразеологизмдердин жаралышына өз таасирин тийгизген.

9. Соматикалык фразеологизмдер элдин маданий дүйнө таанымын туюндуруучу каражаттардын бири катары колдонулат.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык ишке байланыштуу топтолуп системаштырылган материалдары, изилдөөчүнүн табылга натыйжалары жана

анализдери, иштелип чыккан маанилүү жыйынтыктары жана теориялык аныктамалары изилдөөчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробацияланышы Иштин мазмуну боюнча эл аралык, республикалык, регионалдык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын илимий басылмаларда жарыяланышы. КРдин ЖАК тарабынан расмий каттоого кирген жыйнактарга 4, РИНЦ системасы аркылуу индекстелүүчү басылмаларга 5 илимий макала жарыяланды. Иштин негизги жыйынтыктары Касым Тыныстанов атындагы ЫМУде “I Тыныстанов окуулары” (3.11.2022), ф.и.д.академик С.Ж.Мусаевдин илим жолундагы 50 жылдыгына жана 70 жаш маарекесине арналган “Академик Сыртбай Мусаев жана кыргыз тил илими” (28.12.2023) аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияларында кыргыз жана араб тилдеринде окулган.

Иштин көлөмү жана түзүлүшү. Илимий иш киришүүдөн, төрт баптан, корутунду жана колдонулган адабияттардын тизмеси менен тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү бетти түзөт.

I БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ (ИЛИМИЙ АДАБИЯТТАРГА СЕРЕП)

I.1. Фразеологизмдердин орус тил илиминде изилдениши

Илимий адабияттарга сереп салуу - буга чейин изилденген материалдарды териштирип, карап чыгуу, андагы камтылган маселелердин ийгиликтерин, жетишкендиктерин баса белгилеп, изилдөөнүн теориялык негиздерин түптөө, андагы кемчиликтерди көрө билип, талаш маселелердин чечилишине өз салымыңды кошо билүү.

Орус тил илиминде фразеология илиминин түптөлүшүнө академик В.В. Винаградов алгачкылардан болуп чыйыр салган, фразеология тил илиминин бир тармагы катары каралышы керектигин, анын табиятын окуп үйрөнүү зарылчылыгын эскерткен. Албетте, ага чейин деле фразеология боюнча изилдөөлөр болгон, бирок алар туруктуу сөз айкаштары бар экендигин сыяктуу айтылган макалалар, пикир (Д.К. Вульфистун 1928; С.И. Абакумов 1936, ж.б.) менен чектелип, теориялык иликтөөгө тереңдеп кирген эмес.

Фразеологизмдерди фразеологиялык ширешме, фразеологиялык тизмек, фразеологиялык бирдик деген семантикалык топторго бөлүштүрүү В. Виноградовго таандык [Винаградов В.В. Основные понятие русской фразеологии, как лингвистической дисциплины. Китепте Труды юбилейной научной сессии в памяти А.А. Шахматова . ЛГУ.-Л..1946]мындай бөлүштүрүү фразеологизмдерди классикациялоодо кеңири пайдаланып, илимпоздор арасында бүгүнкү күнгө чейин күчүн жоготпой келет. В.В.Виноградовдун семантикалык классификациясы, фразеологизмдердин образдуулугу, туруктуулугу, тилде даяр материал катары колдонулушу сыяктуу жагдайлары окумуштуулар тарабынан колдоого алынып, бул илим ошол мезгилден тартып тил илиминин өзүнчү бир салаасы катары карала баштаган.

Академик В.В. Винаградовдун жолун жолдоп, фразеологизмдерге тиешелүү болгон түрдүү маселелерди ар тараптуу көтөрүп чыккан окумуштуулардын

катарын профессор С.И. Ожегов, А.М. Бабкин, Н.М. Шанский, В.Л. Архангельский, Б.А. Ларин, В.Н. Телия ж.б.у.с. толуктайт. Окумуштуулардын киинки изилдөөлөрү В.Винаградовдун айткандарына тактоолорду киргизишип, фразеология илиминин илимий теориялык жактан калыптанышына зор салым кошушкан.

Орус окумуштуусу А.М.Бабкин фразеологизмдердин келип чыгуу тарыхын биринчилерден болуп изилдөөгө алган.[Бабкин А.М. русская фразеология её развитие и источники-Л., 1970] А.И. Молотков «Основы русской фразеологии» аттуу эмгегинде (1977) тилчи-окумуштуулар арасында пайда болгон пикирлерди тактоону сунуштайт. Фразеологизмдерди «кең» жана «тар» мааниде кароонун өзү туура эместигин айтып, фразеологизмдердин объектисин, курамын тактоодо анын өзүнө гана таандык мүнөздүү белгилери аркылуу аныктоого боло тургандыгын көрсөткөн. Окумуштуулардын арасында фразеологизмдердин объектисин «кең» жана «тар» мааниде кароо керек деген пикирлер өткөн кылымдын токсонунчу жылдарына чейин өкүм сүрүп келген.

С.Г.Г. Гаврин «Проблема фразеологического моделирование» аттуу макаласында [Гаврин С.Г. Проблема фразеологического моделирования.. Проблемы образования фразеологических единиц. Тула-., 1976. 58-75-б] фразеологизмдерди моделдештирүүнү сунуштайт. А. В. Куниндин «Структурно-семантическая модель- это обладающий типовым значением лексико-грамматический образец, по которому создаются аналогичные переменные и переменные- устойчивые сочетания слов около одного срежневого знаменательного слова» [Кунин А.В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины. М.. 1964.. 287с.] деген пикирине каршы болуп, моделдештирүүнүн зарылдыгы мындай деп түшүндүрөт: «Лингвистическая модель- это абстрактно-логическая конструкция, раскрывающая сущность внутренней организации языковой единицы (производного слова, предложения, фраземы и т.д.) Такая конструкция складывается из констант и правил их функционального объединения» Окумуштуу андан соң жөнөкөй типтеги (ошол учурдун талабына жооп берген) бир топ кызыктуу моделдерди сунуштайт.

Орус тил илиминде фразеология боюнча жазылган адабияттар ушуну менен эле чектелбейт, анын баарына токтолуу иштин көлөмүнө туура келбейт. Орус окумуштуулардын кийинки мууну аталган маселе боюнча бүгүнкү күндө да үзүрлүү иштеп жаткандыгына күбө болуп келебиз.

1.2.Тил илиминдеги соматика

Соматизм грекче somatos- «дене», «денеге тийиштүү» деген сөзүнөн алынып, адамдын дене түзүлүшүн, анын мүчөлөрүнүн (баш бет, кол, бут, көз ж.б.)ар түрдүү тилдерде аталышын, алардын анатомиялык-биологиялык кызматын жана булар аркылуу жашоо, күндөлүк турмуш-тиричиликтеги түрдүү мамилелердин берилишин билдирет. Сома, соматика, соматикалык деген терминдер негизинен биологияда, медицинада жана психологияда кеңири колдонулат. Тил илиминде болмо соматикалык маанидеги сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр лексикалык жана грамматикалык семантиканын орчундуу бөлүгүн түзөрү ар түрдүү изилдөөлөрдөн жана кадимки сүйлөө аракетинен, же коммуникациялык практикадан байкалып келет. Себеби сөз, сөз маанилери тилдин ээси болгон улуттун тарыхый тажрыйбасын, басып өткөн жолун дүйнө менен адамдын мамилесин көрсөтөт. Алар аркылуу адамдын өзүн жана айлана -чөйрөнү таанып билүүсү аркылуу улуттук дүйнө таануу маданиятынын калыпанышын жана буларга байланышкан каада-салт, жүрү-турум эрежелеринин нормаларынын сакталышын байкоого болот. Натыйжада адамдын дене мүчөлөрүнүн аталышы менен алардын тилдик-стилдик, прагматикалык максатта колдонулушун тийиштүү лингвистикалык аспектиде иликтөө мүмкүнчүлүгүнүн кеңири экендиги түрдүү тилдердин мисалындагы изилдөөлөрдөн улам байкалып турат.

Тил илиминде адамдын дене мүчөлөрүнө байланыштуу сөздөрдү алгачкылардан болуп Ф.О. Вакк 1964-жылы эстон тилинин фразеологизмдердин изилдеп жатып, адамдын дене мүчөлөрүн атаган сөз бирдиктерин «соматикалык»деген термин белгилеп, «**soma**»- «дене, тулку бой, сырткы жана ички органдарды билдирет» деген аныктамасын берген. Ал соматизмдердин аталышы катышкан фразеологизмдер байыркы учурда эле кеңири кездешкендигин

айтып, адамдын дене мүчөлөрүнүн аталышын лингвистикалык жактан изилдөө зарыл жана кызыктуу экендиги белгиленген. Окумуштуу Ф.О. Вакктын айтуусу боюнча, дайыма көзгө көрүнүп турган *баш, көз, ооз, тиш, кол, бут* ж.б.у.с. дене мүчөлөрдүн катышкандыгы пикир алышууда көп колдонулуп, аларды атаган сөздөр тилде негизги тематикалык, лексика- семантикалык группаны түзүп турары көрсөтүлүп, байыркы кездердеги адамдын жана жаныбарлардын дене мүчө аталыштары иликтөөлөрүнүн негизин түзгөн. Эмгегинде адамдын денеси жана андагы суюктуктар, кан, сөөк, нерв, жест жана мимика, туруктуу сөз айкаштары эстон тилинин фразеологизмдеринин мисалында изилденген[52,1964, 26-бет].

Ал эми орус тил илиминдеги фразеологияга негиз салган белгилүү окумуштуу В.В. Виноградов дагы өз кезегинде соматизмдерди фразеологиялык бирдиктин компонентинин негизги түзүүчү компоненти катары эсептеген. Соматикалык сөздөр, түшүнүктөр катары *баш, көз, кулак, мурун, тил, кол, бут*, мимика көрүнүшү аркылуу жакшы көрүү, даам сезүү, ыкыллас билдирүү, мамиле жасоо ж.б. толуп жаткан маанилер туюндуруучу сөздөрдүн ушул касиеттерин эске алып, В.В.Винаградов өзүнчө лексема катары *баш, саал, чач, көз, тамак, каш, кулак, моюн, тил* ж.б.у. сыяктуу 59дене мүчөлөрүн соматикалык фразеологизмдердин компоненти катары караган [58, 1946, 45-69бб.].

Изилдөөчү Э.М. Мордковичтин эмгегиндеги соматикалык фразеологизмдерде жест, мимика, физиологиялык сезимдер, ошондой эле жаныбарлардын кыймыл-аракети социалдык символика катары каралып, анын изилдөөсү белорус тилиндеги соматикалык фразеологизмдердин негизинде изилденген [142,1972,98-100бб.].

Э.С. Якимова сомтикалык фразеологизмдер боюнча изилдөөсүндө «соматикалык фразеологизмдерди үйрөнүү-жашоонун закон ченемдүүлүктөрүн көрсөтөт»деген, анткени анын ою боюнча, айлана- чөйрөдөгү кубулуштарды адам өзүнүн дене бөлүктөрү аркылуу кабыл алып түшүнөт жана адамдын ички дүйнөсү тышкы материалдык үлгүлөр аркылуу кабыл алып түшүнөт жана адамдын ички дүйнөсү тышкы материалдык үлгүлөр аркылуу жасалат,алар «физикалык» метафоралык мааниде колдонулат деп эсептейт[183,20-б].

Е.М. Верещагин менен В.Г. Костомаров «Язык и культура» аттуу эмгегинде «соматизм» түшүнүгү жөнүндө «Соматизмом (соматизм-от греч. **Somatos-телo, корпус**) называется любой значащий признак, положение или движение лица и всего тело человека» деген [55,199-б.] аныктамасын беришкен.

А.Д.Козеренко, Г. Е. Крейдлиндин «Фразеологические соматизмы и семиотическая концептуализация тела» деген эмгегинде соматикалык объектилердин аталыштарынын пайда болушун «дене, дене мүчөлөрү (части тела), дене мүчөлөрүнүн бөлүктөрү (части частей тела), ички органдар, денеден чыккан суюктуктар (телесные жидкости) түзөт» деп эсептешип, дене мүчөлөрү менен туюндурулган жаңсоолорду жесстерди тили деп айрымалап, соматикалык объектилердин сын-сыпатынын ичинен төмөнкүдөй 3 чоң группаны аныкташкан: а) структуралык сыпаты (структурные признаки) дене мүчөлөрүнүн денеден орун алышы, анын бөлүктөрү болушу; б) физикалык касиеттери (физические признаки), мисалы, «чачынын өңү» «дененин температурасы»; в) функционалдык белгиси (функциональные признаки), мисалы, моюндун негизги функциясы- баш менен денени туташтырып туруучу функциясы, ал эми буттун функциясы- басуу. Ошону менен бирге «соматикалык объектинин формасы», «соматикалык объектинин өлчөмү» деген белгилерди аныкташкан. Мисалы, узун кол, деген соматикалык фразеологизмдерди алсак, колунан өлчөмү узун экендиги билдирип жатат. Мында объект-кол, узун - анын сыпаты. Өтмө мааниде колу узун деген «кандайдыр бир ишти аткаруу, колунан келүү, күчү жетүү» дегенди билдирет. Булчундуу дене дегенде «спорт менен машыккан адамды түшүнөбүз», кызыл көз дегенде «ыйлаган, жини келген кишини» сүрөттөйбүз [111,56-б.].

Ал эми А. И. Молотков «Фразеологический словарь русского языка» деген эмггинде 4000 фразеологиялык туруктуу сөз айкашында 1300 соматикалык бирдик бар экендигин белгилеп, (жаныбардын дене мүчөлөрүн кошуп караганда), соматикалык комменттүү синонимдер сырдык сөздөр катышкан соматикалык фразеологизмдер зат атооч+сын атооч, сын атооч+зат атооч, сын атооч+сын атооч, этиш+зат атооч түрүндө жасалган мисалдары менен коштолот [141, 543-б.].

Ю. Д. Апресяндын «Лексическая семантика, синонимические средства языка» деген эмгегинде соматизмдер адамдын көрүү, угуу, жакшы көрүү, дамм сезүү ж.б. физикалык кабыл алуусу боюнча кабыл алуу органдарына көз, кулак, тышкы жана ички таасир этүүлөрү (бозоруу, мурун, тил, тери ж.б.) киргизип, адамдын физиологиялык абалдарына үшүү, суусоо, физиологиялык реакцияларга ички жана тышкы таасирдин алдында өзгөртүлүүчү ысуу, тердөө, жүрөктүн согушу ж.б.у.с. кубулуштардын негизинде тематикалык топторго ажыратылып изилденген. Аны ною боюна, фразеологизмдерден жасалган дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө адам жана анын денеси бардык нерсенин чени, ориентациясы болуп саналат[23,123-б.].

Адамды жана анын кыймыл-аракетин мүнөздөгөн фразеологизмдер көбүнчө мотивдешкен, нерсе менен кубулуштун ортосундагы ассоциативдик байланыш түрүндө болот. Мына ушундай фразеологизмдер менен бейвербалдык каражаттардын карым-катышын орус тил илиминде Е.В. Красильниковдун «Жесты и языковые фразеологизмы»(1977), А.В. Филиппов менен В.Д. Кутловскаянын «Фразеологизмы и жесты»(1975) аттуу эмгектеринде чагылдырылган. Е.В.Красильниковдун пикири боюнча, көптөгөн фразеологизмдер бейвербалдык каражаттардын негизинде пайда болгон[174,56-63-б.].

Окумуштуу Г.Крейдлин адам бетинин негизги үч функциясын бөлүп көрсөткөн: «1) сезимди жана мамилени билдирген соматизмдер; 2) коммуникативдик-эмоционалдык информацияларды жеке мамилелердин чагылдырылыш дарегине жеткирүү милдети каралат; 3) регулятивдик милдет жүктөлөт, мисалы, беттин реакциясы бир кабарды уккандагы өзгөрүлүшү, көз-информация алуу жана көрүү каражаты ж.б.[115,66-94-б.].

В.Г.Гак фразеологизмдер тилдин улуттук-маданий спецификасынын пайда болушунун ачык бир көрүнүшү болуп эсептелет деп эсептеп, алардын ичинен өзгөчөлөнгөн группа катары соматикалык фразеологизмдерди бөлүп көрсөтүп, өзүнүн «Национально -культурная специфика метонимических

фразеологизмов» деген изилдөөсүндө адам жана жаныбарлардын дене бөлүктөрүн атаган лексемаларга өзгөчө көңүл бөлгөн [60,260-265-б.].

Швецариялык лингвист Ш.Балли: «Ишарат жаңсоолор, тулку -бойдун абалы жана мимика башка белгилер сыяктуу эле лингвистикада өз орду бар тилдик белги» десе [35,416-б.], Б.С. Данилов менен Н. В. Куницкая «метафоралык жана метанимиялык өтмө маанинин болушу соматикалык фразеологизмдердин жасалышына алгылыктуу фактор болуп саналат» деп белгилешет [51,189-б.].

Эмне үчүн адамдын дене мүчөлөрү метафоралык каражат катары жыш колдонулуп, адам айлана-чөйрөдөгү курчап турган нерселерди өзүнө, өзүнүн дене мүчөлөрүнө салыштыргандыгы жөнүндө Т.Н. Чайко: «Благодаря тому, что части тела постоянно находятся перед глазами, они становятся своеобразным эталоном для срвнения» деп баасын берип, көзгө көрүнүп турган дене мүчөлөрдөн жыш колдонулгандары катары, мисалы баш, көз, мурун, ооз, тил, моюн, бут ж.б., ал эми колтук, ийин сыяктуу дене мүчөлөрү фразеологизмдерде, туруктуу сөз айкаштарында аз колдонуларын белгилейт [55,104-б.].

Тил илиминде ушул багытта В.Д. Аракин (1976), И.В. Арнольд (1976), И.А. Бодуэн дэ Куртенэ (1890,1907), В.Г. Гак (1974,1999), Р.З. Гинзбург, Александр фон Гумбольдт (1984), Б. А. Ильиш (1968), А.И. Смирницкий (2007), П.В. Щерба (2007), З.К. Ахметжанова (2007), А. Вежбицкая (2001), А.М. Еримбетова (1980) Л.К. Жаналина (2011), Е. А. Журавлева (1980), В.П. Шубин, В.М. Багусловский (1983), Ю.А. Долгополов (2005), Р.М. Вайнтрауб (1980), Н. Федуленкова (2005), Ц. В. Бибилейшвили (1986), А.П. Смит (1998), Н.В. Масалева (1984), З.А. Богус (2002) ж.б. өңдүү окумуштуулар дагы изилдешкен.

I.3. Фразеологизмдердин түркологияда изилдениши

Бул учурда түрк тилдүү элдерде да фразеологизмдерди атайын изилдөөгө алуу иштери да колго алына баштаган. Түркологияда фразеологияга арналган алгачкы эмгек С.Кенесбаевге таандык. Анын алгачкы макалалары «Казак тилиндги идиомалар жана фраземалар жөнүндө» деген темада 1946- жылы жарык көргөн. [Кенесбаев С.К. казак тилинин идиомалары менен фразалары туралы .[В

жур. Халык мугалими .1946№1.2. 39-42с] Туруктуу сөз айкаштрынын баарысы эле фразеологизмдерге кирбестигин, фразеологизмдердин курамы, түзүлүшү, компоненттери дайыма белгилүү бир ордунда турарын айтып, алардын сөз, макалылакаптарга болгон катышщын, стилдик өзгөчөлүктөрүн көрсөткөн. С.Кекесбаевдин фразеологизмдерге тиешелүү критерийлерди тактап айткан ойлору тектеш түрк тилдериндеги фразеологизмдерди изилдөө иштеринде чоң мааниге ээ болгон.

50-жылдардын башында фразеологизмдерге арналган баалуу эмгектердин бири катары өзбек тилчиси Ш.У.Рахматаллаевдин «Азыркы өзбек тилиндеги этиштик фразеологиялык бирдиктердин грамматикалык жасалуу өзгөчөлүктөрү» деген темадагы кандидаттык диссертацияны атаса болот. Эмгек 1952- жылы Москвадан корголгон, түрк тилдериндеги (айрыкча өзбек тилиндеги) фразеологизмдердин грамматикалык өзгөчөлүктөрү менен семантикалык-структурасын изилдөө иштерин жолго салган иш болуп саналат.

Бул багытта атайын илимий-изилдөө иштери жүргүзүлүп, өзбек мамлекеттик университетинин демилгеси менен бүткүл союздук илимий-теориялык конференциялар Самаркандда (1959, 1961, 1971) өтө баштаган. Катышуучулар ошол кездеги актуалдуу болгон фразеологизмдердин компоненттүүлүгүнө, башка тилдик бирдиктерден болгон айырмачылыгына тактоолорду киргизип, фразеологизмдердин лексика -семантикалык жана грамматикалык түзүлүшү сыяктуу маселелерге көңүл бурушуп, илимий талкууларды жүргүзүп турушкан.

Башкыр тилинин фразеологиясын изилдөөгө алган З.Г. Ураксиндин «Башкыр тилинин фразеологиясы» (1975) аттуу эмгегинде түрк тилерине тиешелүү фразеологизмдерди тактоо, иликтөө иштерине көңүл бөлгөн. Семантикалык топторго ажырымдоодо фразеологизмдер менен компоненттик маанин ортосунда байланыш барбы, жокпу терең талдоого алып, жыйынтыктарды чыгарган. Түркологиянын тарыхында дене мүчөлөр катышкан (баш, көз, жүрөк ж.б.) соматикалык фразеологизмдердин маселелерин биринчилерден болуп көтөрүп чыккан жана аларды кеңири мисалдардын негизинде талдоого алып, терең

изилдөө зарыл экенин билдирген. Эмгек улуттук өзгөчөлүктөрдүн негизинде пайда болгон фразеологизмдерди топторго бөлүштүрүүсү, лексикологиялык бардык катары сөздүктүрдү чагылдыруу керектигин билдирүүсү сыяктуу пикирлери менен фразеологдордун арасында дурус баага арзыган.

Өткөн кылымдын 70-80-жылдарында түрк тилдериндеги элдерде фразеологизм деп эмнени айтабыз деген суроого жооп табылып, анын табияты такталып калганын окумуштууларды фразеологизмдерге тиешелүү болгон жалпы маселелер эмес, конкретүү маселелер кызыктыра баштаганын төмөнкү эмгектердин жаралышы тастыктайт.

1973-жылы Баку шаарында корголгон эмгегинде окумуштуу З.К.Жарушева «Вопросы фразеологии современного карачево-балкарского языка» аттуу эмгегинде фразеологизмдерди «кең» жана «тар» деп караган көз караштарга каршы экенин билдирип, фразеологизмдин курамын тактап, анын көлөмүн чектөө керектигин эскерткен да, карачай -балкар тилдериндеги фразеологизмдерди маанилик жактан жиктөөдө традициялуу ыкма боюнча академик В.Виноградовдун классификациясын негиз кылып алган. Экинчи главасында фразеологизмдерди структура- морфологиялык, лексика-грамматикалык жактан өзгөчөлүктөрүнө карай субстантивдүү, адъективдүү, этишттик жана адвербалдык деп бөлүштүргөн. Фразеологиялык полисемия, фразеологиялык синонимия, антонимия, фразеологизмдердин варианттуулугу тууралуу маселелерди кийинки главасында кеп кылган. Акыркы главасын «Фразеологические пословицы-поговорочные выражение» деп атап, жаман тил баш жарат; токмогу катуу болсо кийиз казык жерге кирер; чөптү көтөрсөң түбү сиз болор; бал кармаган бармагын жалайт өңдүү макалдарда мисал келтирип, мында фразеологиянын критерийлери туруктуулугу, синтаксистик биримдиши бар деп караган. Бул жерде автордун фразеологизмдери «кең» мааниде алып караган окумуштуулардын таасиринен алыстай албагандыгын байкоого болот.

Өзбек тилиндеги окумуштуусу 1977-жылы А. Исаев «Соматических фразеологизмы узбекского языка» аттуу диссертациялык ишин ийгиликтүү коргогон. Изилдөөчү иштин биринчи главасында байыркы түрк тили менен өзбек

тилиндеги соматизмдерди салыштырып карап , алардын ортосундагы байланыштарды ынымдуу мисалдар аркылуу далилдеп берген, экинчи главасында соматикалык фразеологизмдерди маанисине карай семантикалык топторго ажыраткан да баш, көз, кол соматикаларын фразеологизмдердин тутумунда туруп жараткан маанилерине токтолгон. Соматикалык фразеологизмдердин лексикалык, морфологиялык, синтаксистик сыяктуу варианттарына, алардын кептеги функцияларына үчүнчү бөлүмдө орун берген.

Татар тилинин фразеологиясын изилдеген окумуштуу Г. К. Гизатова 1983-жылы коргогон диссертациялык ишинде[Гизатова Г.К. «Компаративные фразеологические единицы современного татарского литературного языка» Казань 1983 , автореферат] изилдөө объектиси катары татар тилиндеги салыштыруу жолу менен жасалган фразеологизмдерди алып, алардын адамды мүнөздөп келген компаративдик фразеологизмдердин улуттук белгилерди алып жүрүүчү касиетине токтолгон жана аларды семантикасына, структурасына карай топторго ажыратып көрсөткөн. Иштин акырында автор эмгек татар тилиндеги компаративдик фразеологизмдерди толук изилдөөгө албаса да, түрк жана башка тилдерде мындай аналогиялык проблемаларды кыскартууга көмөктөштөрүн, каралган маселеледи жалпы теориялык маалымат үчүн пайдаланса боло тургандыгын эскерткен.

Түркологияда фразеологизмдерге тиешелүү мындан башка да бир топ илимий -теориялык эмгектер иштелген. Алсак , К.Х. Даибова «Фразеология кумыкского языка»(1973), К. Дуйсетаева «Семантико- стилистическая характеристика особенностей казахских фразеологизмов» (Алма-Ата, 1977), А. Аламедов «Двухкомпонентные глагольные номинативные фразеологические единицы в современных английский и туркменских языках»(Ашхабад, 1982), К. А. Мамедова «Фразеологическая синонимизация в современном азербайжанском литературном языке» (Баку, 1983), Жайсакова Р. Е. «Структура фразеологизмов в казахском языке»(1980)ж.б. Кийинки убактарда түрк тилдүү элдерде фразеология байланыштуу каралган маселелер мындан да кеңири мындан да ар тараптуу болуп изилдөөгө алынган жана изилденип жатканына күбө болуп отурабыз.

1.4. Түркологияда соматизмдердин изилдениши

Түркология илиминде да соматизмдер изилденип келген жана изилденип келүүдө. Себеби адамдын дене бөлүктөрүн атаган сөздөр лексиканын катмарындагы өтө байыркы жана туруктуу лексикага кирет. Ошондуктан бул багыт боюнча В.В. Радлов (1963), Л. А. Новиков (1973), Д. Н. Шмелев (1973), Г. Дерфер, М. Сводеш (1960), Н. И. Ильминский (1805), В. Д. Колесникова (1972), А.В.Дыбо (1984), К.Кенесбаев (1966), А. Кайдар (1980), Ф.Г. Исхаков (1961), Г. Номинханова, К. Мусаев (1984), С. Садыкова, ж.б. белгилүү түрколог окумуштуулардын эмгектерин атоого болот.

Белгилүү болгондой, XX кылымга чейин түрк тилдеринин бир тобу, анын ичинде кыргыз тили кеңири планда атайын изилденген эмес. Ошондой болсо да кыргыз тили боюнча эң алгачкы түркологиялык изилдөөлөр катары академик В.В. Радловдун эмгектерин айта алабыз. Айрыкча анын «Опыт словаря тюркских наречий» деген сегиз китептен турган төрт томдуу белгилүү сөздүгү кыргыз тилинин лексикографиялык иштеринин башаты жана XIX кылымдагы жандуу кыргыз тилинин сөздөрү кагаз бетине түшүрүлгөн варианты катары илимий жактан да, тарыхый жактан да зор мааниге ээ эмгек болуп саналат. В.В. Радлов бул сөздүгүн түзүүдө 32 түрк элдеринин материалдарынан пайдаланган жана ага 8 миңден ашуун кыргыз сөзүн киргизген. Сөздүктөгү кыргыз сөздөрүн түрколог С.З. Садыкова лексика- тематикалык жактан адамдын оң сапаттарын билдирген сөздөр, адамдын терс сапаттарын билдирген сөздөр, дене бөлүктөрүнө байланыштуу сөздөр, денедеги суюктуктарга байланыштуу сөздөр деген топторго бөлүштүрүп көрсөтүп, аларга айдар, ак тамыр, кан тамыр, акай көз аяк, алакан, омуртка, өпкө, ооз, ич каңшар, каш, кабак, кабырга, курсак, моюн, мурун ж.б. дене мүчөлөрүн атаган сөздөрдү киргизген. [165, 249-264-б].

Г.Дерфер адамдын дене мүчө бөлүктөрүн жалпы лингвистикалык планда, андан кийин алтай тилдеринин тектештигинин аспектисинде изилдеген. Н.И. Ильминский болсо дене мүчөлөрүнүн бир нече аталыштарын карап, анатомиялык терминдер эч кандай кошумча мүчөлөрдүн жалгануусуз эле жасала тургандыгын

белгилеп, «кара көз»(чёрное око), «кыйшык моюн»(кривая шея), «чоң курсак»(с большим животом)ж.б. мисалдардын негизинде көрсөткөн.

В.Д. Колесникова жалпы алтай тилдер тобундагы түрк, могол, тунгус-манжур тилдериндеги адамдын дене-мүчө аталыштарын изилдеп келип, аталган топтогу тилдерде 200-600гө чейин ар түрдүү дене мүчө аталыштарынын орун аларын аныктап, алардын арасындагы бир нече ондогон аталыштары түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдеринде байыркы ама(н) «рот», агур «рот», көке-(н) «көкүрөк», ар(у)-ка «арка», гари-/а «кол»ж.б.у.с. сөздөр жалпы бир негизди түзөөрүн баса белгилеген[112, 71-б].

А. В. Дыбо өзүнүн макаласында алтай тилиндеги бармактын аталышын карап, пикир алышууда ар бир салаанын колдонулушун, аткарган кызматтарын иликтеген. Өзгөчө баш бармак менен чыпалак өткөн кылымда эле соматикалык лексика катары түрк тилдеринде изилдөөнүн объектиси болуп келгендигин айткан [164,940б.].

Түрколог-окумуштуулардын көпчүлүгү соматикалык түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр айрыкча фразеологизмдерде көп колдонулат деп белгилешет (К. Кенесбаев казак тилинде, А. Кайдр уйгур тилинде, Р. Эгембердиев кыргыз тилинде ж.б.). Фразеологизмдердеги соматикалык түшүнүктөр жана сөздөр В.Д. Аракин(1976), Р.З. Гинзбург, Л.В. Шерба (2007), З.К. Ахмеджанова (2007), М.К. Исаев (1977), Е.Д. Сулейманова (1989)ж.б. түркологдордун эмгектеринде каралган. Бул эмгектердин изилдөө объектиси иретинде жыш колдонулган мисалдарга баш, көз, мурун, ооз, тил, моюн, бут деген лексемалардан баштап, колтук, ийин деген дене мүчөлөрү киргизилип, ар түрдүү аспектиден изилдөөгө алынган.

Я.Р. Роджибаев орус жана өзбек тилдерин, А. О. Кармышаков кыргыз жана орус тилдерин, О. Назаров орус жан түркмөн тилиндеги соматикалык фразеологизмдерди салыштырса, А.А. Исаев өзбек тилинин соматикалык фразеологизмин изилдеген. [97,23-б.].

А.М. Эмирова: «Само человеческое тело является наиболее доступным и изученным объектом наблюдения человека с первых его жизненных шагов, свою

ориентацию в пространстве, свою оценку окружающего, человеку «удобнее» соотносить, прежде всего, с частями своего тела»[178,112-б.]деп, адамдын денеси алгачкы мзгилден бери эле үйрөнүүнүн оңой объектиси болуп саналып, айлана-чөйрөнү таанып билүүдө адамдарга баа берүүдө, дене мүчөлөрү аркылуу үйрөнүү, чагылдыруу жолу ыңгайлуу болгон деп эсептейт.

М.Х. Абилгалиева казак жана немец тилинин соматикалык фразеологиясынын окшоштугун жана структура-семантикалык айырмасын караса (1993), З.К. Ахметжанова менен Р. Е. Валиханова орус жана казак тилдериндеги соматизмдери комплекстүү салыштырып изилдешкен.

I.5. Фразеологизмдердин кыргыз тил илиминде изилдениши

Кыргыз тил илиминде фразеогизмдердин теориялык жагына караганда практикалык жагы эртерээк колго алынган. Лексикограф К.К. Юдахиндин 1940-жылы жана 1965-жылдары жарык көргөн котормо сөздүктөрүндө 304төн ашык фразеологизм берилип(Эгембердиев,2012,185-б.), алардын маанилери оозеки жана көркөм чыгармалардан алынган иллюстрациялар менен жабдылып, кеңири түшүндүрүлүп берилген.

Фразеологизмдердин теориялык максатта алгачкылардан болуп көңүл бурган окумуштуу Ж.Ш. Шүкүров болуп саналат. «Кыргыз тилинин фразеологиялык айкаштары жөнүндө» аттуу [Шүкүров Ж. Кыргыз тилинин фразеологиялык айкаштары жөнүндө. —Труды ИЯЛ Ан Кирг ССР .Ф-., 1956. 29-36б] эмгегинде фразеологияга тиешелүү бир топ маселелерди караган, анын актуалдуу маселе экенин баса белгилеп, «кыргыз тил илими фразеологизмдрге бай» деп айткан. Бул ишти кечиктирбей колго алуу керек деп тынчсызданган. Эмгектин кыргыз филологиясында өз орду бар, анткени мында биринчилерден болуп фразеологизмдер жөнүндө теориялык маалымат берилип, алардын пайда болуу, жаралуу жолдору тууралуу алгачкы көз караштар орун алган.

Кыргыз тил илиминде фразеологизмдер атайын илимий изилдөөнүн объектиси болуп, изилдене башталышы деп Ж.Осмонованын 1972-жылы жарык көргөн

«Кыргыз тилиндеги идиомалар» аттуу монографиялык эмгегин атасак болот. Иш фразеологиянын өзгөчө бир тармагы болгон идиомаларга арналып, алардын өзүнө жакын турган башка көрүнүштөрдөн айырмасын белгилөө; идиомалардын ширелишкен бир бүтүндүк маанисин, анын пайда болуш өзгөсөлүгүн, тематикалык топторун жана синонимдер менен варианттарына талдоо жүргүзүү; идиомалардын грамматикалык табиятын аныктоону алдына максат кылып койгон да, аларды кыргыз тилиндеги факты- материалдарды кеңири пайдалануу менен, ынанымдуу далилденген. Иш максатка ылайык үч главага бөлүнүп каралган киришүү бөлүмүндө идиоманын изилдениши тарыхы, терминдин чечмелениши жана мааниси тууралуу кеп кылган, ал тууралуу окумуштуулардын айткан пикирлерин келтирген. Биринчи главада лингвистикалык табиятын, алардын тиешелүү мүнөздүү белгилерин аныктап, «идиомалар сөздүк составга кирип, сөздүк составды байытат»дебестен, «фразеологиялык составга кирет фразеологиялык составды байытат»деп эсептөө оң деген пикирин билдирген (51-б).Экинчи главада идиомалардын келип чыгуу, пайда болуу шарттарын билбей туруп, алардын маңызын түшүнүү кыйынга турарын айтып, бир нече идиомалардын этимологиясына токтолгон. Идиомалардын семантикасына карай тематикаларга ылайыктап ажыратып, аларды өз иинен топторго бөлүп караган. Лексикалык, фонетикалык, грамматикалык, квантативдик варианттарын белгилеп, ушул варианттарды изилдөө аркылуу туруктуу сөз тизмектери деп аталган тизмектердин (анын ичинде идиомалардын) белгилүү даражадагы өзгүрүүгө учураарын, ал аркылуу өз сапатын жакшыртып турарын байкоого болорун билдирген. Идиомалардын сөз түркүмүнө карым-катышы жана алардын түзүлүш өзгөчөлүктөрү, синтаксистик мүнөздөмөсү үчүнчү главада каралган. Изилдөө объекти катары кыргыз тилинин идиомаларын алган автор өз пикиринде мындай деп айткан жери бар: «бул эмгекте фразеология маселелеси ар тараптан толук түрдө изилдөөгө алынды деп эсептөөгө болбойт анткени «идиома»термини фразеологияны толук камтый албайт»[2007,8-б.].

Окумуштуу Ж.Осмонова ошону менен токтоп калган жок, бир топ жыл изденүүнүн үстүндө болуп, мунун натыйжасында 2007-жылы «Кыргыз

фразеологиясы» аттуу экинчи эмгеги жарык көргөн. Ушул эле монографиянын негизинде 2008-жылы «Кыргыз фразеологиясынын негизги маселелери» деген темада диссертацияны жактаган. Эмгекте фразеология илими тил бирдиги катары М.В. Ломоносовдун мезгилинен тартып изилдене баштаганын, орус тил илиминде, түрк тил илиминдеги фразеологиянын калыптануу, өнүгүү жолдорундагы кайчы пикирлерге, талаш маселелерге жана жетишкен ийгиликтерге кеңир токтолгон.

Кыргыз тил илиминде фразеология боюнча практикалык жана теориялык планда жүргүзүлгөн илимий иштерди санактап, аларга карата өзүнүн илимий баасын билдирген. Фразеологизмдерди башка тилдик бирдиктер менен салыштырып карап, алардын ортосундагы жалпылыктарды жана айырмачылыктарды баса белгилеп көрсөткөн. Ширелишкен бир бүтүндүк маанини туюндуруу жагынан өз ара окшошкону менен, колдонуш шартына, тематикасына карай ар башка болору тууралуу маалымат берип, ушул өзгөчөлүктөрүнө ылайык топторго бөлүштүргөн да, аларды мисалдар аркылуу далилдеген. Фразеологизмдердин көп маанилүүлүгү, фразеологиялык омонимдер, фразеологиялык синонимдер, варианттуулугу талдоого алынган. «Фразеологизмдердин грамматикалык мүнөздөмөсү» деп аталган бөлүмдө сөз түркүмүнө карата болгон карым-катышы, фразеологизмдердин синтаксистик мүнөздөмөсү, сөз тибиндеги фразеологизмдер, сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер, алардын синтаксистик жактан аткарган милдеттери сыяктуу маселелерге иликтөө жүргүзгөн. Эмгектин акыркы бөлүгүндө кыргыз тилчилер тарабынан жүргүзүлгөн фразеологиялык сөздүктөргө баа берүү менен, сөздүктөрдүн илимий теориялык, практикалык маанисин билдирип, мындай дейт: «Ар бир элдин, ар бир улттун тилиндеги фразеологизмдердин бай запасын чогултуп, аларды белгилүү бир системага келтирип, сөздүктөрдү түзүүнүн олуттуу мааниси бар. Ошол аркылуу фразеологизмдердин маанисин түшүндүрүүгө, сөз маданиятын өстүрүүгө болот. Бир тилдин фразеологизмдеринин маанисин (же маанилерин) экинчи бир тилге так, туура которулуу аркылуу башка тилди үйрөнүүгө зор мүмкүнчүлүк түзүлөт.» (163-б).

Аталган эмгекте кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин бай фактылык материалдары кеңири алынып, талдоого алынган ошентсе да автор

фразеологизмдерди «тар»чөйрөдө изилдеген окумуштуулардын катарына киргенине карабастан, сырдык сөздүк фразеологизмдерди тириштирүүдө, биздин оюбузча, «кеңейтилген» түшүнүктө кароочулар жакка ыктап кеткендей көрүнөт. Алсак, кыдыр колдосун, тузум урсун, оозуңа май деген сыяктуу каалоо-тилек, каргыз сөздөрү образдуулукту, элестүүлүктү туюндуруучу фразеологизмдердин катарына кирип кеткен(120-121-б). Анча мынча мындай мүчүлүштүктөргө карабастан, Ж.Осмонованын «Кыргыз фразеологиясы» аттуу эмгегин кыргыз фразеологиясында, ал тургай жалпы эле кыргыз тил илиминдеги өтө маанилүү жетишкендик катары кароого толук мүмкүнчүлүк бар.

Кыргыз фразеологиясынын дагы бир илипозу катары Р.Эгембердиев атасак болот, окумуштуу фразеологизмдерди мыкты өздөштүрүп, көп жылдык изденүүчүлүгүн натыйжасында бир нече окуу-методикалык, илимий -теориялык эмгектерди жараткан. 1980-жылы «Манасэпосундагы фразеологизмдер» деген темада илимий эмгегин жазып, элдик оозеки чыгармаларда, көркөм чыгармада фразеологизмдерди колдонуудагы бөтөнчүлүктөрдү ииктөөчүлөргө жол ачкан. Фразеологизмдердин мүнөздүү белгилери образдуулукту, компоненттеринин биримдигин, окуялард сүрөттөөдөгү, образ жаратуудагы мүмкүнчүлүктөрүн эпостогу факты- материалдардын негизинде изилдеп, илимий жыйынтыктарды чыгарган.

Илимпоз фразеологизмдердин практикалык жагын эске алуу менен атайын мектептерде окутуу маселесине кайрылып, «Фразеологияны XI класста окутуу» деген эмгегин 1992- жылы жарыкка чыгарган. Мында фразеологизмдерди өз ара үчкө бөлүп карап, фразеологизмдердин мүнөздүү белгилеринин ар бирине кыскача теориялык түшүнүк берип, аларды ылайыгына карап көнүгүүлөр менен камтыган.

Окуучулардын сөз маданияты жогорлатууда фразеологизмдерди окутуунун мааниси чоң экенин белгилеген, фразеологизмдердин билүү, аны арбын колдонуу менен гана чектелбестен, аларды кепте колдонуудагы өзгүчүлөктөрүнө көңүл буруу зарыл экенин айткан. «Фразеологизмдердин речте колдонулушу» деген бөлүмдө алардын өзгөрүп колдонулушун үчкө бөлүп караган: 1) бир же бир нече

компоненттерин түшүрүп колдонуу;2) компоненттердин арасына сөз кошуп колдонуу;3) фразеологизмдерди жарыш колдонуу.

Фразеологизмдердин эмоционалдуу-экспрессивдүү жагын иликтеген бирден бир эмгек катары окумуштуу А. П. Назаровду атоого болот. Автор «Художественно функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц» деген темадагы кандидаттык диссертациясын 1985-жылы Москвадан коргогон, анын негизинде 1998-жылы «Фразеологическая стилистика кыргызского языка» аттуу монографиясы жарыкка чыккан. «Аталган эмгекте кыргыз лингвистикасында бул маселе илимий теориялык планда биринчи жолу колго алынган. Ушул жагдайдан алганда автордун изилдөөгө алган темасы актуалдуу маселеге арналгандыгы талашсыз.» (Ж. Осмонова 2007, 12-б.)

Фразеологизмдердин мүнөздүү белгилеринин бири эмоционалдуу-экспрессивдүүлүгүн изилдеген бул эмгек эки чоң главадан турат. Биринчиси «Художественно функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц» деп аталып, семантикалык фактор менен жасалган фразеологизмдердеги өтмө маанилүүлүктү жаратуучу негизги борбор катары катары метафора жана метонимия кубулуштары кызмат кылары жөнүндө кеп козголгон, алардын структура- семантикалык майда топторун ажырымдаган. Лексика-семантикалык факторго стилистикалык максатта кайталоо, тавтологияны, синонимдик, семантикалык кайтоолорду изилдеп, алардын кептеги экспрессивдүүлүктү жаратуучу функциясына көңүл бөлгөн. Стилистикалык боектордо көркөмдүүлүктү, кооздукту жаратуудагы троптун түрлөрүнүн кызматы эске алынган. Гипербола, литота, антиза, ирония, пейфраз, эвфемизм, символизм- фразеологизмдер кепте колдонулуп, экспрессивдүүлүктү пайда кылуудагы ролу мисалдар аркылуу иликтөөгө алынган. Булардын ичинен салыштыруу жолу аркылуу уюшулган фразеологизмдерди талдоого кеңири орун берилип, семантикасына карай 4 топко бөлүп, аларды өз кезегинде ич ара майда бөлүктөргө ажыратып карап, аталган көркөм каражаттардын экспрессияны жаратуу мүмкүнчүлүктөрүнө басым жасаган.

Иштин экинчи главасы «Функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц» деп аталган. Мында фразеологизмдердин ар түрдүү трансформацияланышы аркылуу экспрессивдүүлүктүн артышы, таасирдүүлүктүн күчөшү талдоого алынган. Фразеологизмдердин компоненттеринин семантикалык жактан алмашышы (санаасы санга бөлүндү, санаасы миңге бөлүндү-53-б.), структуралык жактан өзгөрүшү (союп каптагандай, атасынын терисин сыйрып каптагандай, кийимин сыйрып кийгизип койгондой-61-б.), фразеологизмдердин тутумундагы компоненттеринин көбөйүшү (абийири төгүлдү, абийири жакшы эле төгүлдү-74-б.), компоненттеринин кыскарышы (күлүн көккө сапыр, күлүн сапыр-82-б.) иликтөөгө алынган да, алардын кепте кандай максат менен колдонуларын (тактоо, толуктоо, конкреттештирүү, экспрессияны күчөтүү ж.б.) мисалдардын жардамы менен түшүндүрүп берген. Экинчи главанын кийинки бөлүмдүрөндө фразеологизмдердин лексикалык идентификатору менен келиши (кара кылды как жарган кылы-93-б.); фразеологизмдердин фразеологиялык синоними менен катар келиши (ана-мына дегиче, ачып-көздү жумгуча-100-б.), алардын айтылып жаткан ойду тактоо жана конкреттештирүү функциялары каралып, ич ара классификацияланган.

А. Н. Назаровдун бул эмгеги кыргыз тил илиминде алгачкылардан болуп фразеологизмдердин стилистикалык кызматын, эмоционалуу-экспрессивдүү боёгун, фразеологизмдердин поэтикасын ар тараптуу изилгендиги менен баалуу, фразеологизмдердин теориялык, практикалык жагын териштиргени менен маанилүү.

А. Сапарбаевдин «Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы»(1997)аттуу эмгегинин орчундуу бөлүмү фразеологизмдерге арналган. Мында фразеологизмдердин мүнөздүү белгилерине, башка тилдик бирдиктер менен болгон карым-катышына, грамматикалык түзүлүшүнө, стилдик жактан колдонулушуна жана автордук -индивидуалдык фразеологизмдерге мүнөздөмө берген. Бул эмгек өз учурунда кыргыз филологиясына студенттерине фразеологизм боюнча таянган бирден бир илимий булак катары кызмат аткарган.

Ж. Мамытовдун жогорку окуу жайларынын филология факультеттеинин студенттерине арналган окуу китебинде (1999) салтуу түрдө фразеологизмдерге тиешелүү белгилер , башка тилдик бирдиктер менен айырмачылыктары, варианттар сыпатталган. Бул эмгек кыргыз тилдин фразеологиясына тиешелүү маселелерди толук камтыган эмес, тек гана жогорку окуу жайларына арналган окуу китептердин катарын толуктайт.

Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү эки жолу : 1980-жылы жана 2001-жылы жарык көргөн, эки сөздүктү тең Ж.Осмонова редакторлук кылган. 1980- жылы жарык күргөн сөздүк макалаларды жайгаштырылышы, материалдардын бай (4000миңге чамалуу) экендиги, илимий зарылдыгы менен баалуу. Сөздүктүн кийинки басылышында (2001) идиомалык мүнөздөгү гана айкаштар камтылбастан , фразеологиялык ширешме жана фразеологиялык бирдиктерге да орун берилип, көлөмү бир топ толукталган, т.а., 7980 фразеологизм камтылган. Белгилей кетчү нерсе, мында фразеологизмдин табияты жайылган формада каралып, ата журт, бекер сөз, жаагыңды бас, ысык салам, ыкыс берүү, кадыр түн сыяктуу эркин сүз айкаштары, кириңди сөздөр , татаал сөздөр кошулуп кеткен. Чындыгында , сөздүктүн экинчи басылышы көлөмү жагынан байып, аны түзүүдө чоң эмгек коргогон, бирок фразеологизмдердин «кең» түшүнүктө каралышы сөздүктү пайдалануучуларды бир топ чатташтырууга алып келүүчүдөй.

Кийинки мезгилдерде салыштырма- типологиялык планда ииштелген тематикалык сөздүктөр пайда болууда: Г.Жамшитованын «кыргызча -орусча, орусча-кыргызча фразеологизмдердин негизинде түзүлгөн; Э.Ш. Абакирова тарабынан «Русско- киргизский, киргизско- русский синонимический словарь фразеологизмов, со значением «психическое состояние лица» деген сөздүгү (2006) адамдын психалык абалын туюндуруучу фразеологизмдерди камтыган. Эки тилдеги фразеологизмдерди толук камтыбастан, анын кайсы бир темасына гана арналган бул эмгектер боюнча обзор фразеологизм боюнча жазылган башка эмгектерде кеңири талдоого алынган.[Эгембердиев Р.. 2009 215-230-б]

«Азыркы учурда салыштырма типологиянын лингвистикалык илимдердин катарында салмактуу орду бар экендиги талашсыз. Анын ичинен салыштырма фразеология маселеси азыркы тил илиминдеги эң маанилүү багыттардын бири болуп эсептелет. Учурда генетикалык жактан тектеш эмес тилдердин фразеологиялык бирдиктерин салыштырып изилдөөгө чоң басым коюлуп келе жатат».[Карымшаков А.О. Кыргыз жана орус тилдериндеги адамдын сапаттарын билдирген фразеологизмдер. Жур: Кыргыз тили жана адабияты 15/2009., 17-б.]

А.О. Карымшаков «Соматические фразеологизмы в русском и кыргызском языках»(1992), О. С. Абдыкамова «Функционально- семантическое и структурно- семантическое исследование соматических фразеологизмов» (на материале кыргызского и немецкого языков(1992)), Г.Ж. Жамшитованын «Кыргыз жана орус тилдериндеги этиштик фразеологизмдер жана алардын лексикографиялык баяндамасы»(2000), Ж.К. Секебаева «Компаративные фразеологические единицы как элемент национально-культурной специфики языкового сознания»(на материале русского и кыргызского языков (2008)), И.Н. Исабеков «Фразеологизмы и проблемы их перевода»(на материале кыргызского и русского языков(2004)), Б.Б. МаксUTOва «Функциональные особенности фразеологических единиц русского и кыргызского языков»(на материале периодических изданий Кыргызстана (2008) ж.б.у.с. эмгектер иштелип, илимдин байышына жана өнүгүшүнө өз салымдарын кошуп келишет.

А.О. Карымшаковдун орус жана кыргыз тилиндеги соматикалык фразеологизмдерди салыштырып, типологиялык жактан изилдеген эмгеги(1992)үч главага бөлүнүп, биринчисинде эки тилдеги соматикалык фразеологизмдерге статистикалык иликтөө жүргүзүлгөн. Эки тилдеги жалпылыктарды, айырмачылыктарды аныктап, аларды «...люди по-разному выражают свои эмоции, неадекватно относятся к окружающей среде. У разных народов нередко расходятся жестикация, мимика, символика и метафоризация»(автореф.6-б.)деп, түшүндүрөт. Экинчи главасында эки тилдеги соматикалык фразеологизмдерди семантикасына карай классификацияланган, соматикалык фразеологизмдердин структура- грамматикалык, лексика-

семантикалык өзгөчөлүктөрүн (толук эквиваленттүү, толук эмес жана эквивалентсиз фразеологизмдерди) иликтөөнү үчүнчү главага жайгаштырган.

Типологиялык жактан изилдөөгө алынган эмгектердин максаты, милдети, изилдөө кызыкчылыктары да таптакыр башка, аларга коюлуучу талаптар да таза лингвистикалык жактан изилдөөчүлөрдөн айырмаланат.

К.У. Кыдыевдин Ч.Айтматовдун чыгармачылындагы фразеологизмдерди салыштырып изилдеген (орусча-кыргызча жана кыргызча-орусча тексттерде) кандидаттык диссертациясы 2000-жылы корголгон. Эмгектин биринчи бөлүгүндө жазуучунун чыгармаларындагы фразеологизмдер эки тилдеги тексттердин материалында салыштырылып, семантикалык жактан талдоого алган. Натыйжада, адамдын жүрүм-турумун, психологиялык абалын, эмоцияларын туюндурган фразеологизмдерди үч тобуна мүнөздөмө берилген. Автор Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы фразеологизмдер кыргызча-орусча тексттердин негизинде структуралык жактан салыштырып, алардын эквиваленттүүлүгү, эквивалентсиздиги сыяктуу маселелерге көңүл бөлгөн.

Аталган иште көптөгөн бай фактылык материалдар талдоого алынуу менени адамдын эмоциясын туюндурган фразеологизмдерди сыпаттодо куш бек босун, көшөгөң көгөрсүн, кудай, бештин көрсөтпө (автореферат.12-б.) деген сөздүк маанидеги туруктуу айкаштарды фразеологизмдердин тобуна кошуп караган.

Изилдөөчү М.Б. Жаманаква Т.Касымбековдун чыгармаларынын материалында англис жана кыргыз тилиндеги этиштик фразеологизмдерди типологиялык максатта салыштырып, жалпылыктарды, айырмачылыктарды, стилдик табиятын, которуу деңгээлин иликтөөгө алган. Англис жана кыргыз тилиндеги адам турмушун күндөлүк тиричилигине байланыштуу калыптанган этиштик фразеологизмдерди маанисине карай беш топко ажыраткан. М.Жаманакванын аталган илимий иши англис жана кыргыз тилиндеги этиштик фразеологизмдерди салыштырып изилдеген алгачкы эмгек . **1.6. Кыргыз тил илиминде соматизмдердин изилдениши**

Б.М. Юнусалиев(1959), Б.Ө. Орузбаева(1964), С. Кудайбергенов(1980), С.Сыдыков (2017), К. Сейдакматов(1984), Н. Бейшекеев (2001), С.Өмүралиева

(2002,2005), М.Толубаев(1991), М.Мураталиев(1976), С.Ж.Мусаев(1999), М.Ж.Тагаев(2017), Т.С. Маразыков(2004), А.Болотбекова (2007),О.С. Абдыкаимова (1992), А.Кармышаков(1992), О.С.Абдыкаимова(1992), С.С. Жумалиев(2003), С.З.Садыкова(2018), Г.Н. Кыркбаева (2019), ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде кыргыз тилиндеги дене бөлүктөрүн атаган сөздөр тарыхый лексикографиялык, лексикологиялык, лексико-семантикалык, этимологиялык, тексттик семантика сыяктуу жагдайлардан изилдөөгө алынган.

XX кылымдын 50-жылдары профессор Б.М. Юнусалиев кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынын көпчүлүгүнүн башка түрк тилдеринде гана эмес, алыскы тектеш тилдер болуп эсептелген монгол жана манжур тилдеринде да ошондой эле аталыштар менен жолуга турганын баса белгилесе, Б.Ө. Орузбаева кыргыз тилинин лексикасынын өзүнчө бир тобун түзгөн дене мүчөлөрдүн аттары байыркы мезгилден тарта уңгу түрүндө айтылып келатканы жана алардын айрымдарынын гана сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулганына токтолот. Ал эми М.Толубаев кыргыз тилинин байыркы лексикалык катмарына кирген «Адамдын дене мүчөлөрүн билдирген сөздөрдү»лексика- семантикалык топторго бөлүп изилдөөгө алып, изилдөө материалдарын жакынкы жана алыскы тектеш тилдер менен салыштыруу аркылуу алтай тобуна кирген тилдердин жалпылыгын жана өзгөчөлүктөрүн аныктоого аракет жасаган[168,213-259-б.].

М.Ж.Тагаев адамдын өйдө жагындагы дене бөлүктөрүн -баш, төбө, чоку, бел, жон, жал ж.б., төмөн жактагы дене бөлүктөрүн -этек, таман, согончок; ички органдар-колтук, бөйрөк, ооз, тамак ж.б., сырткы дене бөлүктөр -келбет, бет, кол, алдыңкы жактагы дене мүчөлөр-маңдай, чеке, төш, боор, көкүрөк, арка жактагы дене мүчөлөр-жамбаш, арка бел, далы, кабырга ж.б., борбор бөлүктөрү-киндик, жүрөк, сыйдам келген дене мүчөлөргө-бет, боорж.б., шишимек келген дене мүчөлөр-тумшук, мурун, каш эрин ж.б. кичине-чондугуна карата алакан, жүрөк, жамбаш, арка бел, далы деп бөлүштүрүп. Бул дене мүчөлөрү тоо ландшафтарында, артефакттарда ж.б. метафораланып кеңири колдонуларын белгилеп көрсөткөн: Жараланган жүрөк-бул борбордук тоонун аталышы жүрөккө окшош Ысык-Көл

облусунда, эки бирдей бөлүккө бөлүнүп турат. Бул географиялык аталыш поэтикалык элестүүлүктү да берип турат[166,166-б.].

М. Мураталиевдин «Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр» деген эмгегинде кыргыз эпосторунун тилиндеги лексикалык, фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик бөтөнчөлүктөрү кеңири анализге алынып, эпос менен көркөм поэзиянын тилиндеги карым-катыштар, фольклордогу семантикалык-стилистикалык бөтөнчөлүктөр, эпостордо көркөм сөз каражаттарынын колдонулушу боюнча бөтөнчөлүктөр, эпостордо көркөм сөз каражаттарынын колдонулушу боюнча бөтөнчөлүктөр, курамында соматикалык сөздөр катышкан сөз айкаштарынын синтаксистик бөтөнчөлүктөрү изилдөөгө алынса[144,163-б.], Н.Бейшекеев мансчы С.Орозбаков айткан «Манас» эпосунун вариантында 160тан ашуун соматикалык сөз кездешерин белгилеп, соматикалык атоо сөздөрдүн генетикалык катмарларына жана алардын лексика-семантикалык бөтөнчөлүктөрүнө, адамдын дене бөлүктөрүнүн эпостогу колдонулуш жыштыгына статистикалык талдоо жүргүзүп, жыш колдонулуучу соматикалык атоолор катары адамдын дене мүчөлөрүнүн эң негизгилерин билдирген көз, баш, кол, моюн, бой, жүрөк ж.б.у.с.сөздөрдү, мисалы, көз 350жолу, баш 316жолу, кол 201жолу, 50дөн 100гө чейинки жыштыкта-моюн 62, бой61, жүрөк57, сакал55, бел 50 жолу калгандары 1ден 50гө чейинки жыштыкта колдонулганын көрсөтөт. [42,9-17-б.]. О.С. Абдыкаимованын «Функционально-семантическое и структурно-семантическое исследование соматических фразеологизмов» деген изилдөөсүндө кыргыз жана немис тилдериндеги адамдын дене мүчөсүнө байланыштуу фразеологизмдердин семантикасы, структурасы жана функциясы изилденген[12,20-б.].

Кыргыз жана орус тилдериндеги соматикалык фразеологизмдерди структура-семантикалык жактан салыштырып изилдеген А.О. Кармышаков кыргыз соматикалык фразеологизмдеринде баш, көз, ооз, тиш, кол, бут ж.б. дене мүчөлөрүнө байланышкан туюнтмалар көп колдонулгандыгын, ал эми өпкө, бел, жамбаш, кабак, жаак, кирпич сөздөрү орус тилинде пассивдүү экендигин, көнчөк, кызыл ашык эки тилде тең нөлгө барабар экендиги, кыргыз тилине караганда орус

тилинде дене, нерв системасы, таноо, таман активдүү колдонулгандыгын көрсөтсө[106,25-б.], бул маселеге тиешелүү Р. Алишеванын «Соматические компоненты фразеологизмов в английском и киргизском языках» деген эмгегинде адамдын жашоосунда эң керек башкы орундарда турган органдардын бири болгон жүрөктүн ар түрдүү абалын билдирген фразеологизмдерге[21,93-99-б.], Ч.А. Асылбекова тарабынан дене мүчөлөр катышкан фразеологизмдердин маанилерине көңүл бурулган [28, 87-90-б.].

С.Ж.Жанчарбекова «Кыргыз фольклорундагы соматизмдер, стилистикалык-функционалдык өзгөчөлүктөрү»ишинде «Манас»эпосунан, макал-лакап, табышмактардан лексико-грамматикалык, морфологиялык жана синтаксистик жолдору менен жасалышын анализдеген[диссертация// С.Ж.Жанчарбекова «Кыргыз фольклорундагы соматизмдер, стилистикалык-функционалдык өзгөчөлүктөрү»

М.Дж. Тагаев жана Ч.С. Чинлоданын « Дүйнөнүн улуттук -маданий образдары боор концепинин призмасы менен» макаласында боор соматикасында орус, кыргыз, араб жана дунган тилдеринде кандай окшоштук жана айырмачылыктары, географиялык абалга жана менталитетке жараша фразеологизмдердин образдарын чагылдырышкан.

I.7. Фразеологизмдердин араб тил илиминде изилдениши

Орто кылымдагы араб филологдору фразеологияны өз алдынча лингвистикалык дисциплина катары ажыратпай, тилдин образдуу, туруктуу, эки ача маанидеги бирдиктери деп эсептешип, азыркы тил илиминде чечендик илиминин алкагындагы карап келген. Араб классикалык тил илиминде (фикх ал-луга, илим ал-лисан) фразеологизмдер өз алдынча багыт катары болбогондуктан, фразеологиялык материал «чечендик илими» (риторика) же [علم اللغة] «сөздүк состав жөнүндөгү илимде» (лексикология) берилген.

Лексикология, анын ичинде лексикография, В.Д.Ушаковдун айтымында, «араб классикалык тил илиминин эң маанилүү бөлүмдөрүнүн бири болгон, ага өзгөчө чоң маани берилген». Бул дисциплина араб тилдүү илим дүйнөсүндө

олуттуу ийгиликтерге жетишти, атап айтканда, белгилүү англис арабист Ж.Хейвуд белгилегендей: «Сөздүктөрдү түзүүдө жана башка лексикологиялык эмгектерди аткарууда арабдар, кытай тилинен кийинки эле экинчи орунда турган, жана атайын сөздүктөр , Батыш Европада жазыла элек мезгилде бул жаатта артыкчылыгын далилдешкен».

Азыркы «фразеологиялык бирдик» терминине тигил же бул жол менен дал келген бирдиктүү түшүнүктөрдү, туруктуу вербалдык комплекстерди, ар кандай кеп сандаган гетерогендик түзүлүштөр араб тили боюнча эң алгачкы эмгектерде жазылып калган. В. Д. Ушаков белгилегендей, «концептуалдык (тематикалык) сөздүктөрдөгү фразеологиялык материалдардын берилиши өзгөчө кызыгууну туудурат, аларда сөздөр жана сөз айкаштары, анын ичинде макал-лакаптар жана афористикалык сөздөр, ошондой эле тигил же бул концептуалдык чөйрөгө тиешелүү салыштырма сөз айкаштары бар». Мындай сөздүктөрдүн маанисин атактуу арабист В.М.Белкин да белгилеген.

Араб фразеологизмдери Аль-Амид, Ат-Тикрити, Аз-Замахшари, Ал-Хамазани, Аль-Журжани изилдөөлөрүндө каралат; ата мекендик тил илиминде - В.М. Морозова, В.Д.Ушакова, Г.Шарбатоваларда.

Кеңири таанылып калган советтик жана орусиялык чыгаан чыгыш таануучулардын бир катар эмгектерин баса белгилеп кетүү керек (Чагал В.Е. Структурное семантические характеристика представительного фразе в арабской языке. 1958, Чагал В.Е. Арабское мир: развития 2001, Белова А. Г. Араб филологиясына киришүү 2003, Белова араб тилинин тарыхы боюнча 1999-ж., Белова А.Г. 1994-ж., араб лексикологиясы 1975-ж Салыштырмалуу семит тилдери 1998, Звягинцев В.А. 1958, Шарбатов Г.Ш., 1961, Губанов Ю.П Адабий тил 1985).

Мына ушулардын бардыгы араб лексикографиялык эмгектеринде лексемалар менен катар ар кандай туруктуу кайталангыс түзүлүштөр – сөз айкаштары да, сүйлөмдөр да катталган деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Араб орто кылымдарындагы бай лексикографиялык адабиятта тарыхый жана салыштырма изилдөөлөргө негиз боло ала турган өтө баалуу лексика-фразеологиялык материалдар камтылганы маанилүү.

Азыркы орус араб таануусу салттуу тил илиминин маселелери менен катар антропоцентридик тил илиминин маселелерин В.С.Морозова араб соматикалык фразеологиялык бирдиктерин орустун туруктуу вербалдык комплекстерине салыштырып изилдейт [Морозова 2004]. В.Д.Ушаковдун эмгегин белгилебей коюуга болбойт, анын монографиясы Курандын жана араб классикалык тилинин фразеологизмдеринин салыштырма структуралык классификациясына арналганы менен [Ушаков 1996], лингвистикалык мүнөздөмө берген материалдары чоң көлөмдү ээлейт, фразеологиялык бирдиктер, анын ичинде соматикалык фразеологиялык бирдиктер камтылган [127-154].

Араб тили семит тилдерине кирет, тилдердин афроазиатикалык же семит-хамиттик макросемьясына кирет жана бардык араб өлкөлөрүнүн расмий тили болуп саналат.

Орто кылымдын башталышында эле арабдар лексикология маселелерин иштеп чыгууда чоң ийгиликтерге жетишкен.

Сөздөрдүн семантикасы боюнча алгачкы байкоолор жана алгачкы сөздүктөр Курандын лексикасына байкоолордун негизинде хижрий 2-кылымдын биринчи жарымында пайда болгон. [см. Рамазанова 2019: 218]. Араб изилдөөчүсү Акрам Азиз Хамед мындай деп белгилейт: «Ошол эле мезгилде (8-кылымдын аягы – 9-кылымдын башында) эскирген сөздөрдүн сөздүгү («Абу Убейддин классификацияланган эскирген лексикасы»), диалект лексикасынын сөздүктөрү, анын ичинде байыркы араб тили пайда болгон.» [Акрам Хамид 2016: 91].

Биринчи «Китаб ал-Айн» сөздүгүн түзгөн Басри Халил аль-Фарахиди (718–791) да араб тил илиминин негиздөөчүлөрүнүн бири болуп эсептелет.

القاموس المحيط “аль-Камус аль-Мухит” (Сөздүк – Океан) лексикограф жана лингвист Абу аль-Тахир Мажид ад-Дин Мухаммед ибн Яъкуб ибн Мухаммед ибн Ибрахим аль-Фирибид тарабынан түзүлгөн араб сөздүгү. (1329–1414), көбүнчө Фирузабад катары белгилүү.

Сөздү байкоого болгон алгачкы аракеттер жана сөздүктөрдү түзүү аракеттери Курандын сөз байлыгы менен байланышкан. В.Д. Ушаков белгилегендей, «араб орто кылымдарындагы бай лексикографиялык адабиятта өтө

баалуу лексика-фразеологиялык материалдар бар, алар башка көптөгөн өнүккөн тилдерде жок жана тарыхый-салыштырмалуу изилдөөлөргө негиз боло алат» [Ушаков 1996: 16].

10-кылымдын 1-жарымында араб тилинин грамматикалык маселелерин иштеп чыгуу менен бирге сөздүн мааниси менен сөз жасоо түзүлүшүнүн байланышынын лексикологиялык маселелерине, сөздүн маанисин жана анын колдонулушу боюнча көрүнүктүү окумуштуу Ибн Фарис аль-Казвини болгон. Анын эң атактуу эмгеги — үч тамгадан турган уңгулар боюнча лексикалык түгөйлөрдү системалаштырган араб тилинин энциклопедиялык сөздүгү «Мукайс ал-Луга».

В.С. Морозова сөздөрдүн туруктуу айкалышы (المركبة) аль-мураккабат) маселеси, эки же андан көп бирдиктен түзүлгөн, бир бүтүндүккө бириктирилген татаал бирдик түшүнүгү, 8-кылымда эле салттуу араб тил илиминде изилдене башталганын белгилеген [Морозова 1985: 10].

Орто кылымдагы араб тилчилеринин лексикология боюнча билимдерин чагылдырган энциклопедия, В.С. Морозова Жалал ад-Дин ас-Суютинин эки томдук эмгегин “аль-Музжир фи эулюм ал-луга ваанваэйха” (ас-Суюти: 1907) деп атайт, анын ар кандай бөлүмдөрүндө фразеологиялык материалдар да бар [Морозова 1985: 14] .

Багдад университетинин орус тили кафедрасынын окутуучусу Акрам Азиз Хамид араб тилинин фразеологиялык бирдиктеринин калыптануу этаптарына көз салып, мындай деп жазат: «Орто кылымдагы араб окумуштуулары айрым лексикалык бирдиктерди да кайра карап чыгуу маселелерине чоң кызыгуу көрсөтүшкөн. сөз айкаштары жана сүйлөмдөр» [Хамед 2016: 91].

А.М. Фавзи жана В.Т. Шкляров «орусча-арабча фразеологиялык окутуу сөздүгүндө» паремияларды фразеологиялык бирдиктерге бөлөт [Фавзи, Шкляров 1989].

Е.В. Кухарева дагы сүйлөм түзүлүшү бар туруктуу бирдиктерди фразеологиялык бирдиктер катары классификациялоого ыктайт [Кухарева 2010: 29].

Э.Н. Демешеванын диссертациясы араб аудиториясына орус тилин окутуу процессинде моралдык-этикалык баа берүүнүн фразеологиялык бирдиктеринин маселелерин изилдөөгө арналган. [2007]. Фразеологиянын башка аспектилеринен катар эмгекте фразеологиялык эквиваленттүүлүк маселелери талкууланат, бул чет тилдүү аудиторияда иштөөдө абдан маанилүү. Автор «Фразеологиялык бирдиктердин типологиялык бирдейлиги ар кайсы тилдерде логикалык-семиотикалык жана конкреттүү образдуу ишке ашыруунун гана дал келишинде көрүнгөн фразеологизмдердин моделинин жалпылыгына негизделет» деп белгилейт. Эгерде биринчи типтеги дал келүү (логикалык-семиотикалык моделдин жалпылыгы) болсо, фразеологиялык образдар өзүнүн улуттук же аймактык өзгөчөлүгүн сактап калат» [Демешева 2007: 135].

Азыркы араб тилинин сөздүк фразеологиялык бирдиктеринин лексика-семантикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүн Р.А. Бекиров кандидаттык диссертациясында [2014] жана башка бир катар макалаларында [2016, 2019, 2019, 2020] караган

Диний дүйнөнүн орус, англис жана араб тилдериндеги фразеологиялык чагылдырылышын аныктоого Л.Л. Григорьеванын атайын эмгеги арналган. [2009]. Биз карап жаткан көйгөйлөрдүн контекстинде диссертациянын тематикалык жана идеографиялык классификацияга жана салыштырылган тилдердеги маданий коддорду аныктоого арналган бөлүмдөрү өзгөчө кызыгууну туудурат. Адамдын диний дүйнөсүн чагылдыруу да, жана салыштырылып жаткан айрым тилдерге мүнөздүү уникалдуу коддор менен берген.

Акыркы он жылдыктарда араб тилинин фразеологиясы Дагестан тилдерин салыштырма изилдөөдө активдүү колдонула баштады.

Авар тилинин «көз», «жүрөк», «баш» соматизмдери араб тилиндегилерге салыштырмалуу С.И. Магомедова [2009]. Автор араб тилинин лексикографиялык булактарында 103 бир сөздөн турган соматизм жана 33 сөз айкалышы менен берилген авар тилинде тиешелүү түрдө 83 жана 21 деп белгилейт [Магомедова 2009: 31].

Кандидаттык диссертацияда З.И. Исмаилова араб тилинин фразеологиясын авар жана орус тилдеринин фразеологиясы менен салыштырат [2011]. Үч тилдин бай фактылык материалдарын колдонуу менен автор бул тилдердеги СФУнун жалпы, бирдей жана айырмалоочу белгилерин белгилейт. СФУну структуралык-семантикалык жактан талдап, автор толук (семантикалык жактан дал келген, компонент курамы боюнча жана синтаксистик уюмдалышы боюнча окшош) жана жарым-жартылай эквиваленттерди (компоненттик курамында айырмачылыктарга ээ, толук бирдей семантика менен) аныктайт [Исмаилова 2011: 140–141].

Араб жана орус тилдеринин сөз айкаштарын түзүүдөгү соматизмдердин өзгөчө ролун Х.К. Мвер муну «дүйнөгө антропоцентридик көз караш менен, дененин жана анын материалдык жана руханий ишмердүүлүктүн ар кандай чөйрөлөрүндө тартылган бөлүктөрүнүн жандануусу менен» байланыштырат [Мвер 2013: 41].

Араб тилинин фразеологиялык бирдиктерин орус тилине которуунун өзгөчөлүктөрү анын макаласында Р.Р. Закиров [Закиров 2012]. Автор фразеологиялык бирдиктердин эквиваленттүүлүгүн аныктоодо структуралык-типологиялык жана структуралык-семантикалык ыкмаларды эске алууну сунуштайт. Эквиваленттүү эмес фразеологиялык бирдиктерди которуу ыкмаларынын ичинен калькалоо, сыпаттама которуу, лексикалык которуу жана айкалыштыруу сунушталат. Сөз байлыгын гана билбестен, «өз тилинен котормо жүргүзүлүп жаткан элдин, ошондой эле фразеологиялык бирдик которулган элдин тарыхын, маданиятын, жашоо-турмушун, үрп-адатын да эске алуунун ролу » деп өзгөчө баса белгиленет [Закиров 2012: 24–25].

А.А.Омаровдун «Соматический код культуры фразеологических картинах мира» (на материале даргинского и арабского языков)(2022 Махачкала) аттуу докторлук диссертациясында араб тилиндеги баш, көз, бет, кол жана бут соматикалык фразеологизмдерин колдонулушун изилдеген.

Е.В. Николина «Соматические фразеологизмы , характеризующие человека, в тюркских языках Сибири и казахом»(2002), С. И.Магомедова «Соматизмы глаз, сердце, голова в объективации картины мира(на материале аварского и арабского

языков)»(2009), А.Ю-А. Муслова «Соматические фразеологические единицы в ногайском языке в сопоставлении с английским»(2015)

Биз изилдеп жаткан проблемалардын алкагында теориялык адабияттарды карап чыгууну жыйынтыктап жатып, фразеологизмдерге активдүү кайрылууга жана жалпысынан европалык жана орус фразеологизмдердеги фразеологиялык изилдөөлөрдүн таасирдүү натыйжаларына карабастан, фразеологизмдерди изилдөөдө белгилүү бир жылыштар болгондугун белгилейбиз.

А.М.Кочеваткин соматизмдерди сплахнонимиялык, ангионимиялык, остеонимиялык, сенсонимиялык группаларга классификациялаган [114, 174-б.]. Кыргыз тилиндеги адамдын дене мүчөлөрүнө байланышкан лексиканы ушул классификацияга ылайык төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот:

1. Сплахнонимиялык (грекче *splanchna* - «ички органдар», *опута* - «ат») группага *тамакты аш кылуу, дем алуу, заара чыгаруу* өңдүү адамдын ички органдары кирет. Сплахнонимиялык лексика адамдын ички сезимин, тынчсыздануусун билдирет: *эр жүрөк* - баатыр, *таш боор* - мыкаачы, *өпкөсү жок* — мактанчаак. Тууганчылыкты билдирген *карындаш* деген сөздө да колдонулат, жакын бир тууганды, бир *карындан* экендигин билдирген метонимиялык маанидеги *карындаш* деген сөз жаралган.

2. Ангионимиялык (грекче *angeion* - «тамыр», *опута* - “ат”) группага *кантамырлар* жөнүндөгү аталыштар кирет. Тууганчылыгы жакын, *тамыры* бир, байланышы бар экендигин билдирген сөздөр же тескерисинче *канкор* 1.кесейин канчык *тилиңди*, канкордугуң билинди - кансоргуч, залим экендигин билдирет

2. *Канкор* болсоң, шер болсоң, тууганга көздү салыңыз (фольк). Манас баатырга карата айтылган эпитет.

3. Остеонимиялык (грекче *osteon* - «сөөк», *опута* - «ат») группадагы аталыштарга *бааш сөөк, тулку-бойдогу сөөктөр* кирет: *дос айрылат, сөөк кайрылат, сүт менен бүткөн, сөөк менен кетет, сөз сөөктөн өтүп, чучукка жетет, куда-сөөк ж.б.*

4. Сенсонимиялык (латынча *sensus* - “сезим”, “туюу”, грекче *опута*

- “ат”) группага сезүү органдары, *даам сезүү* органдары кирет. Булар адамдын сапатын, мүнөзүн билдирет: *тили салаңдоо* – суусоо, чарчоо, *таңдайы катуу* – суусоо ж.б.

Ошентип, кыргыз тилиндеги соматизмдерди изилдөөнүн жогоруда белгиленген илимий-теориялык негиздерине ылайык кыргыз фольклорундагы соматизмдерди лексика–тематикалык топторго ажыратып, алардын стилистика-функционалдык өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн илимий-методологиялык негизи бар деп айтууга болот.

I бап боюнча тыянак

Биз карап жаткан проблемалар боюнча илимий адабияттарды талдоо төмөнкүдөй тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет:

1) соматикалык фразеологиялык бирдиктер - түзүлүшү адамдын дүйнөнү таанып билүү тажрыйбасына негизделген антропомаданий туруктуу бирдиктердин өзгөчө классы;

2) фразеологиялык бирдиктерди аларда маданияттын этникалык өзгөчөлүктөрүн чагылдыруу позициясынан изилдөө азыркы ата мекендик тил илиминин актуалдуу багыты болуп саналат;

3) Кыргыз тил илиминде адамдын дене мүчө аталыштары лингвистикалык аспектиден атайын изилдөөнүн темасы катары алынбаса дагы, лексикада бул катмар Б.М.Юнусалиев, Б.Ө.Орузбаева, С.Кудайбергенов, С.Сыдыков, К.Сейдакматов, Н.Бейшекеев, С.Өмүралиева, М.Толубаев, М.Мураталиев, С.Ж.Мусаев, Т.С.Маразыков, А.Ботобекова, А.Кармышаков, С.С.Жумалиев, С.З.Садыкова, О.С.Абдыкаимова ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде каралып, дене мүчөлөрүн атаган сөздөр тарыхый лексикографиялык, лексикологиялык, диалектологиялык, лексика- семантикалык, этимологиялык, текстологиялык аспектилерден изилдөөгө алынган.

XX кылымдын 50-жылдарынан тартып кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынын түрк тилдеринде гана эмес, алыскы тектеш тилдер монгол жана манжур тилдеринде да ошондой эле аталыштар менен жолугары, дене мүчөлөрдүн аттары байыркы мезгилден тарта уңгу түрүндө айтылып келатышы, алардын айрымдарынын гана сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамыменен уюшулушу, лексика- семантикалык топтору, дене мүчө аталыштары аркылуу жакынкы жана алыскы тектеш тилдерге салыштыруу аркылуу алтай тобуна кирген тилдердин жалпылыгын жана өзгөчөлүктөрүн аныктоого болору, курамында соматикалык сөздөр катышкан сөз айкаштарынын синтаксистик бөтөнчөлүктөрү, соматикалык атоо сөздөрдүн генетикалык катмарлары, алардын лексика-семантикалык бөтөнчөлүктөрү, адамдын

дене мүчөлөрүнүн эпостогу колдонулуш жыштыгы, эпостогу адамдын дене мүчөлөрүнө байланышкан сөздөрдүн семантикасы, этимологиясы, номинациясы, адамдын дене мүчөсүнө байланыштуу фразеологизмдердин семантикасы, алардын структурасы жана функциясы, вербалдуу эмес соматикалык каражаттардын ойду билдирүүдөгү ролу, мааниси, орду, кыргыз тилиндеги соматикалык фразеологизмдер менен бейвербалдык каражаттардын окшош жана айырмачылыктары жөнүндөгү айрым маселелер гана изилдөөгө алынган.

Башкача айтканда, кыргыз тил илиминде адамдын дене мүчөсүнө байланышкан негизги түшүнүктөр, сөздөр, фразеологизмдер лексиканын байыркы өзөктүү катмары катары түрдүү аспектиден изилдөөнүн объектисиболору белгиленгени менен кыргыз тилиндеги, анын ичинде кыргыз фольклорундагы соматизмдерге байланыштуу түшүнүктөр, сөздөр атайын пландагы изилдөөлөргө муктаж экендигин баса белгилемекчибиз.;

3.8-кылымдан баштап араб тилинин фразеологиялык материалдары лексикология боюнча изилдөөлөрдө, көптөгөн сөздүктөрдө чагылдырылганына карабастан, араб тилинин фразеологиясы өз алдынча бөлүм катары ата мекендик да, чет өлкөлүк тил илиминде аз изилденген тармак бойдон калууда.

II БАП. ИЗИЛДӨӨ МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдери **изилдөөнүн объектиси** катары кароо менен, соматикалык лексикага байланыштуу тилдик бирдиктерди, алардын лексика-семантикалык жана тематикалык топторун, колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, жасалуу жолдорун, стилистикалык жактан аткарган функциясын изилдөөгө алууда зарылдыгына жараша бир нече ыкмаларга, метод-усулдарга кайрылдык. Өзүнчө жаңы метод иштелип колдонулган жок.

Изилдөөнүн предмети- изилденип жаткан эки тилдердеги сөздүктөрдө, чыгармаларда жана тексттерде соматикалык фразеологизмдердин стилистикалык, лексика семантикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрүн салыштырып талдоо.

Изилдөөнүн методологиялык негизи катары тил илиминдеги, түркологиядагы жана кыргыз тил илиминдеги жана араб тил илиминдеги ушул багытта жазылган илимий эмгектерди, монографияларды, сөздүктөрдү алабыз.

Ишибиздин теориялык негизин Осмонова Ж. (2007), Сапарбаев А. (1997), Усубалиев, Б. (2006), Фавзи А.М., Шкляров В.Т. (1989). Шүкүров Ж. (1956). Эгембердиев Р.(2007) Эстебесова П.С.(2021), Э.Абдулдаев (1990), Баранов Х.К.(2000), Борисов В.(1967)Мухаммед Мухаммед Давуд(2003), Мухаммед Исмаил Хусейин Саид(1996), жана башкалардын эмгектери түздү.

II.2 Изилдөөдө колдонулган илимий методдор

Адам баласынын жаралашы жана анын ар бир дене мүчөсүн аткарган функциясын метод деп айтсам жанылыштырбасбыз. Ошондой эле ар бир нерсени үйрөнүүдө мисалы жаңы төрөлгөн ымыркай энесинин сүттүн ичиш үчүн кандай жолдорду же методдорду басып өтөт. Башында аймалап издеп таппайт, ага чейин инстинкт же болбосо ачка болуу рефлекси, ыйлатып, изденүү, сезүү, ой жүгүртүү , даам сезүү ыкмасы менен сүткө жетип тынчып утаттуу уйкуга кирет. Мунун менен адам балас ы жаралгандан баштап

дүйнөдөгө келүүсү, умтулуусу, жетишкендиги жада калса ички сезимдерди туура жеткирүү бары метод . Методдун аркасынан тажрыйба, ал эми тажрыйбанын жетишкендиги бул жыйынтык.

Изилдөөнү аткарууда негизги курал -ой жүгүртүү . Адамдын акыл ээси, интуиция, билимине, тажрыйбасына таянып, айланадагы аныктыкты чагылдырган, конкреттүү кырдаалда адамдын жүрүм турумун аныктаган, активдүү процесс. Ал адамдын жашоо тиричилик процессиндеги тажрыйба топтоода, билим алууда , ишинде формалднат, өсөт, өзгөрөт.

Ой жүгүртүү адамдардын сүйлөө мейкиндигин аныктайт, калыптантат, эрежесин ирээттеп, сөз тизмегин коздойт, оратордук деңгээлге таасир этет.

Жаратмандык кудурет-күч, руханий ишмердүүлүк адам баласын башка жандыктардан айрып, өзгөчөлөнтүп турган башкы касиет экедигин адам баласы таанып-билмейинче, бир нерсе жаратмайынча, жашоо кечире албастыгын эч кимибиз тана албайбыз. Бирок адам мурда эле белгилүү, даяр нерсени таанып-билбейт жана жаратпайт, анда адамзат коому бир орунда тура бермек, сенек болуп катып калмак, тагыраак айтканда, жер бетинен жок болуп кетмек, же башка бир түргө өтүп кетмек. Бул жагынан алганда, биздин оюбузга а дегенде эле адам баласынын дал ушул-таанып-билүүчүлүк жана жаратмандык ишмердүүлүгүн өзүнчө бир тармак-илим тейлеп, байыртан бери адамзат өнүгүүсүн коштоп келген.

«Выбор методов исследования – исходный этап любой научной работы, от которого зависит успешность, достоверность и доказательность результатов научных поисков» [53, с. 21].

Жалпыга маалым, мурда эле белгилүү, ачылып түшүнүктүү болгон нерселер илимди кызыктырбайт, тескерисинче кандай гана илим болбосун белгисиздикти ачууга, аны белгилүү кылууга, белгилүүлүккө айландырууга умтулат жана умтулууга тийиш. Ал эми ачыла элек, белгисиз дүйнөгө чалгын жүргүзүү оңойлук менен ишке ашпайт, т.а., илимий чалгынды баш аламан, ыраатсыз жана чар-жайыт түрдө жүзөгө ашыруу мүмкүн эмес, анын өзүнчө ык-амалдар колдонулат, булар илимде «м е т о д л о г и я», «м е т о д» деген

терминдер аркылуу белгиленип жүрөт. Методология илимий таанып-билүүнүн ыкмалары менен формаларын, изилдөөнүн принциптерин үйрөтүүчү илим катары «определяет общую ориентацию исследования, особенности подхода к объекту изучения, способ организации научного знания» [Гируцкий, 2001:264]. Метод болсо кеңири жана тар мааниде 1) жалпы илимий, философиялык мааниде; 2) илимдин белгилүү бир тармагына (м:математика, физика, лингвистика ж.б.) таандык же адистик-илимий (специально-научном) деген маанилерде колдонулуп жүрөт. Мунун ичинен экинчи мааниси биздин изилдөө ишибизге тикеден-тике тиешелүү болуп саналат, бул жагынан алганда, метод (ык-амал) термини илимдин лингвистика тармагында кубулуштарды талдоого алуунун жана таанып-билүүнүн жолу дегенди түшүндүрөт. Демек, изилдөө иштин ийгилиги түздөн-түз дал ушул таанып-билүүнүн жолун канчалык деңгээлде туура тандай жана колдоно билгендикке байланыштуу болуп эсептелет. Ал эми бул жолду, т.а., методдорду колдонуу изилдөөнүн максат-милдеттери, объектиси өңдүү жагдайлар менен шартталат.

Изилдөө процессинде илимий билимдин жалпы методдору да, атайын методдору да колдонулган. Илимий билимдин жалпы ыкмалары, адаттагыдай эле, үч чоң топко бөлүнөт:

- эмпирикалык изилдөө ыкмалары (байкоо, салыштыруу, өлчөө, эксперимент);
- теориялык изилдөө методдору (абстрактуудан конкреттүүлүккө көтөрүлүү ж.б.);
- изилдөөнүн эмпирикалык да, теориялык деңгээлинде да колдонулган методдор (абстракция, анализ жана синтез ж.б.).

Лингвистикада байыртан бери жигердүү колдонулуп келген салттуу ык-амал бар, ал ***сыпаттоо ык-амалы***. Бул методдун негизинде байыркы да, азыркы грамматикалар да жазылган, ошондой эле аталган ык-амал илимий эмгектерде, окуу китептерде, түшүндүрмө сөздүктөрдө, энциклопедиялык басылмаларда да тилдик фактыларга илик жүргүзүүдө башкы, негизги ыкма

катары колдонулуп жүрөт. Сыпаттоо методунун бөлүктөрү болуп байкоо жүргүзүү катары колдонулуп жүрөт. Сыпаттоо методунун бөлүктөрү болуп байкоо жүргүзүү, жалпылоо, чечмелөө (интерпретациялоо), бөлүштүрүү (классификациялоо) эсептелет жана иликтенип жаткан кубулуштун табият-маңызын ачып берүүдө аталган ыкмалардын баары чогуу, комплекстүү түрдө пайдаланылат.

Байкоо жүргүзүү дегенди белгилүү бир тилдик кубулушту тизмектеп коюу катары жеңил-желпи түшүнбөө керек, байкоо жүргүзүү үчүн, баарыдан мурда, белгилүү бир теориялык даярдык зарыл, т.а., эмнеге жана эмне үчүн байкоо жүргүзүп жатканыбызды андашыбыз шарт, ошондо бир гана кубулуштун табият-маңызын ачып берүүгө, ага мүнөздүү белгилерди, касиет-сапаттарды аныктоого жетише алабыз. Айталы, *Бир көзү бир көзүнө жоо*, бир буту быякта, бир буту тыякта жүргөн ж.б. ушул өңдүү соматикалык фразеологизмдердин фразеологизм экендигин далилдөө үчүн аларды тилдеги эквиваленттерине, туруктуу сөз айкаштарына салыштырууга туура келет. Биз *бир көз*, *бир бут* туруктуу сөз айкаштарын алып көрөлү, булар компоненттүүлүгү жагынан фразеологизмден (*бир көзү бир көзүнө жоо*) эч айрымаланбайт, ошондой эле белгилүү бир деңгээлде окшоштуруу да бар, бирок образдуулук, баалоо, эмоционалдуулук белгилерин учурата албайбыз, алар бутуун жана көздүн бирөөсүн туюндурган түшүнүктөрдүн аталыштары гана болуп саналат. Ошентип, байкоо жүргүзүү-бул ошол кубулушка мүнөздүү белгилерди андай билүү болуп эсептелинет. Фразеологизмдер тилдеги универсалдуу кубулушка кирет, кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологизмдер да башка тилдердегидей эле семантикалык маанилери, сөз түркүмдүк табияты, структурасы ж.б. белгилери боюнча өз ара айрымаланбай койбойт. Ошондуктан жалпылоо процесси жүрөт, мисалы, тематиксы боюнча (семасы) окшош же жакын фразеологизмдер бир топко, маанилеринин жакындыгы боюнча өзүнчө бир топко, маанилик жактан карама-каршы экендигине карай дагы бир бөлөк топко кошууга туура

келет, айтор мындай жалпылап бириктирүүнү бир канча топко бириктирип кароо максатка ылайык.

Мисалы, *тили узун*, [لسانه طويل [lisanuhu ttauil](с.с., тили узун) деген «уятсыздык», « ушакчы » семасына бириксе, компонентинин саны боюнча да бир топко (2 түгөйлүү) кошулат.

Байкоо жүргүзүүнүн натыйжасын чечмелөө-бул аны талдоого алуу, башка фактылардын ичинде алган ордун белгилөө болуп саналат. Мисалы кулак бул угуу органы кулак лексикалык мааниси менен туюндурган *кулак* сөзүнүн негизинде уюшулган «кулак мээсин жейт» фразеологизмдин маанисин «кайра кайра айта берип же жагымсыз дабыш салып тынчын алмай , тажатмай тынчтыксыз» деп чечмелесек болот: *Үйүнө кирип- чыгып күңкүлдөп, аялынын кулак-мээсин жейт.* .(КТТС,327); Бул фразеологизм кырдалга карай терс маанини билдирет. Ушул сыяктуу эле өзөгүн *жүрөк (жаныбар жана адамдын жүрөк -кан тамыр системасынын борбордук органы)*(жүрөк сөзү түзгөн, ар кандай фразеологиялык маанини туюндурган туруктуу сөз айкаштарын көп эле учуратууга болот: жүрөгү ачышуу-бир нерсеге аябай кайгыруу, капа болуп туталануу, жүрөгү сыздоо: *Бакенин эстегенде мына ушул сүйүнүчкө аралаш жүрөгү ачышып кетет*(КТТС,187); жүрөгү бүтүн-санаасы тынч, эч кайгы-капасы жок: Башы жумуру пенденин күңгүрөнбөй өткөнү, жүрөгү бүтүнү бар дейсизби? (КТТС,187); قاسي القلب [qasi-l-qalb]т.т. ырайымсыз жүрөк, мааниси таш боор, жүрөксүз. Кайсы бир белгиси жагынан жалпылыкты түзүшү боюнча фразеологизмдерди классификациялап, өз-өзүнчө топторго бөлүштүрөбүз, бул болсо фразеологизмдерге мүнөздүү болгон өзгөчүлүктөрдү терең ачып берүүгө чоң көмөк көрсөтөт

Бул жерде мындай бир маанилүү жагдайды эскерте кеткибиз келет. Биз изилдөө ишибизде ар түрдүү методдорду колдонобуз, үстүртөн караганда, тигил же бул методду бир маселени караштырганда, экинчи бир методду андан башка бир маселени талдаганда колдогондой көрүнө берет. Чындыгында, методдорду биз ой жүзүндө гана бөлүп алганыбыз менен,

практикада алар, негизинен, эриш-аркак колдонула берет, ошондо гана талдоо ар тараптуу жана комплекстүү жүрүп, иликтөөгө алынып жаткан тилдик бирдик, кубулуштардын табияты терең ачылары анык. Айталы, биз сыпаттоо методун **компоненттик илик жүргүзүү** методу коштоп жүрүшү шарт, мунсуз фразеологизмдердин семантикалык структурасын, моделин аныктоого мүмкүн эмес. Аталган илик жүргүзүү ык-амалы, негизинен, фразеологизмдердин, сөздөрдүн семантикасына өзгөчө ык коёт да, алардын лексика-семантикалык топторун ачып берүү, алардын түшүндүрмө фразеологиялык сөздүктөрдө камтылган семаларын аныктоо өңдүү милдеттерди аркалайт.

Мисалы, , «*адамдын мүнөзүн , кырдаалды, ишмердүүлүктү сүрөттөгөн, »* жалпы семаны туюндурган фразеологизмдер (*кулак-мээсин жсейт, бир көзү бир көзүнө жоо*) «мезгил», «заман» деген майда семаларга бөлүнүп, эмоциялык-экспрессивдик оң маани (бааны) да билдиришет. Бирок булар өз ара жалпылыкты түзгөнү менен, ушул эле маалда бири экинчисинен айрымаланбай койбойт, дал ушул айрымачылык алардын ар бирин өз алдынча бирдик катары жашатып турат. Тактап айтканда, биринчи фразеологизмде жыргалчылыкка, телегейи тегиздик менен замандын жыргалчылыгына басым коюлса, экинчи фразеологизмде негизинен «токчулукка» басым коюлат, муну менен катар биринчи фразеологизм экинчиге караганда кенен мейкиндикти, мезгилди камтыйт: биринчиси күз мезгилин, экинчиси мезгилди ылгабаган заманды көз алдыга элестүү тартып берет. Ал эми араб тилиндеги رَفَعَ يَدَهُ عَلَى[rafa'a yada-hu ealaa] с.с. ал өз колун бирөгө көтөрдү, мааниси бирөөгө кол көтөрүү. фразеологизми мезгилди эмес жөн гана адамдын ишмердүүлүгү»ба.а. физикалык , маанисин берип турганын байкадык.

Тилдик кубулуш, бирдиктердин табият-маңызы аны тилдик кубулуш-бирдиктерге салыштырмайынча ачылбастыгы айтпаса да түшүнүктүү, бул жагынан **салыштыруу методу** тектеш менен бейтектеш тилтердеги бирдиктерди өз ара салыштырууда өзгөчө орунда турат. Бирок мындай

салыштыруу тилдер (тектеп же бейтектеп) арасында жүргүзүлөт экен деген бир жактуу пикирге келүүгө болбойт. Анткени ал (салыштыруу) бир тилдин чегинде, ичинде деле жүргүзүлө берет. Мисалы, кыргыз же араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдерди биринин ичинде деле төмөнкүдөй тартипте салыштыруу жүргүзүлөт: фразеологиялык бирдик-анын эквивалент; фразеологиялык бирдик-анын синонимдери, антонимдери, варианттары; фразеологиялык бирдик-анын маанилери (эквиваленти жок болсо) менен фразеологиялык маанини салыштыруу. Мисалы: **Башы менен жер казса да**, **«төбөсү менен кудук казуу»** фразеологизмдери өтө оор эмгек кылуу, азап тартуу; бүт мүмкүнчүлүгүн жумшаса да, бардык күчү менен катуу аракеттенсе да, өлүп -тирилип иштесе да. *Ансыз деле эчтемесин аябаган немелер дагы эле аябайт, башы менен жер казса да берет.* [4,КТФС,2001:85]

Ал эми араб тилинде **«حُفِرَ الْحُفَرُ بِالْيَافُوخِ»** -[hufira al-hufara bil yafuh] түзмө түз төбөсү менен чуңкурду казды. **الْيَافُوخِ** [al yafuh] баштын төбөсү жана жаңы төрөлгөн баланын башынын үстүндөгү баш сөөктөрү жумшак болгон жер. Кылына турган иштин мүмкүнчүлүгүн аракетин жаны төрөлгөн баланын катый элек төбөсү менен образдуу жана экспрессивдүү түрдө чуңкурду жаны төрөлгөн баланын катый элек баш сөөктөрү же б.а. эмгеги менен казса да бүт мүмкүнчүлүктү колдонуп ишти арткаруу. Баш менен баштын эмгеги аракети образдуу жана экспрессивдүү берип ФБ огош бетер көркүнө чыгарган. Катуу күч - аракеттерди кылуу дегенди туюндуруп, маанилеш эки бирдикти салыштырсак, экинчи бирдик (фразеологизм) турпаты жагынан көлөмдүү, мазмуну жагынан байыраак келип, таасир этүүчүлүк касиети да күчтүү болору, буга байланыштуу адамдын аракети кылына турган ишке жумшалган эмгек, аракеттин элесин ары мазмундуу, ары жандуу жана экспрессивдүү көз алдыбызга тартат, б.а., кылам же аткарам деген адам чебер тартылаган сүрөт сымал көз алдыбызга келе калат, ошондуктан фразеологизмдерди эквивалентине салыштырмалуу чебер тартылган сүрөт катары караган окумуштуулардын пикирине кошулбай коюуга болбойт.

Эми варианттарынан мисал келтирели: **Колу жеңил** -колуна алган иши бат бүтөт же тез өтөт деген мааниде. Ал эми араб тилиндеги варианттуулукка келсек: **يَدُهُ خَفِيفَةٌ** [yadu-hu ĥafifah] т.т.анын колу жеңил, мааниси: колу таза эмес, уурулукка, алдамчылыкка жакын маанисин образдуу берип турат. Негиз жеңил деген компонент терс маани чагылдырганы анык, мисал жеңил ойлуу, оор басырыктуу сабыры аз, бат урушкан, терең ойлобогон адамды жеңил мааниси менен боёп көркөм стилде жана оозеки кепте көбүнчө **يَدُهُ خَفِيفَةٌ** кеңири колдонулаарын байкадык.

Жалпысынан алганда, фразеологизмдерди фразеологиялык системанын катары изилдөөдө жалпысынан бир тилдеги (биз буга мисалдар аркылуу учкай токтолуп өттүк) жана тил аралык мамиле колдонулат. Биздин изилдөө ишибиздин өзөгүн түзгөндүктөн, мамиле маселесине кеңирирээк токтолуу зарылчылыгы туулуп отурат.

Тилдин ичиндеги мамиледе бир тилдин фразеологиялык системасы каралат. Мында фразеологиялык бирдиктердин категориялык белгилери, алардын жасалуу мыйзам ченемдүүлүктөрү, фразеологизмдердин классификациясы, фразеологиялык бирдиктердин түзүлүш өзгөчөлүктөрү, семантикасы, кызматы, фразеологиялык бирдиктердин туунду негиздеринин типологиясы, аларды түзүүнүн жолдору жана ыкмалары сыяктуу маселелер каралат. Фразеологиялык образдардын улуттук өзгөчөлүгү, фразеологиялык туруктуулук маселелери, форманын жана мазмундун өзгөрмөлүүлүгү чечилет. Сөз айкаштары, сөз айкаштарынын стилдик, социалдык, прагматикалык мүмкүнчүлүктөрү жана өзгөчөлүктөрү каралат. Фразеологиядагы моделдөө фразеологиялык бирдиктердин тилдик табиятынын маңызын гана мүнөздөбөстөн, тигил же бул тилдин фразеологиялык фондун кеңейтүүнүн жолдорун жана каражаттарын да мүнөздөйт. Фразеологиялык бирдиктердин тилдик формасы алардын тилдик мазмунун бириктирүү жана формалдуу көрсөтүү, ошондой эле алар белгилеген объективдүү дүйнөнүн кубулуштарын аныктоо жана айырмалоо милдетин аткарат.

Тил аралык мамиледе изилдөө объектисине бир тилдин фразеологиялык тутумунун чегинен чыгып, жок дегенде эки же андан көп тектеш жана бейтектеш, бир же башка структуралуу тилдерди тартууну талап кылат. Дал ушул ыкма менен кыргыз жана араб тилдериндеги тилдер аралык фразеологиялык дал келүүлөр жана эквиваленттер байланышты.

Мындай учурларда сөз түзүлүшү жана мааниси боюнча окшоштуктарды көрсөткөн ар кандай тилдердин фразеологиялык бирдиктери жөнүндө болуп жатат. Эки же андан көп тилдердин конкреттүү фразеологиялык бирдиктеринин ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды изилдөө фразеологияда салыштыруу методунан тышкары эң белгилүү жана кеңири таралган.

Фразеологизмдердин жалпы теориясы, салыштырма фразеологизмдерди калыптандырууда, фразеологиялык универсалдардын негизин түзүүдө абдан баалуу жана пайдалуу. Ар кандай тилдердин окшош фразеологиялык бирдиктери гана салыштырмалуу типологиялык изилдөөгө дуушар болот. Эгерде ар кайсы тилдердин фразеологиялык бирдиктеринин ортосунда дал келүүчүлүк болбосо, анда аларды салыштырууга эч негиз жок. Башкача айтканда, салыштырылган тилдик фактылардын ортосундагы жалпылыктардын, толук айырмачылыктардын эмес, милдеттүү түрдө окшоштуктардын болушу шарт. Экөөнүн тең табияты, типологиясы салыштырмалуу, типологиялык анализдин жүрүшүндө аныкталууга тийиш. Бул салыштырмалуу фразеологизмдерге да тиешелүү, анын алкагында ар түрдүү тилдердин фразеологиялык бирдиктери талданат.

Ар түрдүү тилдердин фразеологизмдердин ортосундагы өз ара байланыштын эң четки чекиттери болуп, бир жагынан, түзүлүшү жана семантикасы боюнча абсолюттук окшош фразеологизмдер, абсолюттук тилдер аралык фразеологиялык эквиваленттер жана экинчи жагынан, бири – биринен такыр айырмаланган фразеологиялык бирдиктер болуп саналат.

Ар кандай тилдердин фразеологиялык бирдиктеринин тутумундагы бул четки пункттардын ортосунда окшоштук жана айырмачылык даражасы

боюнча ар түрдүү тилдердин фразеологиялык бирдиктери жатат. Алардын типологиясы салыштырмалуу фразеологизмдер же тилдер аралык фразеологиялык дал келүүлөрдүн жана эквиваленттердин фразеологизмдери аркылуу ачылып берилет: «толук бирдейлик жана толук айырмачылык мамилелери менен катар, табигый түрдө толук эмес жарым-жартылай иденттүүлүк мамилелелери катары жалпылаштыруучу ортоңку этаптар бар. Тилдер аралык мамилелердин аталган түрлөрү-кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологиялык бирдиктерди салыштырганда эквиваленттүү, толук эмес эквиваленттүү жана айырмачылык мамилелери табылат:

- а) жеке аспектилерде жана формалдуу семантикалык уюмда, негизинен, лексикалык жана структуралык-синтаксисттик аспектилерде (аспект корреляциясы);
- б) агрегаттык эмес мазмунда, башкача айтканда, денотаттык жана коннотациялык – прагматикалык мааниде (функционалдык – семантикалык корреляция).

Мындан тышкары, фразеологиялык бирдиктердин салыштырма мүнөздөмөлөрү да сандык аспектиге ээ-тигил же бул фразеологиялык бирдиктин эквиваленттеринин саны, алардын салыштырма колдонулушу, салыштырылган тилдердин фразеологиялык курамындагы ар кандай типтеги эквиваленттердин үлүшү немец тил изилдөөчүсү А.Д.Рейхштейндин изилдөөлөрү ар кайсы тилдердин фразеологиялык бирдиктеринин аспектвдүү жана формалдуу - семантикалык байланышын өз – өзүнчө изилдейт.[Ярцева В.Н. Сопоставительно-контрастивная лингвистика в

СССР: Итоги и перспективы развития // Филологические науки. – 1987. –№ 5]

Турмуштук зарылдыктан улам стилдер изилдөөнүн өзгөчө предмети катары таанылып, тилдин стили, кеп стили, поэтикалык сөз жана башка ушул өңдүү иликтөө иштери менен алектенген окумуштуулардын чоң чөйрөсү бар. Буга байланыштуу тил таанууда *стилистикалык метод* деген ыкма пайда болуп, ал тилдик кубулуштардын стилдик өзгөчөлүгүн ачып берүүдө

колдонулуп келатат. Аталган ыкма аркылуу изилдөө, баарыдан мурда, стилдерди эмне түзөрүн, тактап айтканда, турмуштун ар кандай тармактары менен коомдук ишмердүүлүктө тилдик каражаттардын дифференцияланышына илик жүргүзүү болуп саналат.

Мындай өңүттө алганда, кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдер экспрессивдүү- стилистикалык касиеттери, кептин тигил же бул түрүндө колдонулуш абалы боюнча бир кылка эместигине күбө болобуз. Ошондуктан анималисттик фразеологизмдерди шарттуу түрдө үчкө бөлүп кароого максатка ылайык:

1) атоо маанидеги фразеологизмдер;

2) турмуштук оозеки сүйлөшүү мүнөзүндөгү фразеологизмдер;

3) китептик фразеологизмдер; Биринчи топко өздөрүнүн эмоцияналдуу – экспрессивдүүлүк касиетинен ажырап бараткан, турмуштагы кубулушту, ал абалды жана башка тек гана атап көрсөтүү менен чектелген *бөрү тил* (эки жагы миздүү, курч найзанын учу), *Балтыр бешик* (болжол менен бир сааттык убакыт) өңдүү фразеологизмдерди кошсок болот. Экинчи топко көбүнчө оозеки сүйлөшүү кебинде колдонулуу менен, өзүнө мүнөздүү экспрессивдүү - стилистикалык боектору менен өзгөчөлөнгөн *Колдун кириндей* (*бат эле жок болуп, түгөнүп кала турган, тез жоголуп кетме, түбөлүктү эмес*), *колдон түшүү* (*абдан бечара, мусапырдай көрүнүү, өлжүрөгөн көрүнүштө*), Үчүнчү топ болсо, биринчиден, алардын турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасына караганда китеп стилинде, тактап айтканда көркөм адабий жана публицистикалык стилинде мүнөздүү түрдө колдонулушу, экинчиден, ушу спецификалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу өзүнүн экспрессивдүү – стилистикалык касиетинин көтөрүңкүлүгү жана поэтикалуулугу (А.Сапарбаев,304) менен бөтөнчөлөнүп турат. М: *ак сөөк* (*ата -бабасы тектүү киши*) *ак сакал* (*улгайган картайган, жашы бир топко барган адамга карата кайрылуу иретинде колдонулат*), *бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгаруу* (*бири-биринин ыгынан чыкпай,*

бир ооздуу, ынтымактуу болуу, бөлүнүп-жарылбоо) жана башка. Акырында атайы айта кетчү төмөнкүдөй жагдайлар бар:

а) фразеологизмдердин жогорудагы үч түрүнүн ортосуна өтпөс чек кошууга мүмкүн эмес, анткени алар зарылчылыгына жараша ар кандай стилде деле колдонула берет, айталы, оозеки сүйлөшүү мүнөзүндөгү фразеологизмдер көркөм каражат катары көркөм стилде да көп урунса, китептик стилдеги фразеологизмдер расмий стилдин оозеки формасы болгон ар кыл расмий билдирүүлөрдө, баяндамаларда, жарыш сөздөрдө деле колдонула берет (А.Сапарбаев 305-бет).

б) стилистикалык методду колдонууда, фразеологизмдердин стилистикалык боёкчосу менен чектелип калбай, алардын семантикасын (мазмунун), ар түрдүү психологиялык жагдай шарттарды да эске алуу максатка ылайык.

Фразеологизмдердин универсалдуу кубулуш экендиги алардын улуттук өзгөчөлүгүн таанууга, негиз боло албайт, деги эле улуттук өзгөчөлүктөрдү чагылдыруу жагынан фразеологизмдер тилдик бирдиктердин ичинде өзгөчө орунда турат. Анткени аларда улуттун дүйнө тааным өзгөчөлүктөрү бекем сакталган, атүгүл аты калып, өзү жок бөтөнчөлүктөрдү чагылдырган фразеологизмдерди да учуратабыз. Мисалы араб тилинде: ضَحِكَ عَلَى ذَنْفِهِ. [dahika ealaa dhaqniḥ] с.с. анын ээгине күлүү, ذَنْفٌ (ээк, ба.а сакал кое турган жер)демек, анын сакалына күлүү, мааниси анын намысына күлүү, алдоо, сөзүнө турбоо(Фавзи, Шкляров, 1989, с. 320), (букв, «надсмеялся над его бородой»), т.е. выражение означает «надсмеяться над чьей-либо честью», «обмануть, не сдержать слово». бул фразеологизм кызыгууну жаратат , «сакал» деген компонент бекеринен айтылган эместир. Чындыгында, араб соодагерлеринин арасында сакал намыстын символу катары эсептелинген. Соода келишимдер учурунда сөздөрүн жана убадаларын ырастоо үчүн , эркектерге сакалына үч ирет бурчтуу контур боюнча бир колу менен сылап коюу жетиштүү болгон. Бул ишарат арабдарда азыр «мен өз сөзүмдү берем»-деген сакал койгонуна да жана койбогдорго да

бул жест же болбосо белги катары сакталып келет. Ал эми кыргыз тилинде «сакалдуу башы менен» жашы улгайына арабай, абийирине карабай, уялбай. Сакалдуу башы менен башкарма акем эмне болду [КТТФС: 412] Демек, тилибизди жогорудагы туруктуу сөз айкашы сакталып калбаганда, бизге анын негизин түзгөн көз караш да жетмек эмес. Ошентип, тигил же бул элдин өнүгүү тарыхында, тажрыйбасында, жолунда жаралган нерселер түшүнүктөр, үрп-адаттар жана башка ал элдин тилинде чагылдырылат, тил алардын улуттук өзгөчөлүгүн тастыктап турган чен-өлчөмдөрдүн бири болуп саналат, ошондуктан айрым окумуштуулар (А.А.Леонтьев) тил улуттук-маданий функцияны да аткаарын белгилеп жүрүшөт (Б.Усубалиев, Билим жана тарбия, 2010).

Чындыгында эле, элдик искусство, адат-жөрөлгөлөр, ырым-жырымдар, каада-салттар, жүрүм-турум нормалары жана башка укумдан-тукумга өтүп, натыйжада спецификалык этникалык маданиятты калыптандыруучу компоненттер келип чыккан.

Этникалык маданият-этнодифференциялык кызмат аткаруучу, ал этникалык өзгөчөлүктү камтуучу маданий элементтердин жана структуралардын жыйындысы. Демек, кыргыз элинин этникалык маданияты дегенде биз кыргыз элинин калыптанышы менен тыгыз байланышта өнүгүп, өзүнчө атоолорго, салттуулукка ээ болгон материалдык жана рухий маданий дөөлөттөрдү, баалуулуктарды түшүнөбүз. Ал эми этномаданий лексика болсо, мурун ичинде фразеологизмдер өзгөчө орунда турарын жогоруда эскерткенбиз, кыргыз тилин эне тили катары алып жүрүүчү элдин материалдык жана руханий маданиятынын реалийлерин (чындыкты) туюндуруучу сөздөр болуп эсептелет, тактап айтканда, этномаданий материал жеке улуттук – маданий бөтөнчөлүктөрдү чагылдырат. Ошондуктан алар аркылуу кыргыз элинин байыркы доорлордорго элдүүлүк өзгөчөлүгүн, улуттук бөтөнчөлүктөрүн, этнофилософиясын көрө алабыз жана ушундай эле ойду араб тилине да байланыштуу айтсак болот. Жогорудагыдай жагдайларды эске алып, биз ишибизде *этнолингвистикалык методду* да

колдонуп, фразеологизмдерден маданиятка карай илик жүргүзүүгө далалат кылдык.

Жандаштырма (же жандаштырып салыштырма) метод тектеш эмес эки тилдин гана фактыларын сыпаттап, окшош жана айырма жактарын аныктоодо, соматикалык фразеологизмдерди бир тилден экинчи тилге которуп талдоодо пайдаланылды. Бул метод практика үчүн, айрыкча экинчи тилди үйрөнүүчүлөр үчүн чоң өбөлгө болот. Кыргыз тилиндеги соматикалык фразеологизмдердин араб тилиндеги эквиваленттерин табуу, алардын бөтөнчөлүктөрүн аныктоо кыргыз жаштарын араб тилине үйрөтүүгө, алардын экинчи тилде таасирдүү, мазмундуу сүйлөөсүнө бир аз да болсо, түрткү болору шексиз. Фразеологизмдерди катар коюп талдоо «кыргыз тилинен – араб тилине карай» жолу менен аткарылды. Мындай принцип боюнча жүргүзүлгөн иликтөөнүн натыйжалары *салыштырма-типологиялык* изилдөөлөргө кошумча материал боло алат.

Математикалык талдоо методу азыркы доордо тилдик фактылар математикалык методдор менен изилденип жатат. Анткени тилдик түрдүү фактылар математиканын жардамы менен аныкталуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ. Мындан тил илиминин структурасынын элементтери сапаттык белгилери боюнча гана эмес сандык белгилери боюнча да өзгөчөлөнөт деген тыянак чыгарууга болот. Математикалык талдоо методу аркылуу көркөм сөз чеберлеринин индивидуалдык-стилдик өзгөчөлүгү да аныкталуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ишибизде фразеологизмдердин түзүлүш өзгөчөлүктөрү, компоненттеринин санын жана башка маселелерди караштырууда аталган методго кайрылууга туура келди.

Иштин айрым конкреттүү фактылардан жалпылыкка карай жүрүшү *дедуктивдик методду* колдонууга алып келди.

Илимий ишибиз кыргыз жана араб тилдеринде болгондугуна байланыштуу, көбүнчө араб тилиндеги мисалдарга кайрылууга туура келди; айрыкча, андагы мисалдарды, табылгаларды кыргызчалатуу *которуу жолу*

аркылуу ишке ашырылды бул жол аркылуу төмөнкү иштер жасалды бир тилден экинчи бир тилге (тектеш, бейтектеш) которуу;

а) адабий тилден анын диалектисине же диалектиден адабий тилге,

б) бир тилдин диалектисинен экинчи бир адабий тилге которуу;

в) эски тилден кийинки жаңы тилге которуу иштери аткарылды.

Окшоштуктарды табуу, бирдей көрсөткүчтөрдү аныктоо аналогияга негизделди. Талдоонун, системалаштыруунун, салыштыруунун, сыпаттоонун негизинде тыянак чыгаруу, жалпы жоболорду белгилөө, корутундулоодо **жалпылоо методуна** таянылды.

II-бап боюнча тыянак

Изилдөө ишинин натыйжасы, ийгилиги максат, милдеттердин так, ачык-айкын коюлушунан, иликтөө процессинде методдорду, ык-амалдарды туура, кылда колдоно билүү жөндөмүнө байланыштуу болот. Биз мына ушул акыйкатты бекем тутуп, ишибизде баштан-аяк бул принциптен тайбоого далалат кылдык.

Ишибизде бир нече метод колдонулду, биз аларды эриш-аркак, бирин экинчиси менен тыгыз байланышта урунууга умтулдук жана мындай аракетти изилдөө ишибиздин табияты талап кылды. Тактап айтканда методдорго жогорудагыдай мамиле болбосо, ар тараптуу жана комплекстүү талдоо жүргүзүү мүмкүн эмес эле.

Төрт милдетти (байкоо жүргүзүү, жалпылоо жана башка) аркалаган *салттуу сыпаттоо методу* жана тилдик бирдиктердин семантикасына ык койгон *компоненттик илик жүргүзүү методдору* бүтүндөй фразеологизмдердин табият-маңызын ачып берүүгө багытталса, аталган ык-амалдардын натыйжаларына таянган *салыштырма методу* аркылуу жүргүзүлгөн талдоодо сабыштырылып жаткан тилдердеги фразеологизмдердин турпат жана мазмун жагынан жалпылыгы менен айырмачылыгы каралаштырылып тиешелүү натыйжалар, теориялык жалпылоолор чыгарылды.

Фразеологизмдердин универсалдуу кубулуш экендиги алардын улуттук өзгөчөлүгүн танууга негиз боло албайт, бул жагынан алганда, улуттук өзгөчөлүктү өзүнө бекем сиңирген тилдик бирдик катары фразеологизмдер өзгөчө орунда турат, *салыштырып изилдөөдө* дал ушул өзгөчө көңүл чордонунда турушу зарыл, мунсуз эки тилдеги фразеологизмдердин окшоштугу менен айырмачылыгын терең ачып берүүгө мүмкүн эмес. Бул жагдай болсо улуттардын этникалык маданиятына, алардын тилде (фразеологизмдер) чагылдырылышына, этнолингвистика маселелерине кайрылууга мажбур кылды. Натыйжада, ишибизде лингва маданият проблемасына, *этнолингвистикалык методуна* да кайрылып, фразеологизмдерди аталган ык-амалдардын негизинде талдоого алдык.

Салыштырып жаткан кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологизмдер стилдик жактан да бир кылка эместиги эске алынып, *стилистикалык методду* колдонуп илик жүргүзүү аркылуу фразеологизмдерди шарттуу түрдө үчкө:

- а) атоо маанисиндеги;
- б) китептик;
- в) оозеки – сүйлөшүү мүнөзүндөгү бөлүп кароо керектиги белгиленди.

Жогорудагылар менен катар ишибизде *математикалык, дедуктивдик, салыштырма типологиялык, котормо жана жалпылоо* ж.б. методдору да колдонулду, алардын баары тең эки тилдеги фразеологизмдердин табият – маңызын, дал келүүлөр менен дал келбөөчүлүктү, мунун себеп-өбөлгөлөрүн терең ачып берүүгө багытталды.

Акырында бир жагдайды дагы бир жолу эскерте кетүүгө туура келет: ишибизде колдонулган методдорду биз ой жүзүндө гана ажырата алабыз, ал эми практикада аларды эриш-аркак колдонуу зарыл, бул принциптен таюу иликтөө ишинин туура жүргүзүлүшүнө тоскоол болот.

III БАП. КЫРГЫЗ ЖАНА АРАБ ТИЛИНДЕГИ СОМАТИКАЛЫК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТРУКТУРАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

III.1. Кыргыз жана араб тилдериндеги эки компоненттүү соматикалык фразеологизмдер

ЗАТ АТООЧ + ЗАТ АТООЧ моделиндеги соматикалык фразеологизмдер

Эт баш «эт» -зат атооч, «баш» зат атоочтон эки компоненттен туруп «кем акыл, акылсыз» адамды чагылдырды. Мындай учурда бул эт баштан эмне акыл чыкмак эле деп, кайрылган да жок («Ала- Тоо») Акылы жок [КН:2016, 170-б.] Эки компоненти тең атооч жөндөмөсүндө туруп, оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет.

Адамды өзүнө тарта, кызыктыра жылмалап айтылган, ынандырып көйүткөн өтө чебер, жылма, сылык сөздү билдирген *бал тил туюнтмасы* зат атооч +зат атоочтон, атооч жөндөмөсүндө туруп оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет. *Ырас, бай-манаптардын бал тиине алданып, ошолордун союлун чабышып жүргөн кедейлер да жок эмес* (Жантөшев) [КТФЗ:69]. Ал эми араб тилинде *الْإِنْسَانُ عَسَلٌ* [allisanu-l easalu] с.с. тил бал. Зат атооч +зат атоочтон туруп 1 компонент тил *الْإِنْسَانُ* [allisanu], ал эми 2- компонент *عَسَلٌ* [easalu] мааниси «сөздөрү жагымдуу, тили эле таттуу, бирок, бул адамдардын достугунда жакшылык жок алардын ички жан дүйнөсүндө, караңгылыктан башка эч нерсе көрүнбөйт.: «*Бал тил менен тиш тишке күлөт, ал эми жүрөк алдамчы*». Эки тилде тең компоненттер «бал» жана «тил» бирок араб тилинде «тил» биринчи келип, структурасы жагынан окшош, мааниси жагынан маанилеш маанини билдирди.

Кол бала- бул туюнтма зат атоочтордон туруп, атооч жөндөмөсүндө ким ? деген суроого жооп берип , метафоралык жол менен түзүлүп , жашынан , кичинесинен бирөөнүн колунда туруп, өздөй болуп үйрөнүшүп кеткен балага же келинге карата колдонулат. *Жашында жетим калды. Айылдагы динчилге*

кол бала болуп кат тааныды(Бейшеналиев) Апай эненин айдыңында кол баласы катары курсант дооран сүрүүдө(Бейшеналиев)

Кол башчы «кол»- зат атооч, «башчы», - чы мүчөсү менен атооч сөздөн зат атооч жасалып, атооч жөндөмөсүнүн милдетин аткарды. Оозеки жана көркөм кепте кеңири колдонулуп келип, «колго, аскер күчтөрүнө согуш күчтөрүнө жетекчилик кылып башкаруучу» маанисин берет[КТФЗ:69]. Ал эми араб тилинде عين الجيش [eaynu l-ğeishi] с. с. армиянын көзү,[фразеологизмы соматизмы в арабском , аварском и русском языках, б. 152] эки компоненттен турган 1-көз ,2- армия, 1- компонент исмдан илик жөндөмөсүндө көз, 2- компонент армиянын исмдан, илик жөндөмөсүндө туруп көркөм жана оозеки кепте «армиянын башкаруучусу»маанини билдирет. Кыргыз жана араб тилинде мааниси боюнча маанилеш, ал эми структурасы ар кадай, араб тилдин көз соматизими менен берилип «**кол башчынын**» эквиваленти болду.

Жылдыз көз – эки компоненти тең зат атоочтон туруп, атооч жөндөмөсүнүн эмне? деген суроосуна жооп берип зат атооч +зат атоочтордон туруп, метафоралык жол менен жасалып, көркөм ,оозеки жана фольклордук кепте кеңири колдонулуп төмөнкүдөй маанини берет: «көрктүү, жагымдуу жаркылдаган, жайдары, сүйкүмдүү көз», мисалы:

Жоруну жазы, таш жүрөк,

Жылма кабак, жылдыз көз (СО,4,191)

Жылма кабак, жылдыз көз,

Бөрү кулак, жолборс төш (СО,1,44)

Эл көзүнө «эл»-зат атооч, «көз» +ү =зат атооч+3 жак таандык –ү мүчөсү менен, барыш жөндөмөсүндө туруп зат атооч+зат атооч эки компоненттен туруп, *Байымбет эл көзүнө эчтекени элебегендей тымызын мемиреп, булардын көксөөсүн суутуу максатын көздөдү(Бейшеналиев)[КТФС:507]*

Жүрөгү тоо- жүрөгү анын жүрөгү, 3-жак таандык мүчө менен түзүлүп зат атооч + зат атоочтон туруп, оозеки жана көркөм кепте кебелбеген, кенебеген,

эч коркконду билбеген, солк этпеген, баатырды метафоралык жол менен чагылдырып турат. Барамын мен, *Кызылдардын сабына*,
Жүрөгү тоо, Каармандар жанына(Турусбеков) [КТФС: 191].

Жүрөгү муз- «жүрөгү»- анын жүрөгү, 3-жак таандык мүчө менен түзүлүп, зат атооч + зат атооч туруп, мээримсиз, оору жок, кайрымы жок, таш боор кишини билдирип көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. *Эгерде ал дити сунсак, жүрөгү муз адам болсо, Данияр азыр минтип ырдай албайт эле.* (Айтматов) [КТФС: 189].

Жүрөгү таш –зат атооч менен зат атоочтон туруп, катаал, ырайымсыз, кара мүртөз, боору таш , таш боор кишини чагылдырып, метафоралык жол менен жасалды. 1-түгөйү **жүрөгү** (анын жүрөгү)3-жак таандык мүчө менен колдонулат. *Жаңы кайрат кирип, ошол замат кимдир бирөөгө жүрөгү таш болуп, кекке толуп, башын көтөрүп, кайра жээкке чыкты* (Касымбеков) [КТФС: 189]

Көз тараза- зат атооч + зат атооч жасалып, атооч жөндөмөсүндө туруп, көрүп же карап туруп болжолдоп ченегендикти билдирип, метафоралык жол менен жасалып, оозеки жана көркөм стилде колдонулуп келет. *Анын көз таразасы да оңой эмес экен, туура чыкты*(«Ала-Тоо»).

Көзү төбөсүндө- зат атооч +зат атооч, көз +—ү 3-жак таандык мүчө, төбө-зат атооч,-сү-3-жак таандык мүчө жатыш жөндөмөсү. Метафоралык жол менен жасалып, оозеки, көркөм кепте бир нерсени тез баамдаган, алдын ала билген, абдан кыраакы, байкагыч мааниси менен колдонулуп келет. *Анын көзү төбөсүндө сенин анча жактырбай турганыңды билип койду окшойт.*(«Ала-Тоо»).

Таш боор- «таш»зат атооч, «боор» зат атоочтон эки компоненттен туруп «ырайымсыз, эч кимге жаны ачыбаган, ырайымы жок, кара мүртөз» адамды чагылдырды. *Тыныбектен өткөн таш боор , мээримсиз болгону үчүн атасынан көңүлү сууду* (Каимов).

Боору таш 1-түгөйү **боору** 3-жак таандык мүчө 2- түгөйү зат атоочтон туруп «ырайымсыз, эч кимге жаны ачыбаган, ырайымы жок, кара мүртөз» адамды

чагылдырды. *Мээримсиз, боору таш бойдон эмнени күтүүгө болбойт.*(Баялинов).

نور العين [nur aleayn] с. с. көздүн нуру, мааниси «күчтүү сүйүү сезимдерин билдирген сүйүктүүсүнө карата айтылган» фразеологизм. نور – көздүн нуру, араб тилинде зат атооч б.а. الاسم исм, кыргыз тилинде ысым менен зат атооч айтылат. Бул эки компоненттен турган الإضافة المضاف و المضاف إليه б.а.изафеттик жол менен жасалды. Эки компоненти тең исимдан туруп, 1-компонент ысымдан илик жөндөмөсүндө көздүн, 2- компонент нуру III- жакка таандык ысымдан туруп изафеттик жол менен жасалып, метафоралык маанини берди., *Апасы ооруп аткан уулуна: эртең айыгып кетесиң, кудай буйруса, көзүмдүн нуру.*

عاد إِلَيْهَا نُورُ عَيْنِهَا بَعْدَ أَنْ أَكْمَلَ دِرَاسَتَهُ ، فَمَلَأَ حَيَاتُهَا سَعَادَةً وَهَنًا [ead 'ilayha nur eayniha baed 'an 'akmal dirasatahu , famala hayatuha saeabatan wa hanna] *Ал окуусун бүтүргөндөн кийин анын көздөрүндөгү нур ага кайтып келип, анын жашоосун бакытка, толтурду*[132 *مفجم السيفي التعبيرات الاصطلاحية*].

بِنْتُ الْعَيْنِ [bintu-l -eayn] с. с. кыздын көзү, мааниси «көздүн жашын» билдирет, эки компоненттен турган 1-кыз, 2- көздүн, изафеттик жол менен 1-компонент ысымдан илик жөндөмөсүндө кыз, 2- компонент көзү III-жакка таандык исмдан туруп изафеттик жол менен жасалып, көз жаш маанини чагылдырды. تَذَكَّرَ الْغَرِيبُ أَهْلَهُ فَسَالَتْ بَنَاتُ عَيْنِهِ عَزِيزَةً عَلَى خَدَّيْهِ [tdhakkar algharybu 'ahlahu fasalt banatu eaynihi eazyztan ealaa khaddayh] *Бейтааныш үй бүлөсүн эстеп, кыздарынын көздөрү анын жаагына чуркап кетти.*

ذو لسانين [zu lisanayn] с с эки тилдин ээси. Кыргыз тилинде болсо эки жүздүү деп берилет. Араб тилинде исмдын категориялары бар аял же эркек роддору жана жекелик көптүк жана экилик сандары боюнча араб тилинде кыргыз тилинен айырмаланып экилик сан бар. Ага мисал эки тил, لسانين аффикстин жардамы менен –ан мүчөсү жанан -ян мүчөсү исмга уланса экиликти билдирет. эки компоненттен турган 1-ээси, 2- 2 тилдин, изафеттик жол менен 1- компонент III-жакка таандык исмдан туруп изафеттик жол менен, 2-

компонент эки тилдин исмдан илик жөндөмсүндө туруп изафеттик жол менен жасалып, «эки жүздүү» маанини берди.

صَاحِبُ الْغَيْنِ [sahibu-l -eaun] 1-түгөйү –ээ, 2-түгөйү –көз, зат атооч+зат атооч, с.с. көздүн ээси, мааниси «жаман көзү» менен деген маанини билдирет. Ал эми кыргыз тилинде сын атооч+зат атоочтон турган туюнтма маанилеш маанини билдирет **жаман көз**-1-түгөйү сын атооч кандай? «жаман», 2- түгөйү «көз» зат атоочтон туруп, оозеки жана көркөм кепте « ичи жаман, кара санатай, көрө албаган, арамдык ойлогон» мааниде колдонулуп келет. *Мүйүздүү Бугу-Эне... Тукумуңду жерибе, ...жаман көздөн, кесир сөздөн сакта* (Айтматов) [КТФС: 142].

ЗАТ АТООЧ +ЭТИШ

моделиндеги соматикалык фразеологизмдер

Башты оорутуу-баш –зат атооч, оорутуу этиш, баш+ты табыш жөндөмөсүндө , оорутуу этиштен туруп, «болбогон бир нерселерди айта берип мазени алуу, тажатуу» маанисинде оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет. *Эшик тындырбаган кардарлар кулактын кужурун алып, башты оорутушту*(Бейшеналиев) .

Баш айлануу- 1- компоненти зат атооч, айлануу -этиш, эки компоненттен туруп, көңүлү караңгылоо , өзүн начар сезүү, башы тегеренүү, алсырап кетүү маанисинде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. *Башым айланып, бүткөн боюм жанчылгандай , тырп этерге каруум жоктой сезилет*(Жантөшев)[КТФС: 74].Араб тилинде этиш+зат атооч+ат атооч 3 компоненттен турган эквиваленти دَار رَأْسُهُ [dara rasahu]с.с. анын башы айланды, мааниси «чарчоонун жана стресттин натыйжасындагы абал» [مست 7)].

Бети ачылуу- 2 компоненттен турат 1- компоненти бети, уңгусу бет, -и - III-жак таандык мүчө, зат атооч; ачылуу этиш, «айыбы , кылган кылмышы ашкереленип, элге дайын болуу, билинүү». *Кыял бирикмесиндеги*

текшерүүнүн жүрүшүндө бети ачылган орчундуу кемчиликтердин өзөгү эмнеде болгон? 2. Эч нерседен тартынбай, уялбай тике, таамай сүйлөй турган болуу ошондой абалга жетүүнү чагылдырат. *Турсун топто сүйлөп бети ачылганы, кандайдыр көңүлүн сергилеңдетип, башкача, пайдалуу адамга айланып бараткансыды* (Бейшеналиев).

Бети күйүү- 1- компоненти бети III жак таандык мүчөлүү зат атооч, күйүү - этиш, «бирөөнүн алдында өзүн айыптуудай, күнөөлүдөй сезип, катуу уялуу, тике карай албоо, өтө ыңгайсыз абалда болуу» оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет. *Шарафуддин байбичеси, бала –бакырасы менен сапардан кайтканда бетим күйүп кымырылганымчы* (Бейшеналиев).

Зат атооч+этиштен турган **бети караруу** туюнтмасы катуу уят болуу, маскара болуу, шермендеси чыгуу маанисинде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. *Ланичек эл алдында бети карапып, бир бозоруп, бир кызарып олтурду*(Ашымбаев) [КТТС:241]. Араб тилинде тескерсинча этиш+зат атооч+ат атоочтон турган 3 компоненттен турган اَكْفَهَرَ وَجْهَهُم

[akfahar wajjah]/с.с. *караарды бети анын, «капаланып, кабагын түйүп жүзү өзгөрдү» маанисинде колдонулуп келет.* وَجَّهَتْ إِلَيْهِ فِي الْإِجْتِمَاعِ كَلِمَاتٍ خَارِجَةً اِكْفَهَرَ لَهَا وَجْهَهُ فَأَنْدَفَعَ خَارِجًا مِنَ الْمَجْلِسِ [wujihat 'ilayh fi alaijtimaie kalimat kharihatan akfahar laha wajhuh faindafae kharijan min almajlis] Жыйында анын бети-башын карарган орой сөздөр айтылып, шашылыш түрдө жыйындан чыгып кетти. Араб тилинде 3 кмпоненттен туруп структурасы айырмаланып, мааниси жагынан капалануу, ал эми кыргыз тилинде уят болуу маанилерин билдирди.

Боору оору. Эки компоненттен турат. «Боору»- IIIжак таандык мүчөлүү зат атооч, «оору» этиш, оозеки жана көркөм кепте «боорукерлик кылуу жардам берүү, жакшылык жасоо» маанисинде колдонулуп келет. *Анын томолой жетим экенин укканда Ашырбек боору ооруп, аянычтуу карады*(Ашымбаев).

Далысын салуу. Эки түгөйдөн зат атооч+этиш туруп, «жактырбагандыкты, сүйбөгөндөй, таарынып калгандай кайдыгер мамиле жасоону» түшүндүрүп, оозеки жана көркөм стилдерде колдонуп келет *Аздан кийин агасы Татыбек далысын салып ары карап алды*(Байтемиров) [КТТС: 360]. Бул туюнтма араб тилинде дагы **далы** соматизми менен келет. Этиш+ат атооч+зат атооч+ат атоочтон 4 компоненттен турган **أَدَارَ لَهُ ظَهْرُهُ** [adara lahu zahrahu] с.с. ал ага далысын бурду, мааниси «бирөөдөн баш тартуу, кайдыгер болуу» **وَمَا إِنَّ** [tahssanat ahual sadyqina l-maddiati] **تَحَسَّنْتَ أَحْوَالَ صَدِيقِنَا الْمَادِيَّةِ حَتَّى أَدَارَ لَنَا ظَهْرَهُ، وَلَمْ نَعُدْ نَرَاهُ** hatta 'adara lana zahrahu, ua lam naeud narahu] *министр дипломаттардын барымтага алынышы боюнча журналисттердин суроосуна далын салды*[71 **م س ت**]. Кыргыз тилинде эки ал эми араб тилинде төрт компоненттерден туруп, көркөм жана оозеки кепте колдонулуп, эки тилде тең кайдыгер маанини билдирди.

Каны кайноо зат атооч+этиштен туруп, көркөм жана оозеки кепте ачуусу келүү, чыдамдуулугун жоготуп, кыжыры кайнаган абалда болуу, катуу кызууланып кетүү маанисинде колдолуп келет [КТФС: 245] *Эдигей болсо чыдай алчу эмес, талашып-тартышып, кызаңдап каны кайнап кетчү*(Айтматов). Араб тилинде 5 компоненттен турган эквиваленти этиш+зат атооч+жандооч+зат атоочтон турган

ثَارَ الدَّمُ فِي عُرُوقِهِ [thar aldam fi euruqih] с.с. кан тамырларында кайнап жатты мааниси «абдан жини келүү»; **ثَارَ الدَّمُ فِي عُرُوقِ الْفَلَّاحِ وَهُوَ يَرَى أَغْنَامَ الرَّاغِي تَسْرَحُ فِي مَزْرَعَتِهِ** [thar aldam fi euruq alfalalah wahu yaraa 'agham alraaei tasrah fi mazraeatih] Чарбасында жайылып жүргөн чабандын койлорун көрүп, дыйкандын каны кайнады.] **معجم سياقي ت 35**

Өткөн ишке өкүнүү, арман кылуу зат атооч+этиштен компоненттерден турган **бармагын тиштөө** туюнтма көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. *Тирүүсүндө сыйлап жүрө албагандыгына өкүнүп, ошондо бармагын тиштеди*(Абдукаимов)[КТФС:72]

عَضَّ عَلَى يَدِهِ [eadd ealaa yadihi] с.с. тиштеди анын колун этиш+байламта+зат атооч +ат атоочтон туруп мааниси «колун тиштөө өкүнүү, кайгырууну»

билдирет[86] [المعجم السياقي] (وَيَوْمَ يَعِضُ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ) [Аль-Фуркан:27] [Wa Yawma ya'adduz zaalimu 'alaa yadaihi] Ошол күнү ыймансыздар өз колун тиштейт[Э. Кулиев]

Тили тешилүү уңгусу тил зат атооч, III жак таандык -и мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө, тешилүү-этиш, оозеки жана көркөм кепте «айтып-айтып жадоо, мокоо, кайра-кайра айта берип чарчоону» маанисинде колдонулуп келет. *Какшап жүрүп тилим тешилди* (Элебаев) [КТФС: 445].

Тили кычышуу уңгусу тил зат атооч, III жак таандык -и мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө, кычышуу-этиш, оозеки жана көркөм кепте «көбүнчө бирөөлөргө кекээрдүү, кер какшык сөздөрдү айткысы, тийишкиси келүү, сүйлөгүсү келип араң туруу» маанисинде колдонулуп келет. *Тилим кычышып сүйлөгүм эле келет* (Абдукаимов) [КТФС: 443]. Араб тилиндеги эквиваленти **لِسَانُهُ يَحْكِي وَيُرِيدُ يَتَكَلَّمُ** [lisanuh yahki wa yurid yatakalam] с.с. анын тили кычышып, жана сүйлөгүүсү келүү, араб тилинде зат атооч+ат атооч+этиштен туруп 3 компоненттен туруп **тили кычышуу** туюнтманын эквиваленти болуп «бир нерсени айткуусу келүү» маанини туюндурду [Х. Тума диссертация 101 -б.].

.Оозун кармагандай, унчукпай, акырын тим болуу ичинен тынган туруктуу сөз айкашы **тилин тиштөө**. Зат атооч+этиштен туруп көркөм жана оозеки кепте колдонулат. *Ордо кишилери нес болгондой, тилдерин тиштеп, көздөрү чекирейип, амирдин жообун күтүп калышты* (Касымбеков). [КТТС:497]. Араб тилинде **عَضَّةُ بِلْسَانِهِ** [eaddahu bilisanihi] с.с.: тиштеди анын тили менен, этиш+ат атооч +зат атооч+ ат атоочтон туруп «бирөө жөнүндө жаман сөз айтуу, каргоо, татыксыз мамиле кылууну» билдирет. **غَضِبْتُ لَيْلَى عِنْدَمَا عَضَّتْهَا** [ghadibat layla iendama eddatha zamyatuha bilisaniha 'amama zamytiha] с.с. *Лейлянын ачуусу келди, качан классташ кызы классташтардын алдында анын тилин тиштегенге* [86] [معجم سياقي ت 86] Кыргыз тилинде эки компоненттен туруп унчукпай тим болууну, ал эми араб тилинде беш түгөйдөн туруп терс сыпатты билдирди. Структурасы **тилин тиштөө** бирдей болуп, мааниси ар башка маанилерди туюнту. Араб тилинде **عَلَقَهُ بِلِسَانِهِ**

[aellaqahu filisanihi] [معجم سياقي ت 87с.с. илди анын тили менен, мааниси «айыптады аны жамандады» маанини билдирип, этиш+байламта+зат атооч+ат атоочтон туруп араб тилинин عَضَّةُ بِلْسَانِه [eaddahu bilisanihi] туюнтмасы менен бирдей маанини билдирди. Тилдис«тиштөө » жана «илип коюу» этиштери менен берилип бирдей маанилеш туюнтманы чагылдырды.

I түгөйү зат атоочтон туруп, барыш жөндөмөсүндө, 2-түгөйү этиштен турган **«оозго кирүү, оозго илинүү»** туруктуу сөз айкашы өзүнүн жакшы сапаттары, адамгерчилиги менен элге белгилүү болуп, эл оозунда айтыла баштаган инсандын маанисинде, көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. *Нүзүптүн даңкы бүткүл Таласка жайылды, ага кошумча өзүнүн түз сөздүлүгү, сытаачылыгы менен оозго кирип, элге алынып, мырза атыгып, күндөн күнгө кадыры артты, досу, курдашы, санаалашы көбөйдү*(Касымбеков) [КТТС: 283]. Ал эми араб тилинде عَلَى كُلِّ لِسَانٍ [ealaa kull lisan]с.с. ар бир тилде, байламта+ат атооч+ зат атоочтон 3 компоненттен туруп «жакшы сапаттары менен эл оозунда белгилүү» маанисин билдирет صَارَ اسْمُ اللّاعِبِ عَلَى كُلِّ لِسَانٍ بَعْدَ فَوْزِهِ بِالْبُطُولَةِ [sara asm allaeb ealaa kulli lisan baeda fauzihi bialbutul]с.с. чемпиондукту утуп алгандан кийин оюнчунун ысымы ар кимдин оозунда болчу.[معجم سياقي ت 92с.]. Кыргыз тилинде оозго кирүү түгөйлөрү менен берилсе, араб тилинде ар бир тилде деген компоненттеринен туруп, структурасы ар башка, мааниси маанилеш болуп эл оозунда жакшы сапаттары менен айтылган адамды чагылдырды.

Зат атооч+этиштен турган **жүрөк жаралоо** катуу кейитүү, өтө оор кайгыга салуу, тынчын алып кабыргасын кайыштыруу, жанына батуу маанисинде көркөм жана оозеки кепте колдонулат. *Байкуштардын канчоосунун өлүмү кунсуз унутулуп көпчүлүктүн жүрөгүн жаралады*(Бейшеналиев)[КТФС: 192]. جَرَحَ قَلْبِه [jarah qalbih] с. с.анын жүрөгү жараланды «капалантуу, кайгыга салуу» маанисин чагылдырат. Араб тилинде 3 компоненттен туруп, структурасы жагынан окшош жана маанилеш маанини туюндурду.

1-түгөйү зат атооч+этиштен туруп, абайла байка , сак бол, ушунчанда эсиңе кел деген саяктуу, кекетүү, зекүү маанисинде колдонулган **көзүңдү ач** туюнтмасы көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. Мырза көзүңүздү ачыңыз! Мырза, дагы айтам абийириңиз барда кетип калыңыз(Каимов)[КТФС305]. Араб тилинде болсо فَتَحَ عَيْنَهُ [fataha eainahu] с.с. ал көзөн ачты, «абайла , сак бол » маанисин билдирет. طَلَبَ صَاحِبُ الْعِمَارَةِ مِنَ الْحَارِسِ أَنْ يَفْتَحَ عَيْنَهُ جَدًّا فِي أَثْنَاءِ اللَّيْلِ خَوْفًا مِنَ الْلُصُوصِ [talaba sahibu -l-eimarat min al-haris 'an yaftaha eaynah jayidan fi 'athna' allayl khaufan min a-llusus] Имараттын ээси кароолчудан уурулардан коркуп, түнү менен көзүн ачык кармоону суранды. [97]

Башын бошотуу зат атооч+этиштен туруп эркиндик берүү, азаттыка чыгаруу маанисинде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. Бирок, башымды бошотуңуз, өмүр бою жакшылыгыңызды унутпаймын(Абдукаимов) [КТФС:88]. Араб тилинде болсо моюн соматизми менен فَكُّ رَقَبَةٍ [fakku raqabatin], с.с. моюн бошотуу, мааниси «азаттык, боштондукка чыгуу » [وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ فَكُّ رَقَبَةٍ] [Аль -Баляд 12-13] [Тик жол экенин кайдан билесиң12. Бул кулдун боштондугу13]][98]. Кыргыз жана араб тилдеринде тең бошотуу этиши менен баш жана моюн соматизмдери менен азаттыкка чыгаруу маанисин чагылдырды.

Зат атооч+этиш компоненттеринен турган **мойнуна түшүү** туюнтмасы эки мааниде берилет: төлөмдөр болуп калуу, төлөп берүүгө милдетүү болуу. Мойнуна эки миң акча түшүптүр («Ала-Тоо»)[КТФС:363]. Экинчи мааниси Эми атам өлгөндө тиричиликтин бардык түйшүгү өз мойнуна түштү(Абдукаримов) бул мисалда белгиленгендей мойнуна жүктөлүү, жоопкерчиликтүү болуу экинчи маанини берет[КТТС:220]. Араб тилинде فِي رَقَابَتِهِ [fi raqabatihi] с.с. анын мойунда, мааниси «бирөөгө милдетүү жана карыз». فِي رَقَابَتِي دَيُونٌ كَثِيرَةٌ، لَا أَعْرِفُ كَيْفَ أُسَدِّدُهَا. [fi raqabati daywn kathiraton, la 'aerf keyf 'usaddiduha] мойнумда көп карыздарым бар, кантип төлөшүмдү билбейм. Бул мисалда милдетүү карыз акчалай мааниси. لَكَ فِي رَقَبَتِي أَفْضَالٌ عَظِيمَةٌ، لَا أَنْسَاهَا مَا عِشْتُ. [laka fi raqabati 'afdaalun eazytmun, la 'ansaha ma eishtu], сенин мага чоң

жакшылыктарды кылдың, мен өмүр бою унутпайм, менин мойнумда. Бул сүйлөмдө жакшылык кылганы үчүн карыз маанисинде[98 ت ا مس]. Эки тилде тең акчалай карыз боюнча маанилеш болду, ал эми экинчи мисалда кыргыз тилинде жоопкерчилик ал эми араб тилинде мойнунда өмүр бою ыраазы болуу маанисин чагылдырды.

Зат атооч+ этиш түгөйлөрүнөн турган **бутуна туруу** туюнтмасы өз алдынча оокат, тиричилик өткөрүү, өзүнчө жашоо мүмкүнчүлүгүнө жетишүү, турмуш шарты оңолуу маанисинде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. Жаркынбайдын турмушу оңолду, бутуна турду(Бейшеналиев)[КТТС:307]. Араб тилинде 3 компонент менен берилет قَامَ عَلَى سَاقٍ [qama ealaa saqin]с.с. ал бутуна турду, мааниси «талыкпай камкордук менен аракеттенүү».. يَقُومُ الْجَرَّاحُ عَلَى سَاقٍ، حَتَّى يَفْرَغَ مِنْ إِجْرَاءِ الْعَمَلِيَّةِ الْجِرَاحِيَّةِ بِنَجَاحٍ [yqumu -l-jarrahu ealaa saqin, hatta yfraghu min 'iijra' il-eamaliati aljirahyati binajah]с.с. Хирург операцияны ийгиликтүү аяктаганга чейин буту менен турат.[]

ЗАТ АТООЧ +СЫН АТООЧ моделиндеги соматикалык фразеологизмдер

Башы жаш 1- түгөйү зат атооч, III-жак таандык -ы мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө, 2-түгөйү жаш сын атоочтон туруп, оозеки жана көркөм кепте «көп нерсеге түшүнө элек, такшала элек, башынан жакшы-жаманды өткөрө элек» маанилеринде колдонулуп келет. *Эх, тиркич моюнум. Башың жаш. Муңайба. Мен мындайдын далайын көрбөдүмбү*(Бейшеналиев)[КТФС: 83]

Баш оор 1- түгөйү зат атооч, III жакка таандык -ы мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө, 2-компонент оор сын атоочтон туруп, «кебелбеген, абдан салмактуу, токтоо, оор басырык адамды» чагылдырып, оозеки жана көркөм кепте келет. *Унчукпас, башы оор шофердун бурк эткени угулду*(Өмүрбаев).
2. «бир нерсени анча этибар албаган, оной менен жылбаган» . *Жаш туруп*

мынча башы оор болорбу? Кайенене өз алдынча кобуранып жатты(«Кыргызстан мадиянаты») [КТФС: 85]

Бети кара биринчи түгөйү зат атооч III жак таандык -ы мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө, 2-компонент кара сын атоочтон туруп, «уяты жок, адамкерчилиги, адамдык сапаты жок, уят сыйытты билбеген, маскараны» чагылдырып, көркөм жана оозеки кепте даяр туюнтма болуп колдонулуп келет. *А Мырзакул бери карабайт, көзүн ала качат, демек, бети кара, ниети кара* (Касымбеков) [КТФС: 98].

Зат атооч+сын атоочтон турган ажарлуу жайдары маанисинде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келген туюнтма **-жүзү жарык**. Карындашым Кундузжан, жүзүң жарык жылдыздан (Токомбаев) [КТТС: 545]. Араб тилинде **تَهَلَّلَ وَجْهُهُ** [tahallal wajhuh] анын жүзү жарык болду, «кубануу, жайдары» маанисин билдирет. **تَهَلَّلَ وَجَّهَ الطَّالِبِ حِينَ أُذِيعَ اسْمُهُ بَيْنَ النَّاجِحِينَ** [tuhallil wajjah alttalib hin 'udhie aismah bayn alnajibin] Студенттин ысмы ийгиликтүү студенттердин арасында айтылганда анын жүзү жарык болду. [معجم سياقي ت / 34. Кыргыз тилинде зат тооч +сын атооч түгөйлөрүнөн, ал эми араб тилинде этиш+зат атооч+ ат атооч туруп мааниси жана структурасы жагынан араб тилинде сын атоочтун ордуна этиш туруп бирдей маанини билдирди.

Боору бүтүн биринчи түгөйү зат атооч III-жак таандык -ү мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө, 2-компонент бүтүн сын атоочтон туруп, «аман-эсен, телегейи тегиз, эч убайымсыз, кайгысыз адамды» чагылдырып, оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет. *Э, кызым, азыр кайда барсаң, мамайдын көрү болбодубу! Боору бүтүн киши калбайт окшойт* (Абдукаимов). [КТФС: 114]. **Боору бүтүн**-здоровый (не раненый не больной) боору бүтүн кишиден, сайышпай, адам калган жок фольк. здоровых людей не осталось человека с которым бы он не сражался [КОС К.К. Юдахин: 159]

Боору катуу I түгөйү III-жакка таандык -ү мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө, 2-компонент катуу кандай? сын атоочтон туруп «таш боор, ырайымсыз, бирөөгө жан тартпаган, эч ара кым кылбаган адамды» чагылдырган көркөм жана оозеки кепте колдонуп келет. *Түк карабайт жалчыга, Боору катуу*

канкорлор(Осмоонов). *Боору катуу киши болбосо да, кайраты менен жүргөндөр*(Абдукаимов).**Боору катуу** II.1. зат атооч сын атоочтон турган «аябай күлүү, күлкүсүн тыя албоо, күлкүдөн ыкшып калган адамды» экспрессивдүү образдуу чагылдырат. *Эмилбектин боору катып борсулдап, Сагындан качып ашкананы карай жөнөйт*(Осмоналиев). *Карап тургандардын баары күлүп, боору катты*(Абдукаимов). *Күлүп атып боорумкатып калды* («Ала-Тоо»).

2. Катуу ыйлаган балага *Аргасыздан ата кетти жүрөгү сыздап бала калды боору катып, солуп ыйлап*(Касымбеков).3. Чоңоюп бой жетүү баралына келүү. *Өлбөсө булар дагы боору катып адам болор, -деп чал күрсүнүп койду.* («Кыргызстан маданияты») [КТФС: 115].Боору катуу таш боор, күлкүсүн тыя албаган , катуу ылаган баланы жана чоңоюп бой жеткен маанилер менен омонимдик көп маанилүүлүккө ээ болгон туюнтмалар.

Жүрөгү ак 1-компонент жүрөгү зат атооч III-жак таандык -ү мүчөсү атооч жөндөмөсүндө,2-компонент ак өңдү билдерген сын атоочтон туруп, «жүрөгүндө кири жок, арамдыгы, эч арам ою жок көңүлү таза адамды» чагылдырып, көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. *Жүргөн-турганынан оройлук сезилген менен жүрөгү ак бечаралар акыйкатты, адамгерчиликти ыйык туткан* (Ашымбеков) [КТФС: 186]. Араб тилинде 3 компоненттен турган بِقَالْبِ مَفْتَوْح [biqalb maftwh] с.с. ачык жүрөк менен, 1-түгөйү байламта +зат атооч+сын атоочтон туруп оозеки жана көркөм кепте «чынчылдык, оюнда кири жок, таза адамдын» маанисинде колдонулуп келет. [معجم سياقي ت 26с].

Жүрөгү курч 1-компонент жүрөгү зат атооч III-жакка таандык -ү мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө,2-компонент курч заттын кандай экенин билдирип сын атоочтон туруп, «өтүмдүү , эч нерседен тайманбаган, тартынбаган, эч кайра тартпаган»маанисинде оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет. *Анда анын жүрөгү курч кези. –Э, анын жүрөгү курч да* (Сыдыкбеков). [КТФС: 189].

Колу кыска 1- түгөй зат атооч, III жак таандык -ү мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө, 2-компонент кыска эки түгөйдөн турган компоненттер, «ойлогон оюн, көздөгөн максатын ишке ашырууга мүмкүнчүлүгү жок, жетишсиз, колунда жок, жоксуз адамды чагылдырып, оозеки көркөм кепте колдонулуп келет. *Кагылайын Батийна, сени кара зоонун астынан сууруп алаармын дедим эле. Айлам жок. Намыска бек, тайманбас болсо да колу кыска, жолу тар зайып айласыз уу жуткандай жүргөн кези* (Сыдыкбеков) [КТФС: 277]. Араб тилинде يَدُهُ قَصِيرَةٌ [yaduhu qasiratun] с.с. колу кыска 1- түгөй колун анын зат атооч исми (الاسم) 2- түгөй قَصِيرَةٌ [qasiratun] кыска сын атооч, сифа الصفة компоненттерден туруп «жөндөмсүз» маанини берет. Кыргыз тилинде жөндөмсүз жана колунда жок, ал эми араб тилинде бир нерсеге жөндөмү жок маанини чагылдырды. الْعَيْنُ بَصِيرَةٌ وَالْيَدُ قَصِيرَةٌ [aleayn basirat wa –l-yad qasiratun] көз баарын көрүүчү, колун кыска.

Колу тар Колу чүрүш 1- түгөй III-жакка таандык -ү мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө, 2-компонент тар кандай? сын атоочтон туруп, «колунан оңой менен эч нерсе чыкпаган, катуу, зыкым, сараң» маанисинде оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет. *Колу тарды март кылып, сандыктан нан алдырган* (Осмонов) [КТФС: 277]. Колу чүрүш туюнтмасы да

Араб тилинде يَدُهُ نَاشِفَةٌ [yadu-hu nashifa] с.с. колун анын кургак. 1- түгөй يَدُهُ [yadu-hu] 1- түгөй колун анын зат атооч исми (الاسم) 2- түгөй نَاشِفَةٌ [nashifa] кургак сын атооч, сифа الصفة компоненттерден туруп «ал сараң, зыкым» маанини берет.

Көзү туюк 1- түгөй III жакка таандык -ү мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө, 2-компонент туюк кандай? сын атоочтон туруп, оозеки жана көркөм кепте «караңгы маалыматы жок, кат- сабаты ачылбаган, билимсизди» чагылдырат. *Ал кезде көзү туюк түркөй кыргыз мына ушунун да жөнүн билген эмес* (Үмөталиев) *Акылга жетик болсо да көзү туюк эзилген зайып, өз учурундагы абалды даана баамдай алган жок* (Сыдыкбеков) [КТФС: 297].

Кулагы катуу 1- түгөй III жака таандык -ү мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө, 2-компонент катуу кандай? сын атоочтон туруп, , оозеки жана көркөм кепте «жакшы укпаган , чала уккан, дүлөй чалыш адамды» билдирет. *Тиги атаңдын кулагы катуу, кыйкыра сүйлөбөсөң укпайт* (Убукеев) [КТФС: 324].

Оозу бек 1- түгөйү III жак таандык -ү мүчөлүү атооч жөндөмөсүндө, 2-компонент бек кандай? сын атоочтон туруп, оозеки жана көркөм кепте «орозо кармаган, орозонун шартына ылайык келбеген учурда тамак-аш ичпеген, оозуна даам албаган» маанисинде колдонулуп келет. *Орозо айы эмеспи, оозум бек эле, балам* (Осмоналиев). 2. *Оңой менен оозунан сөз чыкпаган, ичине сыр сактай алган адамды чагылдырат. Андан коркпой эле кой, анын оозу бек* («Ала-Тоо») [КТФС: 381] .

Оозу бош 1- түгөй III жака таандык -ү мүчөсү, анын оозу атооч жөндөмөсүндө, 2-компонент бош сын атоочтон туруп, оозеки жана көркөм кепте «ичине сыр сактай албаган, ачык ооз кишини» чагылдырат *Оозу бош жаным, кайдан божурап ийдим* (Сыдыкбеков). *Жамалкан эженин оозу бош* (Абдукаимов). 2-мааниси «чын ыкласы менен эмес, калп эле, ооз учунан гана». *Анысы чын дечи, -деп оозу бош кобурады* (Ашымбаев). *-Келиңиз, - дедим оозум бош* («Кыргызстан маданияты»). *Кары чочуркап тиктеп, оозу бош салам айтты* (Касымбеков) [КТФС: 381].

Тили таттуу 1- түгөйү III жак таандык -ү мүчөсү, анын тили атооч жөндөмөсүндө, 2-компонент таттуу сын атоочтон туруп, метафоралык жол мен жасалып , оозеки жана көркөм кепте жаш баланын тили жаңыдан чыгып, кужурап татынакай сүйлөй баштаган учурун чагылдырат. *Тили таттуу жаш бала Сүйлөп берди жай гана* («Ала-Тоо») [КТФС: 445].

Тили суук 1- түгөйү III жака таандык -ү мүчөсү, анын тили атооч жөндөмөсүндө 2-компонент суук сын атоочтон туруп, «жан кейиткен заар сөздүү адамды» маанисинде колдонулат. *«—Оо, бул карыянын тили суук, айткан сөздөрү коркунучтуу* (Абдукаримов). *Качыкенин үйүнөн мурункусундай эле бирде жылуу, бирде тили суук каттар келип, капалана*

берчү(Абдукаримов) [КТФС: 445].Ал эми араб тилинде сын атооч +зат атоочтон турган: ذَرِبُ اللِّسَان [dharib allisan] с.с. курч тил, мааниси «каргоо жана уятсыз сөздөрдү айткан уятсыз адамды билдирет

Кыргыз тилинде «суук» ,ал эми араб тилинде «курч» сын атоочтору менен берилип, маанилеш фразеологизмдердин катарын түздү. Ал эми кыргыз тилиндеги «тили курч» зат атооч+сын атоочтон турган туюнтмасы «таасирлүү, адамга тез таасир эткен, таасын айтылган, өткүр (кимдир бирөөнүн тилине айткан кебине карата)». **Тили курч.** Курч айтылган кептер[КТТС: 103]. Араб тили менен салыштырсак компоненттери окшош бирок маанилери ар башка маанини билдирген соматикалык фразеологиздер.

يَدُ بَيِّضَاء [yad bayda] , يَدُ-кол, 2-түгөйү ак с.с. колу ак, мааниси « жакшылык, боорукердик жана ырайымдуулук» кылуу мааниде колдонулуп келет.

لَهُ يَدُ بَيِّضَاء لَا تُنْكَرُ فِي مُسَاعَدَةِ الْفُقَرَاءِ وَالْمُحْتَاجِينَ Кедейлерге жана муктаждарга жардам көрсөтүүдө анын ак колу бар. كَانَتْ لَهُ يَدُ بَيِّضَاء فِي إِقَامَةِ مَدْرَسَةٍ لِلْمَعَوِّقِينَ فِي الْمَدِينَةِ - Шаарда майыптар мектебин ачууга анын ак колу болгон. Биринчи жана экинчи сүйлөмдөрдө тең жардам берүү, боорукердик ырайымдуулук чагылдырылды.[142: م س ت]

Кыргыз тилинде келген «**ак кол**» менен орундары алмашкан сын атооч +зат атооч=тескерисинче терс сапатты «жалкоолукту, жан бакты, кара жумушка көнбөгөн, оор ишке колун тийгизбегенди» чагылдырат. *Алар ак кол болуп жаман үйрөнүп кетишти* (Сыдыкбеков) [КТФС: 34].

قال عليه السلام: الْيَدُ الْعُلْيَا خَيْرٌ مِنَ الْيَدِ السُّفْلَى وَإِبْدَأْ بِمَنْ تَعُولُ "

[alyadu- l-uliya hair minal-l-yadu s-sufmaa ua ibdaa biman taamul] с.с. «эң жогорудагы кол, эң төмөнкү колдон жакшыраак», бул хадисте эки туюнтма берилген , الْيَدُ الْعُلْيَا [alyadu- l-uliya] с.с. «кол эң жогорку», 1- түгөйү الْيَدُ [alyadu]- с.с. «кол» الإِسْم اسم зат атооч, 2-түгөй- الْعُلْيَا [al-uliya] с.с.эң жогорку الصِّفَةُ, араб тилинде اسم التفضيل [isimu –t-tafdil] сын аттоочтун күчөтмө даражасы. Мааниси «берүүчү кол», Экинчи бирдик الْيَدِ السُّفْلَى [yadu s-sufmaa] с.с. «кол эң төмөнкү»мааниси ал эми с.с. 1- الْيَدُ [alyadu]- с.с. «кол» الإِسْم اسم,зат атооч, 2- түгөйү السُّفْلَى [s-sufmaa] с.с. «эң төмөн», мааниси «алуучу кол». Эң жогорку

жанан эң төмөнкү сын атоочтор араб тилинде күчөтмө даражасында жасалган.

Араб тилинде этиштен жасалган зат атооч, мужской род үчүн «أَفْعَلٌ» «аф’ала» породасы менен жасалат, ал эми женский роддо «فُعْلَى» «фа’ла» формасында жасалып, сын атоочтун күчөтмө даражасы түзүлүп, мааниси да күчөтүлүп берилет. Жогорудагы хадисте الْغُلْيَا [al-uliya] السُّفْلَى, [s-sufloor] күчөтмө даражадагы сын атоочтор этиштен жасалган сын атоочтор الْغُلْيَا [al-uliya] علا [eala] этишинен мааниси жогору болуу, السُّفْلَى, [s-sufloor] سَفِيلٌ [safila] этиши, мааниси төмөн болуу, эки этиш сын атоочтун күчөтмө даражасында женский роддогу «فُعْلَى» «фа’ла» формуласы менен жасалып, сын атоочтун күчөтмө даражасын берди эң жогорку жана эң төмөнкү «эң» этиштин сын сыпатын күчөтүп, өтө жогорку же өтө төмөн экендигин көрсөттү. Эмне үчүн женский роддун формуласы менен жасалды, анткени араб тилиндеги «يَدٌ» [yad] женский род. Жыйынтыгында жогорку хадистеги берилген эки бирдик формула менен жасалып, мааниси «Эң жогорудагы (берүүчү) кол эң төмөндөгү (алуучу) колдон жакшыраак. Кимде-ким (кыйынчылыкка кабылганда) сурануудан баш тартса, Аллах (Аллах, Раббибиз) анын кынтыксыздыгын сактоого (эгер адам бардык күчүн жана жөндөмүн көйгөйдү өз алдынча чечүүгө жумшаса, эч нерсеге кайрылбастан) сөзсүз түрдө жардам берет. Ал эми кимде ким бирөөлөрдүн жардамысыз кыла алса (өз жашоосундагы бардык нерсени материалдык байлык жагынан сырттан жардамга муктаж болбой тургандай кылып курат), Аллах (Аллах, Раббибиз) аны сөзсүз байытат (байытат; аны кимдир-бирөөдөн жардам суроо муктаждыгынан куткарат).

«Эң жогорку колду» кыргыз тилинде «**колу ачык**» фразеологизм менен 1-түгөйү «колу» зат атооч, III жак таандык -ү мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө, 2-түгөйү «ачык» кандай? ачык сын атоочтон туруп, оозеки жана көркөм кепте метофаралык жол менен «берешен, март, эч нерсени аябаган, жоомарт» маанисин берет. *Маматтын колу ачык, кең пейил экендиги айылга*

билинди(Каимов)[КТФС: 275]. Ал эми «**эң төмөнкү кол**» кыргыз тилинде маанилеш «колун кароо» зат атооч+ этиштен 1- түгөйү колун , табыш жөндөмөсүндөгө зат атооч, кароо-этиштен туруп, көркөм жана оозеки кепте «материалдык жактан бирөөгө көз каранды» мааниде колдонулат. *Керкибай мурда энесин колун караса, эми Шайыркүлдүн көзүн карай турган болгон*(Каимов) [КТФС: 275].

Араб тилинде **يَدُهُ مَفْتُوحَةٌ** [yada-hu maftuha] с.с. колу анын ачык, 1- түгөйү **يَدٍ** [yad] 1- түгөйү кол, (исм) –зат атооч, **هُ الْاسْمُ** [hu] с.с. анын III-жак - الغائب [ghayib] , араб тилинде **الضَّمائر** [ad-damayir] ат атооч экиге бөлүнөт **المنفصلة** [almunfasila] өзүнчө ат атооч алар ал, биз, сен, мен ; **المتصلة** [almutasila] байланышкан ат атоочтор, зат атоочторго (сөздөрдүн аягына кошулуп таандык ат атоочтордун милдетин аткарат. Араб тилинде жеке ат атоочтордогудай эле бириккен ат атоочтордо грамматикалык роддордон айырмаланат. 2- түгөй **مَفْتُوحَةٌ** [maftuha] ачык , сифа **الصفة** сын атооч. Мааниси: «берешен, жоомарт». Эки тилде тең сатавы жана структурасы жагынан окшош жана мааниси жагынан да «берешендик» маанини чагылдырды. Кыргыз тилинде анын ат атоочу көмүскөдө, ал эми араб тилинде III жак таандык ат атооч зат атоочко байланышып уланып берилет.

Колу узун 1- түгөйү III-жак таандык -ү мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө, 2- компонент «узун» сын атоочтон туруп, оозеки жана көркөм кепте «кандайдыр бир ишти иштөө, аткаруу колунан келүү, күчү жетүү» маанини билдирет. *Биз барып чоң той кылалы, колубуз узун болгон соң*(Эшмамбетов) [КТФС: 278].

Араб тилинде **يَدُهُ طَوِيلَةٌ** [yadu-hu taulaa] с.с. колу анын узун, 1- түгөйү **يَدٍ** [yad] 1- түгөйү кол, (исм) –зат атооч, **هُ الْاسْمُ** [hu] с.с. анын III жак, 2- түгөйү **طَوِيلَةٌ** [taulaa] с.с. узун **الصفة**сын атооч (сифа) колу узун, биринчи мааниси «жөндөмдүү», экинчиси «ууру» маанисин берет.

الْيَدُ الطُّوْلَى [al-yadu –at-tulaa]с.с. колу узунураак 1 түгөйү [al-yadu] колу,
[الطُّوْلَى] طال [ttala] «узун болуу» этишинен «فُعْلَى» “фа’ла” формуласы менен
الطُّوْلَى, эмне үчүн женский роддун формуласы менен жасалды, анкени араб
тилиндеги «يَد» [yad] женский род. Мааниси: «мактоодо айтылат: баланчанын
колу узун, макамы бийик, башкача айтканда эмгеги синген, даңктуу
артыкчылыктуу адамды билдирет.

[https://www.aleqt.com/2019/09/10/article_1673166.html]

لِلتُّجَّارِ الْمُسْلِمِينَ الْيَدُ الطُّوْلَى فِي نَشْرِ الدَّعْوَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ. [lilttujjari –l-muslmiin alyadu -ttaula fi
nashri –d-daewati -l'iislamyti] Мусулман соодагерлер исламды жайылтууда
колдору узун. (артыкчылыкка ээ) [142: م س ت]

Эки бирдик кыргыз тилинде жана араб тилинде тең, зат атооч+ сын
атоочтон куралган сөз айкашы модели жактан окшош жана омонимдик
формадан туруп, мааниси жактан адамдын оң сапатын ачып берди. Кыргыз
тилинде болсо кандайдыр бир ишти колунан келип аткарса, араб тилинде
болсо жакшы иштерди жасап, артыкчылык сапатка ээ маанисин чагылдырды.
Менимче, ар бир иштин майы чыгарылып жасалган иштин натыйжасында
кол абдан ушунча узун болуп, адам баласы артыкчылык сапатка ээ болуп
жогорку макамга жетет.

خَائِنَةُ الْأَعْيُنِ

Көзү курч .1-түгөйү зат атооч түгөйү III-жак таандык -ү мүчөсү,
атооч жөндөмөсүндө, 2-компонент «курч» сын атоочтон туруп, метафоралык
жол мен жасалып, оозеки жана көркөм кепте «көзүнүн мыкты көрүүсү
»маанисинде колдонулуп келет. *Көздүн курчу кетти. Аны көзү
курч.* [Юдахин504]

[عَيْنٌ حَادَّةٌ] [eaun haddatun] - түгөйү [عَيْنٌ] [eaun] с.с. көзү III-жак таандык -ү
мүчөлүү, (исм) –зат атооч, 2- түгөйү حَادَّةٌ [haddatun] с.с. курч الصفةсын
атооч (сифа) көзү курч, мааниси «байкамчыл, баамчыл» маанисин берет.

*Көзү курч адам бир нерсеге жакшы байкоо салып, байкоо жүргүзөт.
Көздөрү курч дүкөндүн сатуучусу жасалманы байкап калган.*

Эки тилде тең структурасы жана компоненттери жагынан окшош, мааниси араб тилинде байкамчыл, бамчыл маанини билдирди.

1-түгөйү зат атоочтон 2-түгөйү сын атоочтон турган **жүрөгү жаралуу** туюнтмасы оозеки жана көркөм кепте кайгылуу, капалуу, саналуу, абдан оор кайгысы бар мааниде колдонулуп келет. *Качан жаралуу жүрөгүбүздү айыктырасыңар*[КТФС: 187. حَزَّ فِي قَلْبِهِ [hazz fi qalbih] с.с. анын жүрөгүн кесүү, «жүрөгүн жаралоо», мааниси «капа кылуу, жүрөгүнө таасир берүү» حَزَّ فِي قَلْبِهِ سلطان الإشاعة الكاذبة التي أطلقها أعداؤه

[hazz fi qalbih sultan al'iishaeat alkadhibat alati 'atlaqaha 'aedawuh] Душмандары тараткан жалган ушак Султандын жүрөгүн жаралады[42: م س ت].

Каны суюк зат атооч + сын атоочтон туруп токтоло элек жана кыялы чатак, албуут, опурулма, кызуу кандуу маанисинде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. *Кээ бир каны суюк кишилер чыдай албай кулагын басат го?*(Байтемиров) [КТФС: 246].Араб тилинде خَفِيفُ الدَّمِ [khafif d-dam] с.с. жеңил кан, «сүйкүмдүү, шайыр жана тамашөкөй» маанисинде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. لِي صَدِيقٌ خَفِيفُ الدَّمِ لَا أَمَلٌ مُجَالَسَتِهِ وَلَا اضِيقٌ بِنِكَاتِهِ وَنَوَادِرِهِ [li sadiq khafif aldam la 'amal mujalasatih wala adiq binakatih wanawadirihi] *Менин тамашакөй досум бар, аны менен отургандан эч тажабайм жана анын тамашаларынан, анекдотторунан тажабайм.* [48: م س ت] араб тилинде сын атооч+ зат атоочтон туруп **каны суюкка** мааниси жана структурсы боюнча карама каршы маанини билдирди.

عَيْنُ الْيَقِينِ [eaynu-l-yaqyn]

Көөдөнү сокур зат атооч+ сын атоочтон турган туюнтма билими жок, түшүнүгү, сезимдүүлүгү начар, сабатсыз мааниде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. Көзү сокурга жолуксаң жоук, көөдөнү сокурга жолукпа[КТТС:396] Араб тилинде маанилеш туюнтма أَعْمَى الْقَلْبُ [aemaa l-qalb]с.с. сокур жүрөк, мааниси «туура жолго салбоо, туура эмес багыт берүү» يَظُلُّ الْكَافِرُ أَعْمَى الْقَلْبِ، إِذَا هَدَاهُ اللَّهُ [yzalu l-kafir 'aemaa l-qalbi, 'iila 'iidha hadahu Allah] с.с. капырдын жүрөгү сокур болот, эгер Аллах аны туура жолго салбаса.[13] Сын атооч+зат атоочтон туруп, жүрөк соматизими менен, ал эми кыргыз тили

көөдөн компоненти менен берилип , билимсиз , түшүнүгү жок адашкан маанини билдирди.

- اكفر وجهه

أطال لسانه على ذمه شتمه عابه 11

СЫН АТООЧ +ЗАТ АТООЧ моделиндеги соматикалык фразеологизмдер

Ак жүрөк эки компоненттен турган 1- түгөйү сын атооч өң түстү билдирип ак, 2 –түгөйү атооч жөндөмөсүндө турган зат атооч «жүрөк», оозеки жана көркөм кепте «чынчыл, бирөөгө кара санабаган, жамандык ою жок адилет, ак ниет адамга» айтылган туюнтма. *Ким жакш , ким жаман, ким ак жүрөк, ким алдамчы экенин ал эми гана билди*(Баялинов) [КТФС: 33].

أَبْيَضُ الْقَلْبِ [abyaddu –l-qalbi] с.с. «ак жүрөк» 1-түгөйү أَبْيَضُ [abyaddu] ак, أَكْرَمَنِي اللَّهُ [исм]зат атооч, الْقَلْبِ [el-qalbi]т.т. жүрөк, الصِّفَةِ [сифа]сын атооч, بِصَدِيقِ أَبْيَضِ الْقَلْبِ [akramany Allahu bisadyqin 'abyadi –l-qalbi] Кудай мага жүрөгү ак дос насип кылды. قَضَى حَيَاتَهُ أَبْيَضَ الْقَلْبِ لَمْ يَحْمِلْ حَقْدًا أَوْ كَرَّهَا حَتَّى لِلَّذِينَ يَكْرَهُونَهُ. [qadaa hyatahu abyada –l-qalbi lam yahmil hiqdan 'au karha hatta liladhin yakrhunahu] с.с. «ал өзүнүн жашоосун ак жүрөк менен өткөрдү, таарыныч же жек көрүү же аны жек көргөнөрдү да көтөргөн жок». «таза, жаман ниети жок» маанисин берди. Эки тилде тең, структурасы окшош сын атооч+зат атоочтон туруп, бирдей маанини билдирип маанилеш болду.

Алп ооз- «алп илгеркинин алпы көп, алпынан да калпы көп, баатыр» деген маанини билдирет [КОС Юдахин:] Элдик оозеки чыгармаларда өтө зор көлөмдөгү баатыр адам. Өтө зор көлөмдүүлүк, теңдешсиздикти :*Өзүмдүн өскөн жери менен Азамат көрдүм, алп көрдүм* (Осмонов). 2. Дөө Жер жүзүнүн алптары, Каптаган менен жеңбейт –дейт («Манас»С.К.) Алп мүчөлүү , алп денелүү[КТТС:95].Демек, ошондо алп деген сын атооч чоң, зор деген маанини билдирип, ал эми «**алп ооз**» –«оозуна келген сөздү тергебей, ылгабай сүйлөй берген, оозу менен оттоп койгон адамды» экспрессивдүү жана образдуу чагылдырган метафоралык СФ. *Алп ооз Чоюбек дагы кеп*

кыстарды. (Бейшеналиев). Бирок большевиктер шаарга келди деген ушакты буржуазиянын алп ооздору небак таратып бүткөн(Ашымбаев) [КТФС: 44].

Боз баш сын атооч жана «баш» -атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтон туруп оозеки жана көркөм кепте метафоралык жол менен жасалып, 2 « баралына жете элек, кагылбаган, бир нерсеге көп түшүнө элек, жаш баланы» туюндурган бирдик. *Беш жолдошуң бар экен, Бешөө тең боз баш бала экен* («Саринжи-Бөкөй») [КТФС: 111].

Жел өпкө 1- түгөйү «жел» сын атооч кандай өпкө? жел , өпкө атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч , оозеки жана көркөм кепте метафоралык жол менен жасалып, « ала көөдөн , көйрөң, куру мактанчаак, жеңил мүнөздү» чагылдырат. *Айдараалы жел өпкө мушташпаган киши калбагандыр*(Абдукаримов). *Жел өпкө көйрөң теңебейт Өзүн катардагы кишиге*(Бейшеналиев) [КТФС: 162].

Жел ооз сын атооч кандай ооз? жел , ооз атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч , оозеки жана көркөм кепте метафоралык жол менен, «укканын учурткан, ачык ооз, ушакчы адамды» билдирет. *Бул жел ооз неме журтка бүтүндөй таркатып дуудууну күчөтөт*(Бейшеналиев) [КТФС: 162].

Кандуу ооз 1- түгөйү сын атооч 2- түгөйү атооч жөндөмөсүндө турган зат атооч. «Жегич , ичкич алдым жуттумду» маанини билдирип оозеки көркөм кепте колдонулат. *Кандуу ооз бөрү болуп, азыр журттун жүзүн карай албай калмактын да*(Сыдыкбеков).

Кара боор сын атооч +зат атоочтон , атооч жөндөмөсүндө турган СФ, көркөм жана оозеки кепте «1. бөлөк өсүп, өзүнүн тууган- туушкандарына кайдыгер болуп калган адамды» чагылдырат. *Жаман чапан кийгиздим катыгып адам болсун деп, Кара боор жүргүздүм*(фольк.). Бул тюнманынын 2-мааниси «таш боор, ырайымсыз, боору таш, адамкерчилиги жок» маанини билдирет. *Адамдын тагдырын кандай кара боор акчага сатат .Дагы бир мааниси кедей, колунда жок, жарды. Кара боор адамдын кызы ыпча жакета жүргөнү жакшы*(Сыдыкбеков) [КТФС: 248].

Кара далы 1-түгөйү сын атооч кандай? кара, 2- түгөйү далы , атооч жөндөмөсүндө турган зат атооч, көркөм жана оозеки кепте «турмушка чыгар маалынан өтүп калган, жашы өтүп кеткен кызга» карата колдонулуп келген. *Кара далы бойдон калсам да, сүйүүсүз турмуш курбайм*(Борбиев) [КТФС: 248].

Катуу баш, эки түгөйдөн турган сын атооч «кара» + зат атооч «баш», атооч жөндөмөсүндө туруп, «сараң, битир, зыкым, колунан эч нерсе чыкпаган» мааниде оозеки жана көркөм кепте экспрессдүүлүк , образдуулукту чагылдырып колдонулуп келет. *Мен зыкыммын, катуу башмын. Кыйын экен катуу баш, Карын майын жардырган* (Осмонов) [КТФС: 257]. Бул бирдиктин араб тилиндеги эквиваленти :

يَابِسُ الْكَفِّ [yabisu –l-kaffi] с.с. кургак алакан, 1-компонент يَابِسُ[yabisu] кургак الصفة [ассифа] сын атооч, الْكَفِّ[l-kaffi] алакан, الاسم(аль исм) зат атоочтон туруп, көркөм жана оозеки кепте «сараң» маанини билдирет.

Кыргыз тилинде «катуу баш», ал эми араб тилинде «кургак алакан», сын атооч+ зат атооч моделинде түзүлүп сараң маанини чагылдырды. Кыргыз тилинде зат атооч+ сын атооч моделинде колу тар, колу кууш, жана колу чүрүш соматикалык фразеологизмдер терс сапатты чагылдырды.

Ал эми оң сапатты билдирген жогоркуда берилген сараңдыктын антоними Берешендикти араб тилинде رَحْبُ الْيَدَيْنِ[rahbu –l-yadayn] эки компоненттен турган 1-түгөйү رَحْبُ[rahbu]с.с. кенен, сын атооч الصفة (сифа), 2-түгөйү الْيَدَيْنِ[l-yadayn] с.с. эки колдор, кыргыз тилинен айырмаланып, араб тилинин кызыктуу бир өзгөчөлүгү бар, тактап айтканда, кош (экилик)жактын болушу арабдар «эки китеп» деп, эки санын айтуунун кажети жок, жөн гана кош сандын формасын колдонуп, бир сөз менен айтышат. Араб тилиндеги кош сандын кызыктуусу I жана II жактарда экилик саны бар. Эркек жана аялдык жекеликке илик жөндөмө үчүн اِنْ (аани) жана илик жана табыш үчүн يَنْ - (ayni) аяктарын кошуу менен түзүлөт. Мисалы:

китеп - كِتَابَانِ (كِتَابَيْنِ) -> эки китеп,
терезе - نَافِذَتَانِ (نَافِذَتَيْنِ) -> эки терезе.

رَحْبُ الْيَدَيْنِ [rahbu –l-yadaayn] **кенен колдор** фразеологизми «берешендикти, жоомарттыкты» чагылдырп оозекеи жана көркөм кепте колдонулуп келет .
لَوْ لَمْ يَكُنْ رَحْبُ الْيَدَيْنِ حَقًّا، لَمَا تَكَفَّلَ بِنَفَقَةِ الْأَرَامِلِ وَالْأَيْتَامِ. [lau lam yakunn rahba –l-yadaayn haqqa, lama takaffala binafaqati -l'-aramil wa al-aytam] Эгерде ал чындап колдору кенен болбосо, жесирлерди, жетимдерди багууга кам көрмөк эмес.
[م س ت ٥7:]

وَاسِعُ الْكَفِّ [wasieu –l- kaffi] 1 – түгөйү [wasieu] «сифа», сын атооч-«кең», 2- түгөйү الْكَفِّ [al- kaffi] «исм», зат атооч- «алакан».Кең алакан мааниси «берешен»

Көк бет эки компоненттен турган сын атооч+зат атооч моделиндеги СФ оозекеи жана көркөм кепте метафоралык жол менен жасалып, « оюндагысын бербеген, айтканынан кайтпаган , долу, абдан өжөр» маанини берет. Мисалы: *Көк бет болбой эле кой, агаңдын ачуусу жаман, башы көзүңдү жарып туруп эле учкачаптырып берет*(«Ала-Тоо»)[КТФС: 306]. Араб тилиндеги эквиваленти

يَابِسُ الرَّأْسِ [yabisu –l-raas] эки компоненттен турган [yabisu] кургак , (ассифа)الصفةсын атооч, 2- компонент [a-raas] баш- الاسم(аль исим) зат атоочтон туруп, с.с. кургак баш, «өжөр»маанисин берет

حَاوَلْنَا إِقْنَاعَهَا بِالْعَوْدَةِ إِلَى بَيْتِ الزَّوْجِيَّةِ، وَلَكِنَّهَا يَابَسَةُ الرَّأْسِ، لَا تَسْتَجِيبُ لِنَاصِحِ

[hawalna 'iiqnaeaha bileawdat 'iilaa bayti –z-zawjiati, wa lakina-ha yabisatu –r-raasa, la tastajib linasih] *Биз аны(аялды) үй-бүлөсүнө кайтып келүүгө көндүрүүгө аракет кылдык, бирок ал кургак баш болуп, кеңешке жооп берген жок.* [م س ت ١٤١:]. Эки тилде көк беттик, өжөрлүктү туюндурган фразеологизмдердин компоненттери кыргыз тилинде сын атооч+бет соматикасы менен берилсе араб тилинде кургак баш компоненттери менен чагылдырылды

Көк тил- сын атооч +зат атоочтон турган СФ « тантык, көп сүйлөгөн , мыжыкый» маанини билдирип, оозекеи жана көркөм кепте колдонулуп келет.

Көк тил тантык деген бар, Көп сүйлөп жанды жеген бар (Бейшеналиев) [КТФС: 307].

Оймок ооз сын атоочтон жана зат атоочтон туруп, метафоралык жол менен жасалып, оозеки жана көркөм кепте «оозу кичинекей, бөтөйгөн(көбүнчө кыздарга, алардын сулуулук сапатына карата айтылат)». *Оймок ооз, бото көз Кыздары сулуу кыргыздын*(Осмонкул).*Ордунан турду буралып, Оймок ооз, калем каш*(«Курманбек») [КТФС: 375].

Оң колу 1-түгөйү «оң» сын атооч, 2-түгөйү колу III жак таандык -ү мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө турган бул бирдик оозеки жана көркөм кепте «кимдир бирөөнүн ар кандай ишине жараган, таяныч боло алган ишеничтүү жардамчысын жана ишенимдүү адамын » билдирет. *Ал кечээ гана Турдалы болуштун оң колу эмес беле* (Мияшев). *Бухара эмиринин Ферганадагы оң колу болуп саналган Ибраимбек корбашынын турган кези экен*(Сасыкбаев) [КТФС: 377]. *Тоскон датканын оң көзү аталган Райымбекке ачкычы тапшырылды*(Осмоналиев) [КТФС: 377].

Оттуу көз 1-түгөйү от зат атоочтон сын атооч –дуу мүчөсү аркылуу жасалып, кандай көз оттуу, көз зат атооч, метафоралык жол менен жасалып, көркөм жана оозеки кепте тиктөөсү өткүр, курч адамды чагылдырат. *Оо, ал оттуу көз жан эле*[КТФС: 396].

Суук боор 1- түгөйү сын атооч, 2- түгөйү боор зат атоочтон турган СФ. «өз эмес, башка, чоочун жакын эмес, бөлөк кишини» маанини билдирип, метафоралык жол менен жасалып оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет. *Бул айбандын суук боор экендиги билинди го* («Ала-Тоо») [КТФС: 422].

Суук кол сын атооч+ зат атоочтон турган бул бирдик көркөм жана оозеки кепте «бүлдүргүч, зыян келтирүүчү, душмандык кылуучу» маанини билдирет. *Суук кол тийбесе, мал өспөгөндө кайда барат дейсиң*(Бөлөкбаев) [КТФС: 423].

Суук көз «жаман ниеттеги, жаман пикирдеги жат киши, душманды» билдирген 2 компоненттен турган СФ, сын атооч+зат атоочтон туруп метафоралык жол менен жасалып, оозеки жана көркөм кепте чагылдырылып

келет. *Силер суук көзгө көрсөтпөй турган кызыңарды өлүмтүк дөбөткө тыттырдыңар*[КТФС: 423].

Суук тил-1-түгөйү сын атооч ,2-түгөйү зат атоочтон турган бул бирдик көркөм жана оозеки кепте метафоралык жол менен жасалып «өтө жан кейиткен, көңүлгө катуу тийген ачуу сөз»маанисин билдирет. *Букендин суук тили Зууракандын жанына далай баткан*(Сыдыкбеков). *Өз өкүмдары катуу кол, суук тил болгону үчүн түп көтөрө ага каршы аттанып чыкканын, эске салды датка айым*(Касымбеков) [КТФС: 423].

.Узун кулак- 1-түгөйү сын атооч, 2- түгөйү зат атоочтон туруп оозеки жана көркөм кепте метафоралык жол менен жасалып «көптү билген, көп нерседен кабардар адамды» билдирген мааниде колдонулуп келет. *Чай үстүндө узун кулак чалдар аңгеме айтып, ата-эненин көңүлүн жубатты*(Укаев).

Узун кулак, улама,

Көп көргөндүр көзүбүз(Аалы).

Мен укканмын карыдан

Уламанын баарынан,

Узун Кулак сарыдан(«Манас»).

2.Уганаак, тез уга коймо, ушакчы адамды билдирет. *Ушинтип кумурсканы Төө деп угат узун кулак*(Борбогулов). *Сени Нурмат алдырып келип, нике кыйдырып жаткандыгы узун кулактар аркылуу районго маалим болот*(Жантөшев).*Учуртмалуу узун кулак ушакчылар кантип бул окуяны көрбөй, билбей калышты экен?*(Жантөшев) [КТФС: 458].

«Узун кулак» деген фразеологизмдин синтаксистик функциясына көңүл буруу аркылуу да, бул фразеологизмдин сын атоочко тиешелүү экендигин байкайбыз. Тирек элемент «кулак»- алгачкы учурларда зат атооч. Бирок тизмектин фразеологияга айлануу процессинде ал мурунку сапатынан кескин түрдө өзгөрүп, өзүнөн мурунку элемент менен бүт бойдон ширелишип, 1) ар нерседен кабардар, 2) ушакчы деген маанилерди билдирип калган. Анын натыйжасында заттын белгисин көрсөтүп, сын атоочтук касиетке ээ болуп

кеткен. Ошентип, бул фразеологизм тирек сөзүнө ылайык зат атоочтук фразеологизм болбой калган (Осмонова, 2007,106-108).

Эн баш -сын аттооч+зат атоочтон туруп, « бейбаш, тартипсиз, адеби жок, адеп сактабаган» инсанды билдирет. *Өгүнү, эн баш балдар чын эле көпүрөнүн үстүнө тааш ыргытып, бир-эки таягын сындырып таашташкан*(Борбиев).*Береги эн баш жеңеңди тый*(Сыдыкбеков) [КТФС: 518].

Эн ооз сын атооч +зат атоочтон турган бул бирдик оозеки жана көркөм кепте метафоралык жол менен жасалып, «оюна келгенди сүйлөй берген, бир нерсени туура келсе да, келбесе да айта бергенди» билдирет. *Эми андай эн ооздордун оюна келгенди айта беришине жол бербейбиз*(«Фрунзе шамы») [КТФС: 518].

Жоон билек эки компоненттен турган 1-түгөйү-сын атооч, 2-түгөйү -зат атооч , атооч жөндөмөсүндө турган бул бирдик «кара күчүнө сыйынган балбан, алдуу-күчтүү, карылуу» маанисинде оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет. *Жолборс моюн жоон билек, Жоругу калың тааш жүрөк*(«Манас»)

Ал эми араб тилинде واسِعُ الذَّرَاعِ [wasiu –dh-dhirae] 1- түгөй واسِعُ [wasiu] кең, «сифа»-сын атооч,الذَّرَاعِ [a-dhirae]с.с. кол, билек «исм» зат атоочтон туруп «күчтүү, жөндөмдүү» маанисинде колдонулуп келет.

أَكْرَمَنِي اللَّهُ بِصَدِيقٍ وَاسِعِ الذَّرَاعِ، لَا أُطِيقُ فِرَاقَهُ ['akramani Allah bisadiq wasie –dh-dharaei, la 'utiqu firaqah] *Кудай мага кең кол досту насип кылды, мен аны менен ажыраша албайм*[:135! م س ت]

Кыргыз тилинде араб тилинде дагы билек колдун мүчөсү болгондуктан кол деп да жалпы маанини берет. Билек сөөгү-локтевая кость: « билими толук миңди жыгат, **билеги жоон** бирди жыгат»[КОС:147]

Кыргыз тилинде «жоон» ал эми араб тилинде «кең» сын атоочтору менен берилип «күчтүү адамды», ал эми араб тилинде «күчтүү жана кең» болгондуктан жөндөмдүү сыпатын да билдирди.

1-түгөйү сын атооч+2- түгөйү зат атоочтон турган

Кең көкүрөк 1-түгөйү–сын атооч, 2-түгөйү зат атооч , атооч жөндөмөсүндө туруп, «жоомарт, берешен, кичи пейил» маанисин берет.

Кең көкүрөк, кең далы

Турушу айкөл Манастай

واسِعُ الصَّدْر [wasieu –s-sadr] 1 – түгөйү [wasieu] «сифа», сын атооч-«кең», 2-түгөйү الصَّدْر [as-sadr] «исм», зат атоочтон туруп, мааниси «жумшак, сабырдуу» мааниде колдонулуп келет الصدر واسع . والتَّعامل مع الجمهور يحتاج إلى موظف . لا يضيق بمشكلاته [alttaeamul mae- al-jumhur yahtaj 'iilaa muazaf wasie as-sadr , la yadiq bimushkilatih] Эл менен иш алып баруу үчүн өзүнүн көйгөйлөрү менен кыжаалат кылбаган, кең көкүрөк кызматкер керек [135: م س ت].

Эки тилде тең метафоралык жол менен жасалып, бир моделде жана фразеолгизмдин составы окшош жана мааниси жактан экөө тең он сапатты билдирди кыргыз тилинде «берешендик, жоомарттык», ал эми араб тилинде «жумшак, сабырдуу» адамдын сапатын чагылдырып, « кең көкүрөк» составы окшош мааниси ар башка болуп омонимдин милдетин аткарды.

نَدِيّ [nadiu] с.с.нымдуу -сын атооч, 2-түгөйү نَدِيّ [nadiu-l-kaffi] 1-түгөйү الكَفِّ [al-kaffi] исм(الاسم) алакан, шүүдүрүмдүү алакан мааниси «берешен» .

نَزَلْنَا بِرَجُلٍ نَدَى الْكَفِّ، أَفَاضَ عَلَيْنَا أَلْوَانًا مِنْ كَرَمِهِ وَخَيْرَاتِهِ .

Бизге пейилдигинин жана берекесинин түстөрүн чачкан шүүдүрүмдүү алакан адам менен келдик.

طَلْقُ الْيَدَيْنِ [talqu-l-yadyn] с.с. ачык эки колдору, 1 -түгөйү сын атооч ачык , ал эми 2- түгөйү с.с. [al-yadyin] эки колдору الْيَدَيْنِ [al-yadyn] اليد [al-yad] мааниси «берешен» маанини билдирет [Баранов 480]Кыргыз .тилинен айырмаланып, араб тилинде эки нерсени билдирген кош сан бар. Эркек жана аялдык жекеликке атооч жөндөмө үчүн اِن (аани), илик жана жатыш жөндөмөлөрү үчүн يِن (al-yadyini) мүчөлөрүн кошуу менен түзүлөт.[араб тилинин грамматикасы]

خَفِيف [khafif alyad] с.с. жеңил кол, колу жеңил خَفِيف [khafif] жеңил ,1 -түгөйү اَلْيَد [alyad] кол,الاسم зат атоочтон туруп, сын атооч жеңил , ал эми 2- түгөйү с.с. اَلْيَد [alyad]

«ишти тез кылган, ууру, чөнтөкчү» маанисинде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. Ушул эле туюнтма кыргыз тилинде **колу жука** зат атооч +сын атооч менен келип, көркөм жана оозеки кепте « колунда жок, жетиштүү турмушта эмес, оокат тиричилиги чабал, жоксуз»маанисинде келет. Лексикалык курамы окшош, бирок сөз түркүмдөрүнүн ордун тартиби менен айырмаланып, мааниси жагынан да дал келбөөсүн байкаса болот [КТФС276].

Сан атооч+зат атоочтон турган **бир боор** туюнтмасы жакын, туугандык жакындык жагы бар маанисинде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. Алыска кетпеген ак көңүл бир боор эл эмеспи(Осмоналиев) [КТТС253]. Араб тилинде» «فِلْدَةُ الْكَبِدِ»- 1.кесим, бөлүк, 2. Жүрөккө баалуу нерсе маанилеринде колдонулат[Баранов 608] فِلْدَةُ الْكَبِدِ [fildhatu -l-kabid] с.с. өз боорунун кесими, мааниси «эң кымбат байлык, баласы, балдары» أَفْلَادُ أَكْبَاد [afladhu 'akbadu -l-ualideyn] с.с. ата -эненин жүрөгүнүн эң кымбат байлыгы, мааниси « баласы» لا يُدْرِكُ الْأَبْنَاءُ مَكَانَةَ فَلَذَاتِ الْأَكْبَادِ إِلَّا بَعْدَ أَنْ يُصْبِحُوا آبَاءَ [la yudriku l-abna'u makanata filadhati l-akbad 'iila baed 'an yusbihi aba'an] Балдар ата-эне болмоюнча балдарынын баркын түшүнбөйт.[98 م س]. Кыргыз жана араб тилинде тең «боор» сотатизми менен берилип кыргыз тилинде сан атооч+зат атооч, ал эми араб тилинде зат атооч+зат атооч медали менен түзүлүп эңжакын адам, эң кымбат байлыкты билдирди. Структуралык жактан ар кандай, бирок маанилеш маанини чагылдырды.

Укканын ичине сактап тура албаган, билген -көргөнүн айта берген **бош ооз** туюнтмасы сын атооч+зат атооч түгөйлөрдөн турган ачык ооз туруктуу сөз айкашы көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. *Анан эмнегедир ушул ачык ооз, орой, жек көрүндү адамдар байкемди араларына кошуп алганына ичим күйөт(Жусупов) [КТФС:61].* Араб тилинде эквиваленти سُرْهُ عَلَى رَأْسِ لِسَانِهِ [surhu eala rasi lisanihi]с.с. анын сыры тилинин башында , «сыр сактай албаган» маанини билдирет.

III.2. КУРАМЫ ҮЧ КОМПОНЕНТТЕН ТУРГАН КЫРГЫЗ ЖАНА АРАБ ТИЛДЕРИНДЕГИ СОМАТИКАЛЫК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Адам оозуна алгыс-зат атооч+зат атооч+этиштен турган СФ «өтө одоно-орой уят, ыплас кеп, сөз ж.б.» деген мааниде оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет.. *Адам оозуна алгыс сөздөр менен ашата сөгүп, сиздин үй жакка бара жатканын Үпөл көрүптүр*(Бедикеев)2-мааниси жегенге жараксыз , өтө начар, бузулуп кеткен тамакка карата айтылат[КТФС: 24].

Адебин колуна берүү –зат атооч+зат атооч+этиштен турган бул бирдик оозеки жана көркөм кепте «кандайдыр бир кылмышы, күнөөсү, жаңылыштыгы үчүн катуу жазалоо, көргүлүктү көрсөтүү, теске салуу, акесин таанытуу» мааниде колдонуп келет. *Аманат жаным соо болсо, Адебин колго беремин* («Эр Табылды») [КТФС: 24].

Ажалды оозуна тиштөө зат атооч+зат атооч+этиштен турган бирдик оозеки жана көркөм кепте «бир нерсеге абдан белсене киришүү, тобокелге салуу, өлүмгө башын байлагандыкты» билдирет.*Мекенди коргоодо далай эр-азаматттардыбыз ажалды оозуна тиштеп, тайманбастанжоого каршы аттанышты*(«Ала-Тоо») [КТФС: 25].

Ажалы оозуна түшүү-зат атооч+зат атооч+этиштен туруп, оозеки көркөм кепте «кыйынчылыкка кабылуу, катаал учурга туш келген» маанини билдирет. *Ажалдын оозуна түшүп көрсүн, анан аман кайтканын көрөйүн*(Укаев) [КТФС: 25].

Баш -аягы жок – зат атооч+ зат атооч+этиштен турган бул бирдик оозеки жана көркөм кепте «баш аламан, тартипсиз, иретсиз, иреттелбеген, чаржайыт, чачкын» мааниде колдонулуп келет. *Айтайын деген оюнун баш- аягы жок. Үй ээси тың болбосо, ошентип кармаган оокатынын баш-аягы жок болот*(«Ала-Тоо») [КТФС: 75].

Баш-аягын жыюу- зат атооч+ зат атооч+этиштен турган СФ «жыйынып-теринип иреттелип алуу, тартике келүү жыйынчактуу абалга келүү» маани менен оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет. *Туш келди бытырабай баш аягын жыйнап, ичте да, сыртта да тартип бир кыйла бекемделип*

калган(«Ала-Тоо»).2. «Эсине келүү, өзүнө келүү, мурдагы калыбына келүү» маанисин билдирет. *Баягыдай эмес, бир аз баш –аягын жыйып, кайраттанып калыптыр. Болуш ылкынын артынан куугунчу жөнөтө албай бөгөлүп жатканда кара тамандар баш- аягын жыйып алышты(«Ала-Тоо»)* [КТФС: 75].

Баш –көз болуу-зат атооч+зат атооч+этиштен турган бул бирдик көркөм жана оозеки кепте «башчылык кылуу, башкаруу, көз кырын салуу, каралашуу, жардамдашуу» мааниде колдонулуп келет. *Агалары жоокерчиликке аттанып, ал жакадагы жалчы-койчуга баш-көз болуп калат(Абакиров).-Кой, сен үй-жайга , тегирмениңе баш-көз бол (Бейшеналиев). Мындай жигиттер кантип бизге баш-көз болбосун (Саатов)* [КТФС: 77].

Баш териси бузук-зат атооч+зат атооч+зат атооч турган бул туюнтма «кара ниеттүүлүктү, жаман ойлуулукту, көңүлү түз эмес, начар адамды» билдирип, көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. *Байымбет булардын баш териси бузук энин, соотегерек- тебегенин байкап, эптеп жумиарып кутулууга жана далбасалады(Бейшеналиев)* [КТФС: 79].

Баш терисинен көрүнүү-зат атооч+зат атооч+этиштен турган СФ оозеки жана көркөм кепте «анын кандай адам экендиги, ким экендиги түрүнөн, сырткы кебетесинен эле байкалып турат» деген мааниде, көбүнчө, бирөөнү мүнөздөөгө карата колдонулат.

Баш териси оң –зат атооч+зат атооч+сын атооч турган бул туюнтма оозеки жана көркөм кепте «жүргөн-турганы, жасаган иштери, кишиге жасаган мамилеси, ж.б. түзүк, жакшы, начар эместикти» билдирген мааниде колдонуп келет. *Келиндин отуруп-турганын, кыймылына сыртан байкап отурган кемпир: «баш териси оң көрүнөт, түзүк эле киши болор», деп ойлоп ичинен күңгүрөнүп койдү(«Кыргызстан маданияты»).*

Башка баш кошулуу-зат атооч+зат атооч+этиштен турган бул туюнтма «жаңы бүлөлүү болуу, жаңы бүлө кошулуу»(көбүнчө келин алгандарга карата) көркөм жана оозеки кепте колдонуп келет. *Албетте, жаңы келаткан*

келин кайдан, кимдин кызы болбосун ошол таптагы сүйүнчүлүү дүрбөлөң, кантсе да, башка баш кошулганы, үйгө баш киргени турат («Ленинчил жаш») [КТФС: 79].

Жүрөгү түпөйүл болуу- зат атооч+сын атооч+этиштен турган бул бирдик «кандайдыр бир нерсеге сары санаа болуу, убайым жеп жүрөк заада болуу боло берүү мааниде көркөм жана оозеки кепте колдонуп келет. *Бирок эне кургурдун жүрөгү түпөйүл болду* (Ашымбаев) [КТФС: 191].

Башы менен жатуу- зат атооч+жандооч+этиштен турган бул бирдик «көңдүм, өнөкөт болгон адатын калтырбоо, аны өлмөйүнчө таштабоо» маани менен көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. *Болушуңду актабай эле кой. Анын мындай опуртмалуулугу башы менен жатат* (Бейшеналиев). *Сенин мындай катаал, кырс кыялың башың менен жатат го! Жалгыз балаңа ийикпесең, кимге жакшылык кыласың, -деп кемпир чалын жемелей баштады* («Ала-Тоо») [КТФС: 85].

Башын көтөрө албоо-зат атооч+этиш+этиштен турган бул туюнтма оозеки жана көркөм кепте «бир нерсеге катуу санааркап, көңүлү чөгүү, басынуу, абдан мүңкүрөгөн абалда» болууну түшүндүрөт. *Байымбет кейиштен башын көтөрө албай турган учурда Букарбайдын кылчактап, кое турайын дегени ыраазы кылды* (Бейшеналиев). *Момун адам дагы да башын жерден көтөрө албай калды* (Укаев) [КТФС: 89].

Беи колундай билүү-сан атооч+ сын атооч+этиштен турган СФ оозеки жана көркөм кепте «абдан жакшы билүү, бардыгын толук» билүүнү билдирет. *Областын чарбаларын беи колундай билген киши* (Эралиев). *Буерде жашагандарды салаалап санаса болот, бири-бирибизди беи колдой билебиз* (Айтматов) [КТФС: 103].

Боорун жерден албоо- зат атооч+зат атооч +этиштен турган бул туюнтма көркөм жана оозеки кепте «абдан катуу кайгыруу, аябай капа болуу, кайгыдан бүк түшүп жатып калуу өзөлөнүп, өксүп ыйлай берүү» маанисинде колдонулат. *Күйөөсүнүн бучук экенин билген соң Чынар эжем боорун жерден албай ыйлай берди* (Сыдыкбеков) [КТФС: 116].

Жазасын колуна берүү-зат атооч+зат атооч+этиштен турган бул фразеологизм оозеки жана көркөм кепте «кылган кылмышы, айыбы, күнөөсү үчүн катуу жазалоо, запкы көрсөтүп, уруп-сабоо, сазайын» берүү маанини түшүндүрөт. *Мен бул иттин жазасын колуна берем*(Каимов). *Жазасын колуна бердим, өчүмдү алдым, -деди Айсулуу башын көтөрүп*(Баялинов) [КТФС: 139].

Жалпак тилге салуу-сын атооч+зат атооч+этиштен турган СФ оозеки жана көркөм кепте «бирөөнү өзүнө тартуу, алдоо, азгыруу максатына көшүтүп, кепти келтире сүйлөп, эритүү аракетин кызуу, өз кызыкчылыгына көндүрүүгө тырышуу» мааниде колдонулат. *Арзыкул жалпак тилге салып, жайбаракат түшүндүрмөк болду*(Байтемиров) [КТФС: 142].

Жүрөгүндө кара жок- зат атооч+сын атооч+этиштен турган бул бирдик оозеки жана көркөм кепте «тайманбас баатыр, эр жүрөк, өткүр, курч адамды билдирет». *Жүрөгүмдө кара жок, Өкүмдүгү бар экен*(«Семетей»). *Эр эле жүрөгүндө карасы жок, көгөрсө душманынан кун төлөткөн*(фольк) [КТФС: 193].

Жүрөгүн сууруп берүү-зат атооч+этиш+этиштен турган бул СФ « абдан жакшы көрүү, үстүнө үйрүлүп туруу, жанын да аябоо» мааниси менен көркөм жана оозеки кепте колдонулат. *Эгерде керек болсо, бул бала үчүн аябайм жүрөгүмдү сууруп берем*(Турусбеков) [КТФС: 193].

Жүрөгүн сууруп алуу- зат атооч+этиш+этиштен туруп, «жанын чыгаруу, коркутуу, бирди көрсөтүү(күч көрсөтүү), маанисинде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. *Эр болсоң ага бирдеме деп көрчү, жүрөгүңдү сууруп алар*(«Ала-Тоо») [КТФС: 193].

Эки туруктуу сөз айкашы жүрөгүн «сууруп, берүү» жана алуу этиштери менен антонимдик маани менен жакшы жана терс сапатарды билдирди.

Кимдин оозунан табасын-зат атооч+зат атооч+этиштен турган бул бирдик оозеки жана көркөм кепте «азыраак нерсени талатып жиберип, куру каласыңбы деген сыяктуу» мааниде колдонуп келет. –*Ай, Кален, -деди до сбир*

кезде, алты кап аштыгымды көпкө бөлгөндө кимдин оозунан табасың(Укаев) [КТФС: 264].

Киши көзүн карабоо- зат атооч+зат атооч+этиштен турган СФ оозеки жана көркөм кепте «бирөөгө көз каранды болбоо, өз алдынча болууну» билдирет.

Киши көзүн карабай,

Кийик атып жан бактык(Калык) [КТФС: 268].

Кол жууп калуу-зат атооч+этиш+этиштен турган бул туюнтма «колдо болгон нерсесинен, мал-мүлкүнөн ажырап калуу, эч нерсеси жок калуу , чыгымга учуроону» билдирет. *Үч –Булакка айдаган арпадан кол жууп кала бердик*(«Чалкан») [КТФС: 270].

Колу- колуна жукпоо-зат атооч+зат атооч, (кош сөздөр)+этиштен турган бул бирдик «өтө тез, ылдам кыймылдоо, шамдагайлык менен тез-тез иштөөнү» билдирет. *Теримчи кыздарды карап турсаң, колу-колуна жукпайт. Булардын шамдагайлыгына аябай ыраазы болосуң*[КТФС: 277].

Көз жумдуга салуу- зат атооч+зат атооч (жумду этиш –га мүчөсү менен этиштен зат атооч жасалды)+зат атооч+этиштен туруп «кандайдыр бир иш ж.б. эптеп-септеп бүтүрө коюу, жүр-нарыга салуу, чала-була бүтүрүү, буймалап иштей салуу, тобокел кылуу» маанини билдирип көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. *Ушуну билип, көзү жетиптуруп, жоопкерчиликтен качып, көз жумдуга салууга анын акысы барбы?*(Кушубеков) [КТФС: 285].

Жан кулактын учунда-зат атооч+зат атооч+тактоочтон туруп «кандайдыр бир катуу коркунуч алдында, чочулап үрөйү учкан, коркуп санааркаган абалды» түшүндүрөт. *Замана олку-солку болуп, жан кулактын учунда турганда өздөн чыккан жат жаман*(Тойбаев) [КТФС: 146].

Мурдунан суу агуу-зат атооч+зат атооч+этиштен туруп, көркөм жана оозеки кепте «кыйналуу азап чегинүү» мааниде колдонулуп келет. *Мурдунан суу аккан го, кыязы, бөлөк эл, бөтөн жерде*(Кушубеков) [КТФС: 365].

Зат атооч+зат атооч+этиштен турган туюнтма **ооздон оозго өтүү** элге жайылып кетүү, биринен-бирине угулуп, тарап кетүү манисинде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. Араб тилинде дагы 3 компоненттен этиш+ат атооч+ зат атоочтон турган **تَنَاقَلْتُهِ الْأَلْسِنَةُ** [tanaqalatuh al'alsina] с.с. ооздон чыккан сөз, «кеңири тарап кетүү, жайылып кетүү «маанисинде колдонулуп келет. **تَنَاقَلَتِ الْأَلْسِنَةُ خَبْرُ الْفَضِيحَةِ فِي سُرْعَةِ الْبَرْقِ** [tanaqalat al'alsinat khabar alfadihat fi sureat albarq] Чыр-чатактын кабары шамалдай тарады. [م س ت 135].

Оозуна кеп кирбөө-зат атооч+зат атооч+этиштен туруп, көркөм жана оозеки кепте «эмне айтаарын билбей дендароо боло түшүү, жооп таап кайтара албай оозунан кеби түшүү» маанисинде берилет. *Курманжан оозуна кеп кирбей кеңгиреп, жүрөгү капилеттен торго чалынган чымчыктай алдас ура тыбырап, тула боюнан тер кетип, отуруп калды*(Касымбеков) [КТФС: 365].

Зат атооч+зат атооч+этиштен туруп, кызыктыруу, өзүнө тартуу, сүйкүмдүү көрүнүү, суктандыруу маанисинде көркөм жана оозеки кепте **көз жоосун алуу** туюнтмасы колдонулуп келет. Ал эми араб тилинде структурасы ар кандай 4 компоненттен турган туюнтма чагылдрат. **أَخَذَ بِالْقُلُوبِ وَالْأَبْصَارِ** [akhadh balqulwb wal'absar] с.с. жүрөктөрдү жана көздөрдү басып алды, мааниси « жагымдуу жана сүйкүмдүү көңүл бурдуру», **عَرَضَ الْفَنَانُ رَائِعَةً أَخَذَتْ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ** [earad alfannan rayieat 'akhadhat alqalub wal'absar] *Сүрөтчү жүрөктөрдү жана көздөрдү багынткан шедеврди тартуулады.* [م س ت 4].

Зат атооч+зат атооч+ этиштен турган туюнтма тез эле бир заматта жок болуу түшүү, көрүнбөй калуу маанисин көздүн кайым болуу туруктуу сөз айкашы оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет. Бир-эки кылчайды да, ошо бойдон көздөн кайым болду(Айтматов) [КТФС: 291]. Ал эми араб тилинде **أَصْبَحَ أَثَرًا بَعْدَ عَيْنٍ** ['asbaha 'atharan baeda eaynin] с.с. көздөн кийин из болуп калды мааниси «жок болуу, жоголуп кетүү» **الْتَهَمَتِ النَّيْرَانُ الْقَصْرَ، فَصَارَ أَثَرًا بَعْدَ عَيْنٍ** [iltahamat an-niran alqasra, fasar 'athraan baeda eayn] Өрт ордону жалмап, көздүн артынан изи болуп калды. [م س ت 3]. Араб тилинде этиш+зат атооч+тактооч+

зат атоочтон 4 компонентүү туюнтма эквиваленти, эки тилде тең көз соматизми менен чагылдырылган.

أَثْلَجَ صَدْرَهُ/ قَلْبُهُ [athlaja sadra-hu/qajbu-hu] с.с. анын жүрөгүн муздаттуу, этиш+зат атооч+ат атоочтоп туруп, «жүрөгү кубануу, тынч жана ыраазы болуу» маанисинде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет.

أَثْلَجَتِ صدر رسول الله وانكشفت عن سرحة الدين والدنيا غمامات (شعر: ابن النبيه)

Бул Аллахтын элчисинин жүрөгүн жылытып,

диндин сырын жана дүйнөдөгү сокурларды ачып берди

Бул ыр сапта أَثْلَجَتِ صدر [athlaja sadra] с. с. жүрөктү муздатты бирок мааниси жүрөгүн жылытуу, кубантуу маанини билдирди.

أَثْلَجَتِ السَّمَاءُ: نَزَلَ مِنْهَا التَّلْجُ [athlajat alssama'u: nazal minha alththalj] Асманды кар каптады: андан кар жаап жатты

أَثْلَجَتِ الأرضُ: سقط عليها الثلج [athlajat alardu: saqat ealayha althalj] Жерди кар басып калды: ага кар жаап жатты

Тилдер кандайдыр бир жол менен ар кандай экологиялык жана физикалык мүнөздөмөлөргө ыңгайлашат деп айтылат, бул кээ бир тилдердеги сөз айкаштарынын башкалардан айырмаланышына алып келет. Кээ бир жалпы сөз айкаштарынын өзөгү, маанилери жана составы адамдын жашаган чөйрөсүнө жараша, климаттык мүнөзү менен тыгыз байланышта болот.

Эмне үчүн биз классикалык араб тилинде бул бирдик «жүрөгүмдү жылытты» деп айтабыз, бирок көкүрөгүңүзгө бир азга муз коюу кан айланууга алып келиши мүмкүн экенин билебиз? Айрыкча, жүрөк-кан тамыр оорулары же жогорку кан басымы менен жабыркагандар үчүн, анткени дене температурасынын кескин төмөндөшү кандын тамырларда кыймылын кыйындатат жана денедеги кан агымын жайлатат жана бул өтө кооптуу болушу мүмкүн, ал кандын уюп калуу, инфаркт же мээге кол салуу коркунучун жогорулатат.

Бул жерде айтылып жаткан нерсе: араб аймагынын климаты, өзгөчө Араб жарым аралы катуу ысык менен мүнөздөлөт, ошондуктан алар сууктун ыңгайлуу сезимине эң муктаж, ошондуктан тилде жеңилдик жана жүрөктү жеңилдетүү коннотациялары кабыл алынган- кардан. Ошондон улам «көкүрөк муздатуу, жүрөк муздатуу» деген фразеологизм кеңири жайылган. Ошондой эле Араб чөлүндөгү катуу ысык диний ырым-жырымдарга да таасирин тийгизгени белгиленген. Демек, маркумга дуба кылганда: «Оо, Кудай, аны суу менен, кар менен, мөңдүр менен жуу» тилек кылышат.

غُسْلُ اللَّهِ قَلْبِكَ بِمَاءِ الْيَقِينِ وَأَتْلُجْ صَدْرُكَ بِسَكِّينَةِ الْمُؤْمِنِينَ وَبَلِّغْكَ شَهْرُ الصَّائِمِينَ [ghuslu Allahi qalbika bima' al-yaqin wa'athlaj sadruk bisikkinat almuminin wa balaghak shahrussayimin] *Кудайым жүрөгүңдү ишеним суусу менен жууп, жүрөгүңдү момундардын тынчтыгы менен жылытып, орозо айын өткөрүүгө жардам берсин.*

Исламда туура эмес иштерди кылып, кечирим сурабаган инсандар тозок отко барары Ыйык Куранда канча аяттар менен далилденген. Ошол себептен дагы ысыктыкты от менен салыштырып, отту, ысыкты терс мааниде кабыл алгандарына далил болуш керек.

Менимче, муну актоо оңой, анткени биздин табият араб климаты менен карама-каршы келет, ошондуктан өзүбүздү кышында ыңгайлуу сезиш үчүн жылуулуук керек.

Ал эми кыргыз тилинде **жүрөгү муз** зат атооч+ зат атоочтон туруп, «мээримсиз, боору жок, кайрымы жок, таш боор» мааниде колдонулуп келет. Эгерде алдити сунсак, **жүрөгү муз** адам болсо, *Данияр азыр минтип ырдай албайт эле.* (Айтматов) Зат атооч+ зат атоочтон туруп терс маанини берди, **Жүрөгү муздоо** зат атооч+ этиштен туруп, «көңүлү калуу, жаман көрүү, жек көрө баштоо, ичи жылыбоо» маанини билдирди. *Жеңелери канча алаксытып, канча жооткотуса да, Батийнанын жүрөгү муздагандан муздады* (Сыдыкбеков).

Көз ачкандан бери зат атооч+этиш+этиштен турган туюнтма төрөлгөндөн, жарык дүйнөнү көргөндөн бери жарыкчылыкка келгенден бери деген мааниде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. Мунун баары көз ачкандан бери канына сиңип, абдан маш болуп алган кесиби эле(Укаев) [КТФС: 282]. Ал эми араб тилинде فَتَحَ عَيْنَيْهِ عَلَى [fataha eaynayh ealaa] с.с. ал бирдемеге көзүн ачты, мааниси «кичинесинен тарбияланган» فَتَحَ الْفَتَى عَيْنَيْهِ عَلَى كَثِيرٍ مِنَ الْعَادَاتِ وَالتَّقَالِيدِ الْأَصْلِيَّةِ، الَّتِي أَكْسَبَتْهُ إِحْتِرَامَ النَّاسِ [fataha alfataa eaynayh ealaa kathir min aleadat waltaqalid al'asliati, alati 'aksabathu aihtiram alnaas] [م س 96:] . с.с. бала көптөгөн түпкү каада-салттарга көзүн ачып, элдин урмат-сыйына ээ болгон. Эи тилде тен маанилеш мааниге ээ болду, кыргыз тилинде зататооч+этиш ал эми араб тилинде этиш+зат атооч+ат атооч+предлог4 компоненттен туруп бирдей маанини билдирди.

Намысын колго алуу зат атооч+зат атооч+этиштен туруп өз абийирин, беделин сактоо, жеңишке ээ болуу маанисинде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. Намысын колго алууну көздөгөн чекир өңүнүнканы качып, тиш салчу жырткычтай ызырынып, эч кимге сыр айтпай бешиimde аттанды(Осмоналиев)[КТТС:255]. Араб тилиндеги эквиваленти حَفِظَ مَاءَ وَجْهِهِ [hafiza maa uajihi] с.с.суу анын бетин коргоду мааниси «намысты сактоо» وَفَّقَهُ اللَّهُ إِلَى عَمَلٍ شَرِيفٍ يَحْفَظُ مَاءَ وَجْهِهِ [uffaqahu allahu 'iila eamalin sharyfin yahfazu ma'a uajhihi] Бетин сактай турган ардактуу ишке Аллах хидаят берсин[مست43].

Өтө сүйүнүп же каттуу коркуудан аябай толкундоо, абдан алдастоо [КТФС:187]маанисинде үч компоненттерден зат атооч+ этиш+этиштен турган жүрөгү жарыла жаздоо туюнтмасы көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет. Ал эми араб тилинде ушул маанини туюндурган бирдик дагы үч компоненттерден этиш+зат атооч+ат атоочтон турган دَقَّ قَلْبُهُ [daqqa qalbuhu] с.с. сокту жүрөгү анын, «бир нерсеге таасирленүү, коркуу жана капалануу» маанисин чагылдырат. Эки тилде тең жүрөк соматизми менен берилип, 3 компоненттерден туруп бирде маанини билдирди.

دَقَّ عُنُقُهُ

III.3. КЫРГЫЗ ЖАНА АРАБ ТИЛДЕРИНДЕГИ ТӨРТ КОМПОНЕНТТҮҮ СОМАТИКАЛЫК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Алма быш, оозума түш-зат атооч+этиш+ зат атооч+этиштен туруп, «кыйналып эмгек кылбаган, даяр оокатка көнгөн, жатып ичер адамдарга карата» колдонулуп келет. *Булардын деги башы иштеген немееби, же алма же алма быш, оозума түш дегендердини өзүбү?* (Медетов) [КТФС: 44].

Ач кулактан тынч кулак сын атооч+зат атооч+сын атооч+зат атоочтон туруп, «кандайдыр бир иштин убаракерчилигин, түйшүгүн, азап-тозогун тарткандан көрө, ага аралашпай, кийлигишпей, жолбой коюу керек» деген мааниде оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет. *Базардагы ишибиз ал болсо, аяк жерге тийбей, тил оозго батпай турганда ач кулактан тынч кулак* (Тойбаев) (Кушубеков) [КТФС: 44].

Бармак басты, көз басты-зат атооч+этиш,зат атооч+этиш 4 түгөйдөн туруп, оозеки жана көркөм кепте «башкаларга билгизбей, астыртан, тымызын бүтүрө салмай амал, амалкөйлүк» деген мааниде колдонулуп келет. *Ташкенден келген өкүл Кызылбаш менен «барма кбасты көз кысты» кылганын эл да укту*(Каимов).

Башка чапса былк эткис- зат атооч+этиш+тактооч+этиштен турган төрт компоненттен туруп, көркөм жана оозеки кепте «кебелбеген, эч нерсени тоотпогон, абдан калың, олбурлуу, көтөрүмдүү» мааниде колдонулат. *Жарыктык бабам олуя экен. Башка чапса былк эткис кара күчтү маа, ак колдукту саа жоручу. Айтканы келди жарыктыктын*(Бейшеналиев) [КТФС: 80].

Башы бүтүн, боору эсен- зат атооч+сын атооч+зат атооч+сын атоочтон туруп, оозеки жана көркөм кепте «убайымсыз, кайгысыз, эч кемтиги жок, телегейи тегиз» деген маанини билдирет. *Тирүүчүлүктө башы бүтүн, башы эсен ток пейил адамдардын башына да ой түшкөн*(Каимов) [КТФС: 83].

Башы менен кирип кетүү-зат атооч+ жандооч+ этиш+этиштен туруп оозеки жана көркөм кепте «эч тартынбай, аянбай, бүт мүмкүнчүлүгү, бардык

далалаты, каны-жаны менен абдан берилип аракеттенүү» мааниде колдонулуп келет. *Эрдигине бел байлап, ынтымагыңа башым менен кирип кеткем, Ыркың бузба, баатырым, ырыс алды-ынтымак*(Тойбаев) [КТФС: 85].

Башы менен жооп берүү-зат атооч+жандооч+зат атооч+этиштен туруп, «иштин ошондой (адатта жаман)абалда калышына тикеден-тике жооп берүү, кандай жаза болсо да жеке өзү көтөрүү» мааниде көркөм жана оозеки кепте колдонулуп келет.*Көзүң кашайгыр, азыр таппасаң башың менен жооп бересиң*(Тойбаев) [КТФС: 85].

Башы ооган жакка кетүү –зат атооч+этиш+зат атооч+этиштен туруп, оозеки жана көркөм кепте «беталды кете берүү, максатсыз туш келди баса берүү, оюна эмне түшө калса, ошону иштөөнү» түшүндүрөт. *Көчкөндөр башы ооган жакка илкип кетип жатышты*(Сыдыкбеков).*Башым ооган жакка бурулуп баса бердим, кете бердим*(Борбиев) [КТФС: 85].

Беш кол тең эмес- сын атооч+зат атооч+тактооч+этиштен туруп, көркөм жана оозеки кепте «бардыгы бирдей боло бербейт, арасында өйдө-ылдыйы бар, түрдүүсү чыгат» деген мааниде колдонулат. *Беш кол тең эмес сарым,. Жаман болбосо, жакшыны кайдан билет элек,-деди чоң ата*(Жусупов) [КТФС: 103].

Боор ооруса, боорго тебүү- зат атооч+этиш,+зат атооч+этиштен туруп, «бирдик жакшылык жасайын десе түшүнбөйт, жакындатпайт, жолотпойт, кайра жаманчылык издейт» деген мааниде оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет. *Мен сиңдимди таңмак белем, боор ооруса боорго тебет*(Тойбаев).

Боору менен жылып калуу- зат атооч+жандооч+этиш+этиштен туруп, оозеки жана көркөм кепте 1- мааниси «өтө алсыз , начар абалда калуу, кыйынчылык тартуу, абдан кедейленүү, жакырланууну» билдирет. *Боору менен жылып калган карыпка Султанаалынынын боору ооруп, үйүнүн жанына көчүрүп алат*(Каимов). *Боору менен жылып, кедей болуп калды*.2-

мааниси «Минер унаасы жок жөө калуу». *Жалгыз аттан ажсырап боорум менен жылганча, ошол аазуулуулар үчүн сайдым башымды!*(Бейшеналиев) [КТФС: 115].

Жаман көзү менен кароо-сын атооч+зат атооч+жандооч+этиштен туруп, «жактырбагандыкты, жек көргөндөй мүнөздө, ачууланган кебетеде көзүн акырайта кароо». *Экөө үйгө киргенде көйнөгүн жсамап отурган кемпир жсамап көзү менен акшыя бир карап койду да, кайра ишин уланта берди* (Айтматов) [КТФС: 142].

Жүрөгү туз куйгандай ачышуу-зат атооч+зат атооч+сын атооч+этиштен тутуруп, оозеки жана көркөм кепте «катуу кайгыруу, ичи күйүү, туталануу» мааниде колдонулат. *Эки буту жылбай калды, жүрөгү туз куйгандай ачышты*(Бөлөбалаев) [КТФС: 191].

Көз жашын көл кылуу-зат атооч+зат атооч+зат атооч+этиштен туруп, көркөм жана оозеки кепте «өксөп ыйлоо, көз жашы тыйылбай ыйлоону» билдирет. *Агасынан тирүүлөй бөлүнгөн кыз тамак да ичпей көз жашын көл кылып, боздоп гана отурат*(Өмүрбаев) [КТФС: 284].

Көрөйүн деген көзү жок-этиш+этиш+зат атооч+этиштен туруп, көркөм жана оозеки кепте «жек көрүү, жаман көрүү, көргүсү келбейт, жакшылык кылайын деген ниети жок» мааниде колдонулуп келет. *Орозкул болсо, бизди көрөйүн деген көзү жок*(Айтматов) [КТФС: 318].

Кулагына шак дей түшүү-зат атооч+этиш +этиш+этиштен туруп, көркөм жана оозеки кепте «кокусунан, күтүлбөгөн жерден угулуп, калуу, даана угуа калуу» маанисинде колдонулуп келет. *Машина узай бергенде энемдин бакырганы кулагыма шак дей түштү*(Жусупов) [КТФС: 325].

Шак –Юдахиндин сөздүгүндө действие, произведенное вдруг или неожиданно, оюма шак этти мне вдруг пришло в голову(букв. мысль),дегенди билдирет[КОС: 1005]. Демек, шак деген күтүлбөгөн жердеги кыймыл болгондуктан этиш сөз түркүмүнөн.

Мурду менен бир тийүү-зат атооч+байламта+сан атооч+этиштен туруп, көркөм жана оозеки кепте «корс эткен, орой мамиле кылуу, кимдир бирөөгө катуу айтып чооголдук жасоо, корстук кылуу» маанисинде колдонулуп келет.

إِبْتَسَمَ فِي وَجْهِهِ [ibtasam fia wajhihi] жылмайды анын бетине, Төрт компоненттен турган إِبْتَسَمَ فِي [ibtasama] этиш өткөн чак, III жак, жылмайды [fi]с.с. бир нерсенин ичинде, ал эми орус тилинде в предлогу ичинде маанини билдирет, وَجْهِ [wajhi]с.с. бет, هـ [hi]с.с. анын-ат атооч. Структурасы боюнча этиш+предлог+зат атооч+ат атооч төрт компоненттен туруп, «эң жакшы кабыл алуу» маанисин билдирет. وَقَفَ الْمُضِيفُ عِنْدَ مَدْخَلِ الدَّارِ، يَبْتَسِمُ فِي وَجْهِ ضَيْوْفِهِ، [waqafa al mudifu i enda madkhali ad-dari, yabtasimu fi wajhi duyufihi, wa yurahhibu bihm] с.с. үйдүн ээси үйдүн кире беришинде туруп, коноктордун бетине жылмайып, тосуп алды. [مستأ:1]

الْتَفَّتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ [altaffati -ssaqu bi-ssaaqi] с.с. бут менен бут бурулду, мааниси Ыйык Курандан мисал 29: الْقِيَامَةِ سُورَةِ ﴿وَالْتَفَّتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ﴾

«кыйынчылык аркасынан кыйынчылык»

Өлүм жана рухтун денеден чыгарылышын сүрөттөгөн аят Жараткандын: «Жана бир бутуңарды артка бургула» деген сөзү өлүп жаткан адамдын айланасындагы кайгы-капаны жана аны каптаган коркунучту сүрөттөйт. "бут" деген сөз болгон. арабдар кырсык деген мааниде колдонушкан. Арабдар айтышат: Согуш бут ордунда чыкты, демек: ал күчөдү.

Ал эми бут бутка бурулду, б.а. кыйынчылык менен байланышкан кыйынчылык. Бул дүйнөнүн акырынын оордугу акыреттин башталышындай эле оор. Муну Ибн Аббас, Аль-Хасан жана башкалар айтышкан. Аль-Ша'би жана башкалар айтышкан: “Мааниси адамдын өлүмү учурунда катуу азаптан улам буттары айлануусу Бир буттан экинчи бутка айлануусу-өлөм алдындагы кыйынчылык, экинчи кыйынчылык көрдөгү кыйынчылык.[Курани Карим үчүн - Тафсир Куртуби - Тафсири Кыямат Сүрөсү - 29-аят].

Ал эми кыргыз тилиндеги «*бир аягы көктө, бир аягы жерде, «бир буту жерде, бир буту көрдө»* бул туруктуу сөз айкаштары абдан коркунучтуу абалда өлүм алдында маанини билдирет. Мисалы *Бир бутум жерде, бир бутум көрдө турганда сенден угаарым ушул беле?* (Сыдыкбеков) КТФС 105

Өлүм алдындагы абалды коркунучтуу түшүндүрүүдө, ал эми араб тилинде болсо Же маркумдун буттары бириктирилип, кепинге оролот дегенди билдирет, же бул аятты каймана мааниде түшүнүү керек: жердеги жашоо менен коштошуунун оордугу өлүп жаткан адамдын жан дүйнөсүндө анын түбөлүктүү тагдыры коркунучтуу болорун түшүнүү («Жалалейн»).

Жүрөгү оозуна тыгылуу, жүрөгү оозуна капталуу, жүрөгү оозуна кептелүү, жүрөгү алкымына капталуу туруктуу сөз айкашы зат атооч+зат атооч+этиш компоненттерден туруп «капысынан, байкоосуздан боло калган кооптуу нерседен, угулган кабардан улам катуу коркуп кетүү, эмне кылаарын билбей апкаарый түшүү». *Алымдын кумсарган өңүн көрүп, Анархан менен Дарыхандын жүрөктөрү оозуна тыгылды* (Жантөшев) 189. Бул туруктуу сөз айкашы компоненттер өз ара тыгыз байланышып бир бүтүн маанини билдирип башкаруу байланышы менен түзүлүп оозеки жана көркөм кепте даяр материал болуп колдонуп келет.

بَلَّغَ قَلْبُهُ الْحَنْجَرَةَ [balagha qalbu-hu –l-hannjarata] жетти жүрөгү анын тамагына (кекиртегине) анын жүрөгү тамагына (кекртекке) жетти Жүрөктөр үрөйү учуп, үрөйү учкан жерлеринен өнүп чыгып, кекиртектерге жетти. Ибн Вакиъ бизге айткандай, ал айтты: Сувейд бин Амр бизге Хаммад бин Зайддан, Айюбдан, Икримадан риваят кылды: (Жана жүрөктөр кекиртектерге жетти) Ал айтты: Коркунучтан. بَلَّغَ [balagha] этиш + قَلْبُهُ qalbu жүрөк-зат атооч, -hu][анын ат атооч+الْحَنْجَرَةُ [hannjarata] тамагы, кекиртек зат атооч, демек этиш+зат атооч+ат атооч+зат атоочтон туруп «коркунуч» маанисин билдирди. *Жүрөгү кекиртекке жетүү* сөз айкашы башкаруу байланышы

менен түзүлүп, көркөм жана адабий кепте тилдик каражаттардын ичинен даяр, бир бүтүн сүйлөм болуп туруктуу сөз айкашы болуп колдонулду.

رَدَّ يَدَهُ فِي فِيهِ

{فَرَدُّوا} {أَيُّ الْأَمَمِ} {أَيْدِيهِمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ} {أَيُّ إِلَيْهَا لِيَعَضُّوا عَلَيْهَا مِنْ شِدَّةِ الْغَيْظِ} {وَقَالُوا إِنَّا كَفَرْنَا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ} {فِي زَعْمِكُمْ} {وَأِنَّا لَفِي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَنَا إِلَيْهِ مُرِيبٍ} {مَوْقِعٍ فِي الرِّيْبَةِ}

– فعل+فاعل+مفعول به+جار+مجرور – этиш+зат атооч+ат атооч+предлог +зат атооч компоненттерден турган туруктуу сөз айкашы 4 маанини берет:

Бул аятта «колдорун тиштөө» (с.с. «колдорун оозуна салуу») сөзүнүн бир нече жоромолдору бар:

а) жек көрүү: «пайгамбарлар алып келген динди жек көрүп, колдорун тиштеп алышкан»;

б) «таң калып же шылдыңдап ооздорун колу менен жапкан»;

в) унчукпоо :«Биз каапырлыкта туруштук берүүгө ниеттенип жатабыз, ошондуктан сөз эч нерсеге алып келбейт, унчукпагыла!» - деп айткылары келип, колдорун ооздоруна көрсөтүштү.

д) «пайгамбарлардын ооздорун колдору менен жапканга мажбур кылышкан, ооздорун жабууга аракет кылган (унчукпаш үчүн)» [1][2]..

Силерден мурда жашаган коомдор – Нух коому, Адий жана Самудийлер жөнүндө силерге кабар жетпедиби? Ал эми алардан кийин жашагандар жөнүндө? Алар жөнүндө (канча) Аллахтан башка эч ким билбейт. Аларга пайгамбарлар далилдер менен келишти, бирок алар (ачууланып) колдорун тиштеп: «Биз силер менен жиберилген нерсеге ишенбейбиз жана силер чакырган нерсеге шектенебиз», - дешти.

فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ

{فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ} [fi qulubihim marad] с... жүрөгүндө алардын оору б.а алардын жүрөктөрүндө оору . предлог(ичинде)+зат атооч+ат атооч+зат атооч 4 компоненттен туруп бул туруктуу сөз айкашы метафоралык жол менен

жасалып «оору эки жүздүүлүк, күмөн жана бузукулук кара ниет» маанини билдирет

«Алардын жүрөктөрүндө дарт бар, ошондуктан Аллах алардын оорусун көбөйттү жана алар үчүн жалган айткандары үчүн оор азап бар «- Тафсир Ас-Саади

{Алардын жүрөгүндө дарт бар} Бул жерде оору деген эмне: күмөн жана эки жүздүүлүк оорусу, анткени жүрөк аны ден-соолуктан жана нормадан ажыратуучу эки ооруга дуушар болот: жалган күмөндөр жана жаман каалоо оорусу, демек, куфр, эки жүздүүлүк, шектенүү, күмөн, зынаа жана бузуку нерселерди сүйүү оорулары {Кимдин жүрөгүндө дарты бар болсо, ал зына кылууну кумарланат} жана айыккан адам бул эки оорудан сактанган адам, ошондуктан ал ар бир нерседен тыйылууда ишенимге, ыйманга жана сабырдуулукка жетет. баш ийбестик, ошондуктан ал жыргалчылыктын кийими менен сыйланат.

Ал эми кыргыз тилинде оюнда жаман оюу, кара ниеттүүлүк жүрөк эмес «ич» «соматикасы менен көбүнчө берилет. Мисалы: «ич күйгүзүү, ич күйдүүлүк, ичи тар, ичи кара» ж.б

ضَاقَ صَدْرُهُ بِهِ [daqa sadruhu bihi] с.с.кысылды көкүрөгү анын аны менен, б.а. анын көкүрөгү кысылды, { وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ ۝۹۷ } [Wa laqad na 'latu annak yadeequ sadruka bima yaqooloon]

Этиш+зат атооч+ат атооч+предлог+ат атоочтон турган туруктуу сөз айкашы «көрүнүшкө кыйналып, көтөрө албай турган абал» "Алардын айткандарынан укканда көкүрөгүң кысылат"

خَتَمَ عَلَى قَلْبِهِ [khatam ealaa qalbih] с.с. « мөөр басылды анын жүрөгүнө» этиш+предлог+зат атооч+ат атоочтон туруп, «түшүнүктүн жоктугу» маанисинде колдонулуп келет.

خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ. [Khatamal laahu 'alaa quloobihim wa 'alaa sam 'i-him wa 'alaaa absaarihim ghishaa watunw wa lahum 'azaabun 'azeem] Аль-бакара 7

Аллах алардын жүрөктөрүнө жана кулактарына мөөр басып койгон, көздөрүн да парда. Бул алар үчүн чоң жаза! [Игнатий Крачковский]

Ас-Судди айтты: (Аллахтын мөөрү), мааниси: Аллахтын мөөрү бул аятта мындай деди: Шайтан аларга баш ийген кезде ээ болду. Ошентип, Аллах алардын жүрөктөрүнө, кулактарына жана көздөрүн парда менен мөөр басып койду, ошондуктан алар хидаятты көрүшпөйт, угушпайт, түшүнүшпөйт жана акылга ээ болушпайт.

طَبَعَ عَلَى قُلُوبِهِ [tabae ealaa qabihi] с.с. басылган мөөр анын жүрөгүнө, этиш+предлог үстүндө+ зат атооч+ат атоочтон туруп, түшүнүктүн жоктугу мааниси менен колдонулуп келет.

أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَصَمَّعَهُمْ وَأَبْصَارِهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْعَاْفِلُونَ [Ulaaa'ikal lazeena taba'al laahu 'alaa quloobihim wa sam'ihim wa absaarihim wa ulaaa'ika humul ghaafiloon] Аллах алардын жүрөктөрүнө, кулактарына жана көзүнө мөөр басып койгон. Алар бейкапар наадандар.(Эльмир Кулиев)

Алар бул дүйнө жашоосун сүйгөндүктөн, жер бетиндеги жакшылыктарды көздөгөндүктөн жана акыреттин жыргалчылыгынан баш тартышкандыктан артка кайтышты. Туура ыймандан каапырды артык көрүшкөн, ошондуктан Алла Таала аларды туура жолдон ажыратып, туура жолго салган эмес. Ыймансыздык алардын ажырагыс сапаты болуп, жүрөктөрү мөөр басылып, биротоло жабылган. Алар угууларын жана көрүүсүн жоготуп, эмне пайда алып келе турганына көңүл бурбай калышты. Ар тараптан бейкапарлык каптап, Аллахтын мээрими бүт нерсени камтып турганына карабастан, Аллахтын колдоосунан жана ырайымынан ажырашты. Алар аны өздөрүнө көрүнгөндө четке кагышты, аларга сунуш кылынганда да кабыл алышпады.[Абд ал-Раксман бин Хасип Аль-Саади]

III.4. Бап боюнча кыскача тыянак

Фразеологизмдердин өсүшүндөгү кээ бир кыйынчылыктарга карабастан, илимпоз – фразеологдордун изилдөөлөрүнүн айырмачылыктарына карабастан, бул багыт узак жолду басып өттү.

2. Метафоралык табият бул анын кайталангыс улуттук калорити, эмоционалдык байлыгы, экспрессивдүүлүгү менен башка тилдерге түз маанисинде сөзмө-сөз которууга болбостугун далилдейт.

3. Фразеологизмдердин структуралык-грамматикалык табияты ар түрдүү болуп, фразеологиялык бирдиктердин тышкы формасынын элементтеринин өзгөчөлүктөрүнөн көрүнөт.

4. Соматикалык фразеологизмдердин компоненттери сөз түркүмдөрүнөн(зат атооч, сын атооч, этиш, сан атооч, ат атооч), жана кызматчы сөздөрдөн турат.

5. Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдернин структуралык курамы зат атооч, сын атооч, этиш, ат атооч сөз түркүмдөрүнөн турат

6. Кыргыз жана араб тилдериндеги составдык курамы окшош бирок мааниси жагынан дал келбеген соматикалык фразеологизмдердин кедешүүсү. Мисалы: кыргыз тилинде **Колу кыска** 1- түгөй зат атооч, III жак таандык -ү мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө, 2-компонент кыска кандай? эки түгөйдөн турган компоненттер, «ойлогон оюн, көздөгөн максатын ишке ашырууга мүмкүнчүлүгү жок, жетишсиз, колунда жок, жоксуз адамды чагылдырып, оозеки көркөм кепте колдонулуп келет. *Кагылайын Батийна, сени кара зоонун астынан сууруп алаармын дедим эле. Айлам жок. Намыска бек, тайманбас болсо да колу кыска, жолу тар зайып айласыз уу жуткандай жүргөн кези*(Сыдыкбеков) [КТФС: 277].

Араб тилинде يَدُهُ قَصِيرَةٌ [yaduhu qasiratun] с.с. колу кыска 1- түгөй колу анын зат атооч исм(الاسم) 2- түгөй قَصِيرَةٌ [qasiratun] кыска сын атооч, сифа الصفة

компоненттерден туруп « жөндөмсүз» маанини берет. Кыргыз тилинде жөндөмсүз жана колунда жок, ал эми араб тилинде бир нерсеге жөндөмү жок маанини чагылдырды. الْعَيْنُ بَصِيرَةٌ وَالْيَدُ قَصِيرَةٌ [aleayn basirat wa –l-yad qasiratun] көз баарын көрүүчү, колу кыска.

7.Кыргыз жана араб тилдеринде бир терс сапатты ар кандай сын атооч менен берилгени , мисалы «кол»соматикалык компоненти менен *Колу тар* 1-түгөйү III-жак таандык -ү мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө,2-компонент тар кандай? сын атоочтон туруп, «колунан оңой менен эч нерсе чыкпаган, катуу, зыкым, сараң» маанисинде оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет. *Колу тарды март кылып, сандыктан нан алдырган*(Осмонов) [КТФС: 277].

8.Араб тилинде يَدُهُ نَاشِفَةٌ [yadu-hu nashifa] с.с. колу анын кургак . 1-түгөйү يَدُهُ[yadu-hu] 1- түгөй колу анын зат атооч исм(الاسم)2-түгөйү نَاشِفَةٌ [nashifa] кургак сын атооч, сифа الصفة компоненттерден туруп «ал сараң, зыкым» маанини берет.Жыйынтыгында зат атооч+ сын атоочтон жасалып, кыргыз тилинде «тар», араб тилинде «кургак » сын атоочтору менен берилди.

9. Эки тилдеги соматикалык фразеологизмдердин айрымдары бир-бирине толук, айрымдары жарым-жартылай дал келсе, кээ бирлери таптакыр дал келбейт. Мындай дал келбечүүлүк эки элдин географиялык жашоо шарты, дүйнө тааным, маданий жана үрп-адат, каада-салт өзгөчөлүктөрү менен шартталат. Мисалы «**башын катуу**», араб тилинде «башын кумга катуу»

دَفَنَ رَأْسَهُ فِي الرِّمَالِ [dafana rāsahu fī ar-rimaali] с. с анын башын топуракка көмдү.

Мааниси 1.башты топуракка катуу;2. Страустук политика жүргүзүү

Мааниси: фактыларга көңүл бурбоо жана чындыкты туура көрүүнү каалабоо

Мисалы: «*Чындыктан качып, башын кумга көмүү менен маселе чечилбейт*»

[5,2003-268 б]

Төө куш бетме бет келген кооптуу кезде качып кетпей, аны тоготпой, карабайт да башын жерге көмөт, ошондо мааниси көрмөксөнгө салуу.

IV. БАП Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологиялык бирдиктердин семантикалык классификациясы

3.1. Кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологиялык бирдиктердин соматикалык компоненттеринин жыштык мүнөздөмөсү

Фразеологизмдердин кандай классификациясына токтолбойлу, алардын ар биринин сиңирген эмгеги бар жана фразеологизмдердин тил илиминин бөлүмдөрүнүн бири катары калыптанышына жана өнүгүшүнө баа жеткис салым кошууда. Тилдерди салыштырып изилдөөдөгү классификациялар, бул учурда кыргыз жана араб тилдеринде изилденип жаткан материалды ирээтке келтирип, системага салып гана тим болбостон, салыштырылган тилдердин ар биринин фразеологиялык бирдиктеринин өзгөчөлүктөрүн да ачып берет. Балким, бир гана тилди изилдөөдө табылмалар эместир. Бул салыштырмалуу анализдин артыкчылыгы.

Азыркы учурда фразеологиялык бирдиктердин классификациясынын ар кандай түрлөрү иштелип чыккан. Семантикалык бирдикке жана лексикалык курамына, теги боюнча, тематикалык топторуна, лексика-грамматикалык түрлөрүнө жана стилдик өзгөчөлүктөрүнө жараша классификациялар кеңири таралган. [Копыленко 1965: 53-62], [Копыленко 1978: 143]. Диссертациябызда СФдин тематикалык классификациясын жана лексикалык жана грамматикалык типтерине жараша классификациясын карайбыз

	Кыргыз тили		Араб тили	
	Соматикалык компонент	саны	Соматикалык компонент	саны
1	баш» رأس	28	17	45
2	көз	35	48	83
3	кол	34	24	58
4	бут	11	11	22

5	мурун	17	16	33
6	кулак	13	10	23
7	жүрөк	59	24	83
8	ооз	19	10	29
9	тил	17	11	28

Жыштыгы боюнча биринчи беш орунду ээлеген соматизмдер кыргыз жана араб тилдеринде бирдей таралган жана бардык СФБтердин жарымынан көбүн камтыйт. Бул кыргыз жана араб тилдеринде "жүрөк", "көз", "баш", "кол", "ооз".

3.2.Салыштырылган тилдердин айрым соматикалык фразеологиялык бирдиктеринин семантикасы

Кол / يَدُ [yad]"кол" универсалдуу ролду ойнойт. Бул сөз ар кандай мааниде колдонулат. Алардын эң кеңири тарагандары , берешендик, чеберчилик, жардам берүү , кызматташтык же болбосо негативдик сараан маанилерин чагылдырат.

يَدُهُ مَفْتُوحَةٌ [yaduhu maftuha] т.т. анын колу ачык, мааниси берешен , кыргыз тилинде «**колу бошоо**» бош учуруу, мүмкүнчүлүгү , убактысы болуу.

Кыргыз тилинде «колунан көөрү төгүлгөн» абдан уз, мкты чебер ,устат колунан бардыгы келген. يَدُهُ طَوِيلَةٌ [yaduhu tawila] т.т. анын колу узун мааниси жөндөмдүү, ууру дегенди билдирет. Негативдүү маанини «Колу туткак»майда- чүйдө нерселерди , колуна тийгенди уурдап, кичине уурулук жайы бар. «يَدُهُ قَصِيرَةٌ» [yaduhu qasira] т.т. анын колу кыска , мааниси жөндөмү жок. «يَدُهُ نَاشِفَةٌ»[yaduhu nashifa] т.т. анын колу кургак, мааниси: сараң

«أَخَذَ بِيَدِهِ» [akhadh biadh] т.т. Ал анын колун алды, мааниси : жардам берүү, колдоо;

"Көз" компоненти бар фразеологизмдер адамдын сезимдерин, эмоциясын жана кылдаттыкты туюнтат. **Көзү курч** –өткүр көрөгөч.نور العين [nur aleayn]

сөзмө сөз :көздүн нуру, мааниси күчтүү сүйүү сезимдерин билдирүү.**Көзү түз**-мамилеси жакшы, ниети таза, арам ою жок.Көзү чачыроо-бир нерсени өтө чыдамсыздык менен күтүү, зарыгуу, алсам же жетсем деп аябай энсөө. مَلَأَ عَيْنَيْهِ مِنْ [mala eaunayh min] түзмө түз анын көздөрү толуп кетти . Мааниси сулуулука суктанып көпкө кароо.Көзүнөн кан чыгуу- жаны кашаюу, каары кайноо, ачуусу келүү. فَتَحَ عَيْنَهُ جَيِّدًا [fataha eaunayh jyidan] т.т.: Ал көзүн жакшы ачты мааниси : сак жана кылдат болуу.

Кыргыз жана араб тилдериндеги баш/رأس «баш» соматизминин негизги коннотациялык мааниси – интеллект жана кыраакылык. Акыл-эстин бар же жок болушу биринчи кезекте интеллектуалдык ишмердүүлүктүн органы катары баш жана мээ менен байланышкан.**Башы бар**»- бир нерсенин жөн жайын жакшы билген , ар нерсени түшүнгөн, түшүнүгү жакшы. «Башы бар чымчык сага карматпас(Осмоналиев)».

«Баш билги» билерман, мыкты баштоочу башкаруучу; «Башы иштөө»-бир нерсени жакшы түшүнүп, колунан келүү;«Баш кесер»-киши өлтүргүч, кан ичкич, мыкаачы. [КТФС,2001:88]

Араб мисалында " في رأسه عقل -[fi ra'si-hi akil] «башы менен»түзмө түз : акыл анын башында;

«**Баш билги**»Билерман, мыкты, баштоочу, башкаруучу. «**Баш болуу**»- башкаруу, башчылык кылуу, баштоо.

الرَّأْسُ الْمُدَبِّرُ[ar- rāsu al mudabbara] сөзмө сөз: уюштуруучу баш

Чоң операцияны жетектеген, пландаган жана башкарган адам

كَانَ جَوْرِبَاتَشَوْف هُوَ الرَّأْسُ الْمُدَبِّرُ لِإِنْهِيَارِ الْكُتْلَةِ الشُّيُوعِيَّةِ

Горбачев коммунисттик блоктун кулашынын уюштуруучусу болгон

Анткени баш бул уюштургуч жана пландоочу.

Жүрөк / قَلْبٌ [qalb] "кайгы, кубаныч мотивдерин ачып берген бийик сезимдердин, психикалык тажрыйбалардын символу. Ошондуктан жүрөк көбүнчө сүйүү түшүнүгү, көңүл буруу чөйрөсү менен байланыштуу.:

Жүрөгү алып ачуу- Кандайдыр бир кооптуу же кубанычтуу нерсени күткөндөй тынчсыздана берүү, көнүлү эргип, токтоно албай , алеп-желеп болуу.] مِنْ كُلِّ قَلْبٍ [min kuli qalb][Баранов 654]т.т. ар бир жүрөктөн , мааниси чын жүрөктөн. Жүрөгү ачышуу –бир нерсеге аябай кайгыруу, капа болуп туталануу, жүрөгү сыздоо. قُوِي الْقَلْبُ [quwwi alqalb]][Баранов 654]т.т. күчтүү жүрөк, мааниси кыйын , эр жүрөк. **Жүрөгү күйүү**- катуу кайшыруу, капалануу, ичи уйгу-туйгу болуу. **Жүрөгү элжирөө**-кандайдыр бир ичти жылыткан кубанычтуу, жакшы сезим пайда болуу. قُلُوبٌ غُلُفٌ [qulub ghuluf] т.т. оролгон жүрөктөр ,мааниси таш жүрөк . **Жүрөгү байлануу** –жакшы көрүү, берилүү, жактырып имерчиктеп калуу. **Жүрөгү бөксөрө түшүү**- санаасы тынып эс ала түшүү. **Жүрөгү дүк-дүк**- катуу коркондуктан же шашкандыктан жүрөгү те- тез согуу.

فَتَحَ قَلْبَهُ لِـ [fatahu qalbah li]][Баранов 654] т.т. ал жүрөгүн ачты , мааниси сырын ачуу. قَلْبُهُ حَدِيدٌ [qalbuhi hadid]441т.т. анын жүрөгү темир, мааниси эрдик.

قَلْبُهُ أَبْيَضٌ [qalbuhi 'abyad] 441т.т.анын жүрөгү ак, мааниси , боорукер, жек көрүүдөн жана көрө албастыктан таза, эч кимге жамандык каалабайт.

Ооз айыбы- сөзүнөн жанылып бирөөгө тил тийгизип, шагын сындырып, уят кылып койгондугу үчүн тарткан айып, жаза. **Ооз апыртма**- көтөрүп , кошуп айтма өтө көтөрө чалма, ашыкча мактап жиберме. **Оозун басуу**- айттырбоо, сүйлөтпө, сүйлөтпөй тыйып коюу, токтотуу. **оозун ачыруу**-абдан тандандыруу, аябай таң калтыруу, өтө таңыркатуу.

لَمْ يَفْتَحْ فَمَهُ [lam yaftah famah] т.т. ал оозун ачкан жок, -1мааниси эч нерсе айтпоо, оозун ачпоо сүйлөбө 2-мааниси ар кандай көрүнүштөргө унчукпоо. Мисалы: Немистер өтүп бараткандардын көзүнчө дүкөндү тоноп, эч ким ооз ачкан жок.476

Соматизм тил/тил "тил" байланышты, маалымат берүүнү билдирет - бул анын биринчи символикалык мааниси, **тил алуу**- айтканга көнүү, макул болуу. **Тил билги** –бир нерсеге түшүнгөн. Тил алгыч, бир нерсенин жөн –жайын тез түшүнө койгон. **Тилге келүү**- бир нерсеге макул болуу, көнүү. Араб тилиндеги

мисалда тилдин экинчи символикасы негативдүү семантика, көп сүйлө, ушак айтуу, керексиз сөздөрдү айтуу.

الْأَلْسَنَةُ الطَّوِيلَةُ [al'alsanat alttawila] т.т. узун тилдер, мааниси ушакчылар.

أَخْرَجَ لَهُ لِسَانَهُ ['akharaj lah lisanuh] ачууланып, шылдыңоо. زَلَّ لِسَانُهُ [zallya lisanuhu]

т.т. анын тили тайгаланып кетти, мааниси айткысы келбеген нерсени айтып салуу0297

"Кулак" аркылуу маалыматты кабыл алуу органы. Бул соматизм менен фразеологизмдер таануу, угуу жөндөмүн жана тарбиялык маанисин билдирүү үчүн колдонулат. **Кулагына алтын сырга-** эсинде болсун, эсинен чыгарбасын, эч качан унутпасын деген мааниде. ((وَيَقُولُونَ هُوَ أَدْنَىٰ قُلٍّ أَدْنَىٰ خَيْرٍ لَّكُمْ))

«Ат-Тауба»61 [yaqooloona huwa uzun; qul uzunu khairil lakum] Айткын: «Ал (ар бир кабарды угуучу) кулак». Айткын: «Ал силер үчүн эң жакшыны гана угат. Ал эми негативдүү мааниси кулагына илбөө- айткан сөздү укпоо, ага маани бербөө. Кубанычтуу сөздөрдү укканда «кулагынын кчуусу кануу» кандайдыр кулакка жагымдуу нерселерди угуп абдан ыраазы болуу, моокуму кануу, ырахат алуу. نَامَ عَلَىٰ أُذُنَيْهِ [nama ealaa 'udhunayh] т.т. кулагы менен уктап калды, мааниси эчтеке кылбай уктоо.

Семантикасы эчтеке кылбай уктоого маанисин туюндурду.

Мурун соматикасы кыргыз тилинде 1.мактанычтын, 2.текеберликтин, 3. Кенебөө, кыйналуу семантикасын билдирет. Мурду дердее түшүү- мактануу, өзүн сыймыктуу сезүү. мурдун балтоо кеспөө- кенебөө, тоготпоо, камаарап койбоо, капарыны албоо, көнүл бурбоо. Мурдун көтөрүү-кекирейүү, менменсинүү, көпкөлөн тартып чиренген абалда болуу.

أَنفَهُ فِي السَّمَاءِ [anfuhu fi lssama-] т.т.: Анын мурду асманда152, мааниси текебердинк жана бийиктик. شَمَحَ بِأَنْفِهِ [shmaha bi'anfihi] т.т. анын мурду менен көтөрүлдү. Мааниси Мурдун көтөрдү / Мурдун көтөрдү: менменсинүү, текебердик жана текебердик. كَسَرَ أَنْفَهُ [kasara 'anfahu]449 Ал мурдун сындырды мааниси кемсинтүү

Араб тилинде семантикасы текебердик менменсинүү, кемсинтүү, кийлигишүү маанилерин туюндурат.

«Бут, аяк» «قَدَم» соматикасы бут негизи кадамдын, басуунун тез басуунун жылуунун, туруунун күчтүүлүктүн, аракеттин жана негативдүү маанилери жамандык кылуу, өзүн өзү кемсинтүү маанилерин берет.

Буту үзүлгөнчө чуркоо-аябай катуу жүгүрүү, өтө ыкчам, тез жүгүрүү.

Бутуна туруу- өз алдынча оокат, тиричилик өткөрүү, турмуш шарты онолуу. Ал эми негатив семантикасынан **бутун жалоо**- бирөөгө көшөкөрлөнүү, жагынуу. **Бут тосуу**- бирөөгө кыянаттык кылуу, жолтоо болуу, жолун тороо, тосколдук кылуу.

زَلَّتْ قَدَمُهُ [zallat qadamuh] т.т. ал тайгаланып кетти. Мааниси туура эмес иш кылып жаман нерсеге дуушар болуу.²⁹⁷ عَلَى قَدَمِ الْمُسَاوَاةِ [ealaa qadam almusawa] т.т. айырмасыз бирдей. عَلَى قَدَمٍ وَسَاقٍ [ealaa qadam wasaq] т.т. Бутка жана балтырга. Мааниси: Бүт күчү аракети жана энергиясы менен.³⁸³

Кыргыз жана араб тилдериндеги СФдин тематикалык классификациясы.

Көптөгөн фразеологизмдерди изилдөөчүлөр фразеологиялык бирдиктердин ар кандай тематикалык топторго бөлүшөт: мисалы, адамдын мүнөзүн, касиетин, сапаттарын билдирген фразеологиялык бирдиктер [Арсентьева 1983; Солодуб 1985; Яранцев 1985 жана башкалар]; эмоцияны туюндурган фразеологиялык бирдиктер [Яранцев 1985; Ахмед М. Салех 1993 жана башкалар]. Кыргыз жана араб тилдеринин тематикалык топторун жана СФБди баяндоо зарыл. СФБдин тематикалык классификациясын эки багытта кароо керек:

Төмөнкү соматикалык компоненттери бар фразеологизмдер ишмердүүлүгү боюнча биринчи орунда турат: «баш» رَأْس “кол” يَد “көз” عَيْن, «тил-لسان» «жүрөк-قلب» «-أذن» «мурун-أنف» «-فم» «ооз» анткени алар түздөн-түз сезүү жана логикалык кадамдарга туура келип, адамдын айлана-чөйрөгө

жана башка адамдарга болгон мамилесин билдирет, ошондой эле адамдардын мамилесин мүнөздөйт.

Дененин бөлүктөрү жана алардын салыштырылган тилдердеги аттары түз мааниде гана эмес, алар да символдук мүнөзгө да ээ.

Кыргыз жана араб тилдеринин соматикалык фразеологиялык бирдиктери адамдын физикалык жана эмоционалдык абалын чагылдырып, анын иш-аракетин сүрөттөп, адамдын сапаттык, баалоочу, образдуу мүнөздөмөсүн берет, б.а. акыл-эс жөндөмдүүлүктөрүн, өзүн кармануу ыкмасын мүнөздөмө; ошондой эле дене мүчөлөрү менен байланышкан салттуу символизмди чагылдырат.

Салыштырылган тилдердин ажырагыс бөлүгү болуп дүйнөнүн лингвистикалык сүрөттөрүн руханий чоң бёктору жана эмоцияналдык, оң жана терс сапаттарды кмтыган көлөкө боёктору менен боёлот: кайраттуулук, туура жолго багытоо, чынчылдык, ачыктык, кубаныч, бакыт, сүйүү, боор оору, капа болуу, толкундануу, тынчсыздануу, коркуу, ачуулануу, моралдык жана физикалык оор абал, алдамчылык, убара болуу, жүк болуу, эстеп калуу, бир нерсе жөнүндө ойлонуу, хжаман көз, кайдыгерлик, адепсиздик, жемелөө, уятсыздык, таң калуу, уктоо, көңүл буруу, визуалдык кабылдоо, өлчөө, сулуулук, сергектик, этияттык, кепилдик, уялуу;

"Баш-رأس" компоненти менен

"баш" رأس/баш компоненти менен СФБдин тематикалык классификациясын карап көрөлү. Бул компоненти жалпы саны кыргыз тилинде ____, араб тилинде ____.

1. Кыргыз жана араб тилдеринде адамды мүнөздөгөн фразеологиялык бирдиктер.

Ар бир тилде баш мээ органын түшүндүрөт, анткени ал ойлонуу функциясын аткарат. Көпчүлүк соматикалык фразеологизмдер «баш» деген компент менен эс тутум, эмоционалдык-психикалык абал, акылдуулук мүмкүнчүлүктөрү ж.б. семантикалык маанилерди туюндурат. Тилдерди

салыштырууда акылдын жоктугу, баш жана интеллектуалдылыкты билдирген органдар ар кандай тилдердин соматикалык фразеологизмдердин семантикалык окшош аналогдордун келип чыгышына алып келет. Ошондуктан салыштыруу тилдеринде акылдык мүмкүнчүлүктөрдү туюндурган фразеологиялык бирдиктер жаралат.

«**Башы бар**»- бир нерсенин жөн жайын жакшы билген, ар нерсени түшүнгөн, түшүнүгү жакшы. «Башы бар чымчык сага карматпас(Осмоналиев)».

а) акыл

Араб тилинде мисалы عَقْلُهُ فِي رَأْسِهِ [aqlu-hu fi ra'si-hu] с. с. анын акылы анын башында, мааниси «акылы башында».

Башы жок». Акыл эси жок, начар бир нерсенин жөнүн түшүнө албаган.

«Сенин башы жок балдарын үчүн мектепке чакырып жүрүп, чачым агарды. Карыттын деп урушчу элен.» (Осмоналиев). [КТФС, 2001:88]

«**Башы ордунда эмес**»- акылынан айныган, бир нерсени жеткире ойлонбогон деген мааниде. Араб мисалында فِي رَأْسِهِ عَقْلٌ - [fi rasih eaql] с.с. акыл анын башында, мааниси «башы менен» عَلَى رَأْسٍ - [a'la ra'si] с.с. башында, мааниси «башы иштейт».

رَكِبَ رَأْسًا [rakiba ra'san] с.с. ал башка отурду, мааниси «ойлонуусуз иш кылуу, көзү каякты көрсө ошол көздөй басуу».

«**Башына келүү**» кандайдыр бир ой пайда болуу. «**Баштан учуу**», «**Башына чыкпоо**»- бир нерсени унута албай кайра кайра эстей берүү; «**Башына кирбөө**»-түшүндүрө албоо;

Араб мисалында: أَدْخَلَ فِي رَأْسِهِ فِكْرَةً [adhala fi ra'si-hi fikrah] с.с. ал башына акыл же ой киргизди, мааниси «башына ой келүү».

وَضَعَ رَأْسَهُ فِكْرَةً [wada'a ra'si-hu fikrah] с.с: ал өзүнүн башына ой койду. « өзүнүн башына киргизүү». طَارَ مِنْ رَأْسِهِ - [tara min ra'si-hi] с.с.анын башынан учуп кетти, мааниси «баштан учуу, унутуп калуу».

2. 1. Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын эмоциясы жана абалы

Баш айлануу-көнүлү карангылоо, өзүн начар сезүү, башы тегеренүү, алсырап келүү. 2. Кандайдыр бир ишти аткарууда маселени чечүүдө ж.б. учурларда

көпкө чейин ойлонуп, эмне кыларын билбей ыргылжын болуу, өзүнчө бир чечимге келе албай башы маң болуу. **Башы кангуу** эмне кылаарын билбей айласы кетүү, аргасы түгөнүү. **Башы катуу** кандайдыр бир нерсе менен болуп көпкө ойлонуу, бир чечимге, бир пикирге келе албоо, эч тыянак чыгара албай убралануу, айласы кетүү. **Башы кенирөө** башы ооруган сыяктанып, өзүн начар сезүү, эч нерсеге көңүлү келбөө. **Башы көтөрө албоо** бир нерсеге катуу санааркап, көңүлү чөгүү, басынуу, абдан мүнкүрөгөн абалда болуу.

Арабча мисалында: دَارَ رَأْسُهُ [daʕun ra'su-hu] с.с. анын башы айланууда, мааниси «баш айлануу». Бул фразеологизм 3 маанини туюндурат.

المَدِينَةُ الْحَدِيثَةُ أَدَارَاتِ رُؤُوسِ النَّاسِ. 1-таң калтыруу. حَيْرَهُ وَ أَذْهَلَهُ **баштарын айлантты.**

2. سَكَرَ الرَّجُلُ حَتَّى أَذَارَ الشَّرَابُ رَأْسَهُ. -Адам ичти анын башын ичимдик айланткыча.

2. أعجبه فلم يدر ما يفعل: أدارت. сулуулук анын башын айлантты. أدار الجمل رأسه: الفتاة رؤوس زملائها بجمالها الأخاذ. Ал жакты эмне кылаарын билбей калды. Кыз укмуштуудай улуулугу менен досторунун башын айлантты.

نكس رأسه [nakkasa ra'sa-hu]- с.с.: ал өзүнүн башын түшүрдү, мааниси «кордуктан, шерменделиктен, бирөөгө жүгүнүп, уялганынан башын ийүү».

3.Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын иш аракети

Кыргыз тилинде : **Баш ийүү** (моюн сунуу, багынуу, талабына макул болуу, көнүү.) **Башка чапса былк эткис**(кебелбеген, эч нерсени тоотпогон, абдан калын, көтөрүндүү. **Башка чыгуу**: (үстөмдүк кылуу, бийлеп алуу).

Баш кой баш ийүү, моюн сунуу. **Баш көтөрбө** бир нерсеге өтө берилип иштөө, бардык күчү менен аракеттенүү, катуу киришүү. **Башы көккө жетүү**- жогорулоо, даражаы көтөрүлүү; **Башы көргө киргиче**, өлөр-өлгөнчө, өмүрү бүткөнчө; **Башы менен жер казса да** - бүт мүмкүнчүлүгүн жумшаса да, бардык күчү менен катуу аракеттенсе да; **Башы менен жооп берүү**-иштин ошондой абалда калыашына тикеден тике жооп берүү, кандай жарза боло дагы өзү көтөрүү; **Башы менен кирип кетүү**- эч тартынбай

аянбай, бүт мүмкүнчүлүгү, бардык далалаты кан жаны менен абдан берилип аракеттенүү. **Башын албоо** бир нерсени абдан кунт куюп, берилип катуу киришүү. **Баш көз болуу**, башчылык кылуу, башкаруу, көз кырын салуу, каралашуу, жардамдашуу.

Араб мисалында: أَخْنَى رَأْسُهُ أَمَامَهُ [ahna ra'su-hu amama-hu]-с.с ал башын ийди. мааниси кимдир «бирөөгө башын ийүү».

«بَرَّهَنَ بِرَأْسِهِ عَلَى أَنْ» [barhana bira'si-hi ala an]- с. с башы менен кепилдик берүү, мааниси «башы менен жооп берүү».

رَفَعَ رَأْسَهُ [rafa'a ra'sa-hu]- с.с ал башын көтөрдү «башын көтөрүү, намыстануу»;; مَلَّسَ عَلَى رَأْسِهِ [mallasa ala ra'si-hi] с.с. анын башын сылады, мааниси «бирөөнүн башын сылоо, эркелетүү, боор оруу»,

أَعَادَ عَقْلَهُ إِلَى رَأْسِهِ [a'ada ra'si-hi] с.с. ал анын акылын башына алып келди, мааниси «бирөөнү акылга келтирүү».

صَدَعَ رَأْسَهُ فِي [sada'a rasa-hu fi...] с.с. ал өзүнүн башын бөлдү, мааниси «башы сынуу-ойлонуу».

4.Кыргыз жана араб тилдеринде кырдаалдын мүнөздөмөсү

Башын катуу жашырууну, изин жашыруу, бир нерсеге аралашпоо, көрүнбөө, андан өзүн алыс кармоо иретинде;

Башын ала качуу кандайдыр бир коркунучтан, кырсыктан, кыйын абалдан кутулуу аракетинде болуу, жан далбасалоо деп берилсе ал эми араб тилинде бир нерсеге маани бербөө жана ал маселеден качууну түшүндүрөт. Араб өлкөлөрү кум, чөлдөн тургандыктан, кумга көмүү колдонулса керек, бул ФБ башты көмүү төө куш менен салыштырылган. Бир кандайдыр бир маселе болсо башын топуракка көмүү, демек байкабай коюу. **Баштан аяк** кыргыз тилиндеги ФБ бүт бардыгы, тегиз, түгөл, толугу менен; Мисалы: Деле сүрүштүрүп тыяк-быяк, ата-жотолорубузду баштан аяк бүт билишет экен[КТФС]

مِنْ رَأْسِهِ إِلَى أَخْمَصَ قَدَمِهِ [min raāsihi ila aħmaṣṣa kaddamahu] с. с.анын башынан бутунун таманына чейин

1- мааниси:- Адамды камтуу жана курчап алуу

نَظَرَ الشُّرْطِيُّ إِلَى اللَّصِّ مِنْ رَأْسِهِ إِلَى أَخْمَصِ قَدَمِهِ Милиционер ууруну башынан аягына чейин карады

2-мааниси мүнөздүн оригиналдуулугу жана тереңдиги жөнүндө

Мисалы: Бул киши башынан бутуна чейин араб.

Таман- таман, чаңдык – кошуу жана чөмүлүү метафорасы. Адамдын башынан таманына чейин кароо аны ар тараптуу кароо жана аны курчап алуу дегенди билдирет. Сын атоочтун бүт денеге кирип кеткендей, ээсиндеги оригиналдуулугун, тереңдигин билдирүү үчүн колдонулат.

Эки тилде тең бул ФБ адамга тиешелүү тереңдикти билдирип турат. Кыргыз тилинде «баштан аяк» эки компоненттен турса дагы образдуулуктуу жана экспрессивдүүлүк менен ток этер жерин даана берүүдө. Ал эми араб тилинде болсо баштан баштап буттун таманына чейин экспрессивдүү кишинин кайсы улуттук табиятка тиешелүүсүн билдирүүдө.

Башынан чыкпоо- бир нерсени унута албай кайра-кайра эстей берүү.

Араб мисалында: لَا يَزَالُ هَذَا يَمْلَأُ رَأْسِي [wa la yazalu haza yamla 'u ra'si] с.с. ал менин башымды толтурууну токтотпойт мааниси «баштан чыкпоо, эстей берүү».

Башы менен жер казса да», «төбөсү менен кудук казуу» фразеологизмдери өтө оор эмгек кылуу, азап тартуу; бүт мүмкүнчүлүгүн жумшаса да, бардык күчү менен катуу аракеттенсе да, өлүп -тирилип иштесе да. *Ансыз деле эчтемесин аябаган немелер дагы эле аябайт, башы менен жер казса да берет.* [4,КТФС,2001:85].

Ал эми араб тилинде حُفِرَ الْحُفْرَ بِالْيَافُوخِ [hufira al-hufara bil yafuh] түзмө түз төбөсү менен чуңкурду казды. الْيَافُوخِ [al yafuh] баштын төбөсү жана жаңы төрөлгөн баланын башынын үстүндөгү баш сөөктөрү жумшак болгон жер. Кылына турган иштин мүмкүнчүлүгүн аракетин жаны төрөлгөн баланын катый элек төбөсү менен образдуу жана экспрессивдүү түрдө чуңкурду жаңы төрөлгөн баланын катый элек баш сөөктөрү же б.а. эмгеги менен казса да бүт мүмкүнчүлүктү колдонуп ишти арткаруу. Баш менен баштын эмгеги аракети

образдуу жана экстрессивдүү берип ФБ огош бетер көркүнө чыгарган. Катуу күч - аракеттерди кылуу дегенди туюндуруп, маанилик жагынан жалпылыкты түзүшөт.

Башы көккө жетүү жогорулоо, даражасы көтөрүлүү. Дагы бир ФБ **Башы булутка жетсе** да абдан жетишип колунан бардыгы келип, болуп-толуп турса да деген мааниде.

رَأْسُهُ فِي السَّمَاءِ- [rasuhu fi ssamai] с.с. анын башы асманда, мааниси «текебердикти жана мен менсинүү; текеберликтен жана мен менсингендиктен башы асманга жетүү» [279]. Кыргыз тилиндеги бул ФБ мансабы боюнча көтөрүлүү же болбосо жетишкендикти билдирип турса араб тилинде текебердикти туюнтууда. [5,2003-279 б]

Баш ийүү-моюн сунуу, багынуу, айтканына талабына макул болуу, көнүү. طَاطَأَ رَأْسَهُ [ta taa rasahu] с.с. ал башын ийди, мааниси «басынуу, баш ийүү жана моюн сунуу, анткени кор болгон адам өзүнөн корккондордун алдында башын түшүрөт» [5,2003-349-350 б]

Башын катуу жашырууну, изин жашыруу, бир нерсеге аралашпоо, көрүнбөө, андан өзүн алыс кармоо иретинде. **Башын ала качуу** кандайдыр бир коркунучтан, кырсыктан, кыйын абалдан кутулуу аракетинде болуу, жан далбасалоо деп берилсе ал эми араб тилинде бир нерсеге маани бербөө жана ал маселеден качууну түшүндүрөт. Араб өлкөлөрү кум, чөлдөн тургандыктан, кумга көмүү колдонулса керек, бул ФБ башты көмүү төө куш менен салыштырылган. Бир кандайдыр бир маселе болсо башын топуракка көмүү, демек байкабай коюу.

دَفَنَ رَأْسَهُ فِي الرِّمَالِ [dafana rāsahu fi ar-rīmaali] с. с анын башын топуракка көмдү. Мааниси 1.башты топуракка катуу; 2. Страустук политика жүргүзүү
Мааниси: фактыларга көңүл бурбоо жана чындыкты туура көрүүнү каалабоо
Мисалы: «Чындыктан качып, башын кумга көмүү менен маселе чечилбейт» [5,2003-268 б]

Төө куш бетме бет келген кооптуу кезде качып кетпей, аны тоготпой, карабайт да башын жерге көмөт, ошондо мааниси көрмөксөнгө салуу.

لا يَخْفَى رَأْسُهُ فِي الرِّمَالِ [la yahfa raasahu firrimaali] с.с. ал башын кумга көмбөйт
Мааниси «коркунучтун жүзүн көрүү, калкансыз, коркунучтарды тоготпо,
коркунучтарды этибарга албоо тайманбастык, батынуу, тобокел кылуу,
коркпо, коркок болбо , качпа» маанилери менен туюндуруп, жогорудагы
фразеологиялык бирдикке антоним болду. [7, 2019- 3226]

Кыргыз мисалында «**баш көтөрүү**» ФБ катуу оорудан айыга баштоо,
сакайып, онолуп, жакшы болуп кетүү. 2. жандануу, каршылык көрсөтө
баштоо, такоол бергидей кудурети болуу.

أَطَلَّتْ الْفِتْنَةُ بِرَأْسِهَا : بَدَأَتْ تَظْهَرُ -Фитна башын көтөрдү: пайда боло баштады.

أَطَلَّتْ الْفِتْنَةُ رَأْسَهَا فِي الْمُنْطَقَةِ الْعَرَبِيَّةِ بَعْدَ الْحَمْلَةِ عَلَى أَفْغَانِسْتَانِ

.- Ооганстанга каршы өнөктүктөн кийин козголоң араб аймагында башын
көтөрдү [5, 2003- 51 б]

Фитна -бул иритки, бүлүк, баш аламандык, адамды хак жана акыйкаттан
адаштыра турган нерсе. Адамдарды кыйын жагдайларга, балээлерге дуушар
кылуучу, мусулмандардын зыян көрүүсүнө себеп болуучу иш. Душмандыкка
себеп болуучу нерсе. Ыйык Куранда мындай деп берилген: «Фитна адам
өлтүрүүдөн да жаман...» [Бакара сүрөсү 191]

«**Фитна башын көтөрдү**» деген ФБ Ислам өлкөлөрүндө кеңири колдонулат,
анткени Ислам динин пайда бл олгон жана жайылышына байланыштуу.

**Кыргыз жана араб тилдериндеги жагдай мүнөздөмөсү (орун, иш-
аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары)**

Кыргыз мисалдарында: *башка келүү*, баш аягы жок. *Башка түшсө байтал
жорго. Башына күн туугандай . Башынан ашты. Башына каран күн
түшүү*-оор кайгы, чон жоготууга учуроо, кырыкка дуушар болуу, *Башына
бак конуу*-иши онолуу, манабы, мартабасы, зоболосу көтөрүлүү.

Араб мисалдарында : عَلَى رَأْسِي [ala ra'si]-«ырахат менен!» с.с.: менин башыма;
عَلَى الرَّأْسِ وَالْعَيْنِ [ala ra'si wa-l-'ayn]] с.с.: башымда жана көзүмдө, мааниси-
«ырахат менен!». مِنَ الرَّأْسِ لِلْقَدَمِ [mina-r-ra'si li-l-qadam] с.с. башынан
согончокко чейин, мааниси «башынан бутуна чейин». رَأْسًا عَلَى عَقْبٍ [ra'san ala

aqib]- с. с.башынан таманына чейин, мааниси «баш аягы жок баш аламан, тартипсиз, иретсиз, чар -жайыт, чачкын, тескери».. على رؤوس الملائ [ala ru-usi-l-mala-a] с.с. толгон баштардын үстүндө, мааниси «ачык, коомчулуктун үстүндө»;

"Көз عين-" компоненти менен

1. 1. Кыргыз жана араб тилдеринде адамды мүнөздөгөн фразеологиялык бирдиктер.

Изилденип жаткан эки тилде «көз»соматизими менен катышкан адамдын мүнөзүн чагылдырган фразеологизмдерди карасак: көздөн жардамы менен адамдын терс мүнөзгө ээ экендигин да билсек болот мисалы:**көз боемочу**- алдамчы жазгырма, калпты чындай кылып көрсөтүүчү, көз жазгыруучу. *Анткени , пикири миллион сомдук иштерди жасаган көз боемучулар женил-желпи кутулуп кетти* [КТФС,2001:283] Финансалык жактан аксоо же болбосо эрктүүлүгүн жоктугу же болбосо кандайдыр бир негативдүү жаман сапаттардын айынан бирөөгө карап иш кылуу, ага баш ийүүнү да бул компонент менен берилген: **көз каранды**: «өз алдынча эркине боло албаган, бирөөнүн колун караган,ага баш ийген». «Бас» этишине атоочтун келер чак формасынын -ар мүчөсү кошулуп, «басар»:**көзгө басар**:жападан жалгыз, бар болгону, турганы бирөө гана же дагы бир мааниси бирден-бир , мыкты көрүнгөн, эл оозуна кирген, өзгөчөлөнүп турган маанини чагылдырат

Адын ала бир нерсени көрө алгн кишини **көзү ачык** дейбиз.Диний түшүнүк боюнча жөнөкөй кишилерге көрүнбөгөн ар кандай жин-шайтанды, арбакты көрө билген же бир нерселер жөнүндө алдын ала айта алган , олуялыгы бар адам.

Даанышман, акылы мене ниш кылган адамды **көзү жетик**: көптү билген , дасыккан, ар нерсеге жете түшүнгөн, аркы –беркини мыкты билген. Бычактын миизи курч болсо бир нерселер жакшы кесилет же мал муздалат,

ал эми **көздүн курчу менен** жашоонун ар кандай абалдарына көрөгүчтүгү жана даанышмандыгы менен туруштук бере алат. Ошол эле **көз баштын төбөсүндө** жайгашкан болсо бир нерсени тез баамдаган, алдын ала билген, абдан ыраакы, байкагыч адамдын мүнөзүн чагылдырат.

Бул дүйнөдө жоктугун көз аркылуу **көзү жок** деп айтабыз, б.а. тирүү эмес, өлгөн, көзү өткөн. Эч нерседен кайра тартпаган, тайманбаган, чыгаан баатырды **көзү жок баатыр**. Туюк бул жабык, ачылгыс нерсе, ал эми **көзү туюк**- караңгы, маалыматы жок, кат сабаты ачылбаган, билимсизди билдирет. Туура жол же б.а. түз жол бул аң дөңү жок жылмакай жол ал эми **көздүн түзү** адамдын башкага болгон мамилеси жакшы ниети таза, арам ою жоктугун билсек болот [КТФС,2001:297.

العَيْنُ الصَّفْرَاءُ [aleaynus safra] с. с. -сары көз, мааниси жек көрүү жана көрө албастыкты билдирет *Аял баласын сары көздөн коргоп калган* نُورَ الْعَيْنِ

[nur aleayn] с.с. :көздүн нуру, мааниси күчтүү сүйүү сезимдерин билдирүү.

قَالَتِ الْأُمُّ لِابْنِهَا الْمَرِيضِ غَدًا تَشْفَى بِإِذْنِ اللَّهِ يَا نُورَ عَيْنِي

. [540] *Апасы ооруп жаткан уулуна: Оо, көзүмдүн нуру, Кудай буйрус эртең айыгып кетет»* деп, уулун энелик сүйүү сезимдерин көздүн нуру менен чагылдырылды.

Адамдын органдары жана мүчөлөрү, ар бири ылайыктуу семантикага ээ жана **көз** бул сүйүүнү жана сый-урмат маанисинде колдонулат, анткени көз жарыкты кабылдоочу жана көрүнүштөрдү сезүүчү бир каражат.

لُغَةُ الْعَيْنِ [lughatu-l-euyun]с.с.көздөрдүн тили мааниси « өз ара көз караштар»
473

Көз – Аллахтын бизге берген эң чоң нээматтарынын бири деп эсептелинип, адамдагы эң кооз нерсе. Табияттын сулуулугу менен баарлашуу жана ырахат алуу, горизонтко кароо куралы. Көз дененин эң маанилүү тилдеринин бири десек жаңылышпайбыз го, анткени адам өз тили менен гана сүйлөбөстөн, көздөрдүн айтканын коштогон кыймылдарды же белгилерди жасай алат, мисалы, көз кысып, көтөрүү. каштар жана бул кыймылдар өздөрүнүн тилдик

маанисине ээ, анткени кирпичтердин тез-тез кыймылдашы коркуунун же тынчсыздануунун көрсөткүчү болуп саналат жана бул көздөр анын ээсинин катылган жан дүйнөсүн билдиргендиктен (көздүн тили) пайда болду, ал эми анын тереңинде айланып жүргөн кубанычы же кайгысы, коопсуздук органдары кылмышкердин көзүн карап аныктоо мүмкүнчүлүгүнө ээ, ал эми дарыгер бейтаптардын көзүнө карап ооруну аныктай алат, акындар алардын көркөм образдарын тартуу үчүн көздүн тилин колдонот; Эң назик сезимдерди чын ыкластуу, токтоо тил менен айтып, сүйлөө тилинин ордуна көздүн тили канчалык көп ээлейт! Окумуштуулар пикир алышуу процесси тилдин тили менен дененин тилинен турган комплекстүү бир система экенин, ошондуктан жубайлар бири-биринин көзүнө карап, ортодогу сүйүү унчукпай эле бир тилде от болуп ысык сезимдерди берүү, ошондой эле эне баласына мээримдүүлүк, боорукердик жана назиктиктин көзү менен кароосу бул дагы көздүн тили. Өзгөчө психологдор көздүн кыймылынын, формасынын жана түстөрүнүн тилдик мааниге ээ экенин айтып келишетмисалы көздүн абалына жараша адамдын кайгылуу, чарчоосун жана уйкусуздукту билдирет, ал эми сары көздөр ооруну билдирет, ал эми аялдын сулуулугунун сыры анын көздөрүндө. Ошондой эле адамдарга зыян, жек көрүүчүлүк келтире турган башка жаман көздөр да жок эмес.

Негизи эле көз өзүнүн ээсинин жан дүйнөсүндө эмне бар экенин жана анын жүрөгүндө эмне болуп жатканын чагылдырган чынчыл күзгү

الْعُيُونُ الْمُتَبَسِّمَةُ [al-euyunu-l-mubtasima] с.с.: жылмайган көздөр, мааниси «кубаныч менен бакытты көрсөтүп, күнөөсүздүк, тазалык, чынчылдык менен мүнөздөлөт». الْعُيُونُ الْجَرِيئَةُ [aleuyunu-l-jirriya] с.с. кайраттуу көздөр мааниси «күчтүү, туруктуу, тайманбас адам» الْعُيُونُ الْمَاكِرَةُ [aaleuyunu-l-makira] с.с. айлакер көздөр, мааниси «куулук». تَأْثِيرُ الْعَيْنِ [tathir - al eaun] с.с. көздүн таасири, мааниси «жаман көз, көрө албас, көз тийүү». عَيْنُهُ مُصِيبَةٌ بِسُوءٍ [eaunahu musibat bisu'] с.с. анын көзүнө жаман келүү, мааниси «көзү жаман, көрө албас көз». عَيْنٌ حَادَّةٌ [eaun hadd] - курч көз мааниси «тайманбаган күчтүү жана максаттарына жеткен адам» فَارِغُ الْعَيْنِ [farigu-l eaun] с.с. бош көз, мааниси

«уятсыз». الْعَيْنُ الْحَمْرَاءُ [aleaynul hamra] с. с. кызыл көз, мааниси «жамандыктын коркунучу бар жана башкаларга зыян келтирүү жөндөмдүүлүгү бар, ачуулан адам.

2. 1. Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын эмоциясы жана абалы

Көз адамдын мүнөзүн эле эмес сыртка чыккан эмоциясын жана абалын билдирет. Мисалы **көзү караңгылоо**-алсыроо, эс учун жогото баштоо. **Көзү кызаруу**- бир нерсеге көңүлү түшүп, абдан кызыгуу, суктануу, самоо эңсөө. **Көзү бузулуу** ачуусу келгендей, жактырбагандай кебетеде көз карашы, мүнөзү өзгөрүлө түшүү. **Көзү жашылдануу**-ыйлап жиберчүдөй болуп, мууну бошоп, көзүнөн жаш кылгыруу, кичине жашып кетүү. **Көзү бозоруу**-карайлоо, көзү тунарыктап, электенип жакшы көрө албай калуу. **Көзү ала чакмак болуу**- абдан корккондо шаштысы кеткенде, эмне кыларын билбей ап каарый калуу. **Көзүнөн кан чыгуу**- жаны кашаюу, каары кайноо, ачуусу келүү. **Көзүнөн күлкү качуу**- томсоро түшүү. **Эки көзү төрт болуу**- бир нерсени абдан самоо, эңсөө же бирөөнү чыдамсыздык менен зарыга күтүү, ак эткенден так этүү.

أَظْلَمْتُ الدُّنْيَا فِي عَيْنَيْهِ [azlamt-d -dunya fi eaynayh] с.с. анын көзүнө дүйнө караңгыланды, мааниси «көзү караңгылоо». تَتَفَجَّرُ الْعُيُونُ لِلْمُصِيبَةِ.

[tatafajjaru-l euyun lilmusibati] с.с. кайгыдан көздөрү жарылат, мааниси «кайгыдан көздөр жашка толот». زَاغَتْ عَيْنُهُ [zaghat eaynuhu] с.с. анын көзү бурулду, мааниси «көзү жайнап кетүү». مَلَأَ عَيْنَيْهِ مِنْ [mala eaynayh min] с.с. анын көздөрү толуп кетти, мааниси «көздү кубантуу же болбосо суктантуу». Сулуулука суктанып көпкө кароо. Мисалы:

وَكَمَّ مَالِي عَيْنَيْهِ مِنْ شَيْءٍ غَيْرِهِ إِذَا رَاحَ نَحْوَ الْجَمْرَةِ الْبَيْضِ كَالدُّمَى مِنْ 514

Дегенибиз, адам дайыма өзүнө таандык эмес нерселерге карап, колундагы жакшылыктарды унутуп калат.

قَرِيرُ الْعَيْنِ [qariru-l-eayni] с.с. салкын көз, мааниси «ыраазы жана кубанычтуу» أَصْبَحَ الرَّجُلُ قَرِيرُ الْعَيْنِ بِنَجَاحِ ابْنَائِهِ балдарынын ийгилиги үчүн кишинин көзү ырахатта [433].

ضَافَتْ الدُّنْيَا فِي عَيْنَيْهِ [daqat d-dunya fi eaunayh]с. с.: анын көзүнө дүйнө кысылып кетти, мааниси «кыйынчылык адамды жеңип, андан арыла албаган оор кайгыны билдирүү». Көздөгү адамдын абалындагы караңгылык жана өтө кайгылуу абалды көрсөтүү, анда бул руханий азап, анткени бул абалдан ал азаптан кутулуунун жолун таппайт, руханий жана азаптуу көйгөйдү кичинекей көзгө бул чон дүйнөнүн тардыгын көрсөтүү [337].

يَمْلَأُ الْعَيْنَ [yamlaa aleauna] с. с. көздү толтурат, 2 маанини туюндурат 1-мааниси «канаагатануу жана жетиштүү». Мисалы لَا يَمْلَأُ عَيْنَ ابْنِ آدَمَ إِلَّا التُّرَابُ *Адам уулунун көзүн топурактан башка эч нерсе толтурбайт.* 2-мааниси «сулуулукту жактырууну билдирет»: أَنَّهَا فَتَاةٌ جَمِيلَةٌ تَمَلُّ الْعَيْنَ *Көздү толтурган сулуу кыз экен.*

3. Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын иш аракети

Көз ачуу-бир нерсени жаңыдан таанып биле баштоо, илим билимге ээ болуу [281]. **Көз болуу**- көзөмөлдөп, ээлик болуп туруу, каралашып, кайтарып туруу. **Көз коргооч**- көз салып, баш көз болуп, кармалап тургандык. **Көз жаруу**- төрөлүү, жарык дүйнөгө келүү. **Көз кыйыгын салуу**- алдыртан тымызын кароо, акырын байкоо. **Көз кырын салуу**- каралашуу, жардамдашуу, жардам берүү, кам көрүү. **Бир көзүнөн кан, бир көзүнөн жаш алуу**- катуу жазалоо, көргүлүктү көрсөтүү, аябай кыйноо, сазайын окутуу, кордуктоо.

Көз тайгылуу: өтө кооз, көркөм көрүнүч, коздугунан көркөмдүгүнөн көз уялуу, жалтануу. Кен жайыкта түшүргөн жүктөр менен кишилерден көз тайгылат. [КТФС,2001:288].

Араб тилинде عَلَى عَيْنِهِ غِشَاوَةٌ [ala eyainihi gishaaauatun] с.с. анын көзүндө парда, мааниси «жабык, парда» يَعِيشُ الْجَاهِلُ وَعَلَى عَيْنِهِ غِشَاوَةٌ Акылсыз адам көзүндө парда менен жашайт.

خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ [Khatamal laahu 'alaa quloobihim wa 'alaa sam'i-him wa 'alaaa absaarihim ghishaa watunw wa lahum 'azaabun 'azeem] Аллах алардын жүрөктөрүнө жана кулактарына мөөр басып койгон жана алардын көздөрүндө парда бар. Аларды улуу азап күтүп турат [Бакара суросу 7] [381]

عين الصواب [eaynu-l-sawabi]с.с. туура, анык көз, мааниси «туура акыл, туура чечим» Башка адамдын позициясына толук макулдугун жана канааттангандыгын билдирүү

ما فعلته الحكومة من إلغاء المنطقة الحرة في بور سعيد عين الصواب Порт-Саиддеги эркин аймакты жокко чыгаруу жагынан өкмөттүн кылганы туура болду

عَيْنُ الْيَقِينِ [eayn alyaqin]с.с.көз ишеничтүү, мааниси анык, ишенимдүү далил көз (7) [392]

{ثُمَّ لَتَرَوْهَا عَيْنَ الْيَقِينِ} [[thumm latarawunnaha eayn alyaqin] Чындыгында, сен аны ишенимдүү көзүң менен көрөсүң!

فاضت عينه [faadat ainuhu] с.с. анын көзү ашып-ташып кетти мааниси

«көз жашы агуу- анын көздөрүндө кайгынын ыйы»

تَذَكَّرَ الرَّجُلُ أَبَاهُ الرَّاجِلَ فَاَضَتْ عَيْنَاهُ Киши өзүнүн маркум атасын эстеп көзүнө жаш толду.

Анын көз жашы агып, көздү жаштын ордуна берилген, Куранда берилгендей ترى أَعْيَنَهُمْ تَقِيضُ مِنَ الدَّمْعِ алардын көзүнө жаш толот[Аль Маида 83]

فَتَحَ عَيْنُهُ عَلَى [fataha ainuhu aala] с. с. ал анын көзүн ачты

Эки маанини билдирет 1-мааниси «эрте кабыл алуу жана түшүнүү»

إِذَا فَتَحَ الطِّفْلُ عَيْنَيْهِ عَلَى بَيْتٍ جَمِيلٍ نَشَأَ لَدَيْهِ حَسَنٌ جَمَالِي رَاقٍ

Бала кооз үйгө көзүн ачса, ал сонун эстетикалык сезимге ээ болуп чоңоет.

2-мааниси «маалымдуулук жана сергектик»

إعلانات التليفزيونية فتحت أعين الناس على الحياة الإستهلاكية Тележарнактар элдин керектөө жашоосуна көзүн ачты. Бир нерсени түшүнбөгөн адам көзүн жумуп жүргөндөй ал эми көзүн ачса нерселерди көрүп, анын чындыгын түшүнгөндөй.[403].

ذَرَا لِلرَّامِدِ فِي الْعُيُونِ [zarra –r-ramad fi –l-euyun]с.с. көзгө күл чачуу, мааниси «адаштыруу, бүдөмүк кылуу иштин чындыгын жашыруу жана калп айтуу».272

نَظَرَ بِأَلْفِ عَيْنٍ وَعَيْنَ [nazara bi alfi aynin wa ayn] с.с.. миң жана бир көз менен карады, мааниси «бардык көзү менен карады». نَظَرَ بِعَيْنِ الْإِنْتِبَاهِ [nazara bi ayni-l-intibah]с.с.

ал көңүл буру көзү менен карады, мааниси «көңүл буруу менен кароо». جَرَى

بِعَيْنَيْهِ عَلَى [jaraa bi aynayh alaa] с.с. ал бир нерсеге көзүн чуркатты, мааниси «бир нерсеге көз жугуртүү, кароо, баамдоо».

- قَرَأَ فِي عَيْنَيْهِ [qara fi eayniih]с.с.: анын көздөрүнөн окуду, мааниси « көздүн өзгөчөлүктөрүнөн сезимдерди же оюунда болгон ойлорду так билүү».

قَالَتِ الْأُمُّ طِفْلَهَا قَرَأْتُ فِي عَيْنَيْكَ الْكَذِبَ [qalat al'ummu litiflaha qara'atu fi eayniik alkadhib]

Апасы баласына айтты, мен сенин көзүңдөн жалганды окудум⁴³⁰

«Оку» этиши негизи эле көп окуган көптү билген кишини түшүндүрөт.

Иликтелген маалыматы менен маалым болгон киши. «Окуду» жана «көз» лексемаларын кошкондо көзүнөн эмоциялдык абалды сезүү жана билүү менен адамдын ички дүйнөсүн чагылдырат.

4.Кыргыз жана араб тилдеринде кырдаалдын мүнөздөмөсү

Көзүнөн кара учуу-көзгө илинер же көрүнөр эч нерсе таппай амалы, айласы кетүү, аргасы түгөнүп , эч айла таба албай туруу. **Көзүнөн көзүн албоо**- көз айырбай карап туруу, тиктеп туруу.Көз байлоо- билдирбей сездирбей дуба менен сыйкырлоо, азгыруу, алдоо деген мааниде. **Көз жазгыруу**- билинбей туруп жылт коюу, заматта байкатпай кайда кеткенин билгизбей жок болуу. **Көз тийүү**- элдик ишеним боюнча ооруп калууга же башка кырсыкка дуушар кыла тургандай даражада бирөөнүн сугу өтүү, көзүгүп калуу.**Көзү ачык өтүү**- эч жакшылык же жыргалчылык көрбөй , тилеген тилегине , максатына жетпей жүрүп өтүп кетүү.**Көзүнө көзү түшүү**-капысынан тиктеше калуу, бирин бири көрө калуу, көздөрү чагылаша калуу.**Көзүн жамандыкты көрбөсүн**- өзү көргөн , өзү үстүнчү чыккан кандайдыр бир жагымсыз , укмуш окуяны баяндоо анын адамга терс терс таасир этишин , жек көргөндүгүн билдирүүдө колдонулат. **Көзүңдү ач** –абайла , байла сак бол, ушунчаңда эсиңе кел деген сыяктуу, кекетүү маанисинде колдонулат.**Өз көзүнө өзү ишенбөө**-көзү көргөн нерсесине ишенүү кыйын болуу, ишенбей кое албоо, абдан таң калуу. Көзү жок-тирүү эмес, өлгөн, көзү өткөн. Көз жоосун алуу- кызыктыруу, өзүнө тартуу, сүйкүмдүү көрүнүү, суктандыруу ²⁸⁴

Араб мисалында

بُعْيُونٌ مَّفْتُوحَةٌ [bieuyun maftuha] Ачык көздөрү менен мааниси Көңүл буруу жана маалымдуулук¹⁷¹

يَجِبُ أَنْ نَنْظُرَ بَعْثُونَ مَفْتُوحَةً إِلَى مَا يَجْرِي مِنْ أَحْدَاثٍ عَلَى السَّاحَةِ الْعَالَمِيَّةِ [yajib 'an nanzur bieuyun maftuhath 'iila ma yajri min 'ahdath ealaa alsaahat alealamia] Биз дүйнөлүк аренада болуп жаткан окуяларга ачык көз менен карашыбыз керек

Ачык көз көңүл буруунун жана аң-сезимдин далили. فَتَحَ الْغُيُونَ وَالْأَذَانَ. [fathu aaleuyun wa ladhan]с.с.: көздөрдү жана кулактарды ачуу, мааниси *көңүл буруу жана эмне болуп жатканын жакшы түшүнүү*

نُرِيدُ إِعْلَامًا جَيِّدًا يَفْتَحُ عُيُونَنَا وَآذَانَنَا عَلَى مَا يَجْرِي فِي الْعَالَمِ [nurid 'iiealaman jayidan yaftah euuyunana wadhanana ealaa ma yajri fi alealam]Биз дүйнөдө болуп жаткан окуяларга көзүбүздү, кулагыбызды ачкан жакшы маалымат каражаттарын каалайбыз Бул сүйлөм кабылдоонун эң маанилүү эки каражатын камтыйт: көрүү жана угуу. فَتَحَ عَيْنَهُ جَيِّدًا [fataha eaunayh jyidan] с.с.: ал көзүн жакшы ачты мааниси : сак жана кылдат болуу. 401/403

Апасы баласына эч кандай жамандык болбош үчүн көзүн жакшы ачууну сунуштайт, анткени аң-сезим этияттыкка жана көңүл бурууга алып келет.403

أَغْمَضَ عَيْنَيْهِ عَنْ [aghmad eaunayh ean] с. с. бир нерсеге көздү жумуу; كَأَنَّهُمْ شَيْنًا مِنْ أَغْمَضَ عَيْنَيْهِ عَنِ الْوَقْعِ. [lan yafham shayyan min 'aghmad eaunayh ean alwaqie] **Чындыкка көзүн жумуп эч нерсени түшүнбөйт**[/58]

طَارَ النَّوْمُ مِنْ عَيْنِهِ. с. с. анын көзүнөн уйку учту. Ал уктап калды. Уясынан үкү учкандай, анын башынан чарчоо учуп кетти. (Тауфик Аль Хаким)

Мааниси: уйкусуздук, тынчсыздануу жана көптөгөн тынчсызданууларды көрсөтүү بات الرجل مع مشاكله وطار النوم من عينه. Адам өз көйгөйлөрү менен уктап, көзүнөн уйку учуп кетти[348]

5.Кыргыз жана араб тилдериндеги жагдай мүнөздөмөсү(орун, иш-аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары)

Көзүнө айтуу- бетине, өзүнүн көзүнчө тике айтуу. **Көзүнүн тирүүсүндө**- өзү барында, өзч жашап турганда.көзгө илээшпөө- өтө тез жүргөн , абдан ылдам жүгүргөн , бат кыймылдаган тез чимирилген көрүнүштө болуу.**Көзгө сайса көрүнгүс**- абдан караңгы , көрүүгө мүмкүн эмес, өтө караңгы. **Көз ачып**

жумганча- бир заматта, бир паста, арыдан бери, өтө тез, дароо. **Көз ачырбай**- бир заматта, тез эле, бир паста. **Көз байланган** кез- күүгүм кире, каш карайып эч нерсе көрүнбөй калган убак. **Көз ачып көргөн** –биринчи төрөлгөн , эң алгачкы кубанычы болгон баласы же биринчи келген келинине карата колдонулат. Мисалы: көз ачып көргөн тун баласын салт менен үйлөнтсө кантет (Сыдыкбеков)**Көз жумуу**- тобокел кылуу, мейлиге салуу, капрга албоо, билсе да билмексен болуу. **Көз жеткис**- өтө алыс , учу кыйры жок, чектөөгө мүмкүн болбогон, абдан узак, болжолсуз. **Бир көзү бир көзүнө жоо**-өтө жакын деген адамдан да бир нрсе чыгышы мүмкчн, бирөөгө ишенүү кыйын деген сыяктуу ишенбөөчүлчк , шек саноочулук маанисинде колдонулат.**Өз көзүнө өзү ишенбөө**- көзү көргөн нерсесине ишенүү кыйын болуу, ишенбей кое албоо, абдан таң калуу.398

الْعَيْنُ بِالْعَيْنِ [aleaynu bil eauni] с. с. көзгө кө мааниси «кылмыш жасаганы учун адилеттуу жаза алуу» ﴿وَكُتِبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ﴾ [Аль-Маида 45] [Wa katabnaa 'alaihim feehaaa annan nafsa binnafsi wal'aina bil'aini]

طَرْفَةُ عَيْنٍ [tarafatu aini] Убакыттын кыска моменти өтө ылдамдыкты белгилөө үчүн колдонулат

عَبَرَتِ الْقَوَاتِ الْمِصْرِيَّةُ إِلَى الضِّفَّةِ الشَّرْقِيَّةِ لِلْقَنَاةِ فِي طَرْفَةِ عَيْنٍ Египеттик аскерлер **көз ачып-жумганча** каналдын чыгыш жээгине өтүп кетишти.

Бул туюнтма жогорку ылдамдык үчүн колдонулат, анткени көздүн кыймылы "кыпкайып" өтө кыска убакытты талап кылат, ал дээрлик байкалбайт[352]

فِي غَمَضَةِ عَيْنٍ [fi gamdati aini] с.с. көз ачып жумганча, өтө тез, өтө кыска убакытта دُيُنُولُوكُ سَوَدَا بَوْرَبُورُ كُوزُ أَشْوَ-Пүйнөлүк соода борбору көз ачып-жумгуча урандыга айланган. عَلَى الْعَيْنِ وَالرَّأْسِ [aalal eauni wa ar- raāsi] с. с.: көзүнө жана башына, мааниси « меймандостукту, урмат-сыйды жана кубанычты билдирет». يُيَ عَاسِي كَوَنُوكُنَا: سَنَ كُوزْكَو دَا, башка да. Адамдын эң кымбат байлыгы болгон көздүн жана баштын үстүнө көтөрүү менен намысты көрсөтүү. «Аллахтын буйругу баш менен көздүн үстүндө» деген риваятта келген эски сөз. [385-384]

Эки тилде тең *баш* ардактуу даражасы бийик болгондуктан меймандостукту башка көтөрүү менен берилген. Дагы бир себеби эки тилдин ээлери тең мемандос келет. Араб тилинде көз соматикасы менен да берилген, кыргыз тилинде көзүнүн агы менен тең айлануу же болбосо көзүндөй кароо деген ФБ менен ардактоо сыйлоо урматтоо маанисин образдуу жана экспрессивдүү берилген .

"Мурун" «أنف»- компоненти менен

1. 1. Кыргыз жана араб тилдеринде адамды мүнөздөгөн фразеологиялык бирдиктер.

Мурдунан маңкасын аарчий албоо- колунан эч нерсе келбөө, бар мүмкүнчүлүгүнөн ажыроо, эч нерсе кыла албай калуу. *Мурдунан семирүү*- көөп кетүү, бой көтөрүү, дердейип менменсинүү. *Мурдун балта кеспөө*- кенебөө, тоготпоо, камаарап койбоо, көңүл бурбоо. *Мурдун көтөрүү*- кекирейүү, менменсинүү, көкөлөң тартып чиренген абалда болуу. *Мурдун тарта албаган* -али жаш, кагыла элек, турмуштун өйдө -ылдыйын биле элек, тажрыйбасыз. Экинчи мааниси үлдүрөгөн , ымтыраган жүүнү бош.

Араб мисалында *أَنفُهُ فِي السَّمَاءِ* [anfuhu fi -s-sama -]с.с.:анын мурду асманда, мааниси текебердинк жана бийиктик. Мисалы *هَذَا الرَّجُلُ مُتَكَبِّرٌ، أَنَعَهُ فِي السَّمَاءِ* [hadha alrrajul mutakabbirun, 'anh fi alssama] Бул киши текебер, мурду асманда[152]. Мурун адамдын жүзүнүн эң көрүнүктүү өзгөчөлүгү, ошондуктан адам жүзүн көтөрсө, анын мурду көтөрүлөт.

لَا يَرَى أُبْعَدَ مِنْ أَنْفِهِ [la yaraa 'abead min 'anfi-hi]с.с. ал мурундун алыс көрө албайт, мааниси «мурундан ары көрө албайт».

2. Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын эмоциясы жана абалы

Мурдун чүйрүү- жактырбоо. Теңине албоо, тенсинбөө. *Мурду менен бир тийүү*- корс эткен, орой мамиле кылуу. Кимдир бирөөгө катуу айтып корстук кылуу.

شَمَخَ بِأَنْفِهِ [shmaha bi'anfihi] с.с. анын мурду менен көтөрүлдү, мааниси «менменсинүү, текебердик жана текебердик»
 لَا يَنْبَغِي لِصَاحِبِ السُّلْطَةِ أَنْ يَشْمَخَ بِأَنْفِهِ عَلَى النَّاسِ [la yanbighaa lisahibi alsultat 'an yashmakha bi'anfihi ealaa alnaas] Бийликтин ээси элге мурдун көтөрбөш керек
 كَمَخَ بِأَنْفِهِ [kamah bi'anfih] с.с.ал өзүнүн мурду менен сыймыктанчу, мааниси «мурдун көтөрүү, менменсинүү» بَلَّغَتِ الرُّوحُ أَنْفَهُ [balaghathi -r-ruh 'anfahu]с.с. рух анын мурдуна жетти, мааниси чарчоодон өлүү.

3.Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын ишмердүүлүгү

Мурдунан жетелетүү- бирөөгө толук көз каранды болуу, баш ийүү, бирөөнүн айтканынан чыкпоо, өз алдынча боло албоо. **Мурдунан жетелөө**- бирөөнү өзүнүн таасирине багындырып, бай ийдирип алуу, көз каранды кылуу. **Мурдунан эшек куртун түшүрүү**- акесин таанытып тартипке чакырып коюу.

كَسَرَ أَنْفَهُ [kasara 'anfahu] с.с. ал мурдун сындырды мааниси «кемсинтүү»
 اسْتَطَاعَ الْجَيْشُ الْمِصْرِيَّ كَسَرَ أَنْفَ إِسْرَائِيلَ فِي حَرْبِ أَكْتُوبرِ 1973 ٍ [aistatae aljaysh almisriyy kasar 'anfa 'iisrayiyl fi harb 'uktubr 1973]449

Египеттик армия 1973-жылдагы Октябрь согушунда Израилдин **мурдун сындыра** алган. Арабдар үчүн мурун улуулуктун, текеберликтин жана бийиктиктин символу, ал эми сындыруу кемсинтүү .

دَسَّ أَنْفَهُ فِي كُلِّ أَمْرٍ [dassa anfah fi kull 'amrin] с.с. ар бир маселеде мурдун салды мааниси «ага тиешеси жок нерсеге кийлигишүү»
 الدُّوَلُ الْكُبْرَى تَدَسُّ أَنْفَهَا فِي شُؤْنِ الدُّوَلِ الصُّغْرَى [alduwal alkubraa tadissu 'anfaha fi shuyuwn a-d-duwal a-s-sughraa] Чоң мамлекеттер кичинекей мамлекеттердин иштерине мурдун салышат267 حَشَرَ أَنْفَهُ فِي [hashar 'anfahu fi] с.с. ал өзүнүн мурдун салып койду, мааниси өзүнүн мурдун кийлигиштирди. حَزَمَ أَنْفَهُ [hazama anfahu]анын мурдун кести, мааниси «бирөөнү кемсинтүү».

4.Кыргыз жана араб тилдеринде кырдаал мүнөздөмөсү

Мурдун жаруу- кандайдыр бир нерсенин жыты мурунга катуу таасир берүү, катуу жыттануу. *Мурдун тазалоо*- эч нерсе билбеген, көрбөгөн киши болуп актанып чыга берүү. *Мурдун кайруу*- мизин кайтаруу, сестентүү. زَكَمْتُ رَائِحَتَهُ [zakamat rayihatuhu -l'-anwaf]с.с. анын жыты мурунду оорлотту, мааниси «чыр же коррупция тууралуу кабардын таралышы боюнча» زَكَمَ [zakama]этиши суук тийүү, састымоону жугузууну билдирет.

Ал эми бул фразеологиялык туюнтмада мурундарды анын жыты оорлоту же болбосо састымоо мурундарга тарады жугузулду деп сөзмө сөз которсок болот, ал эми мааниси мисалы коррупциянын жыты бардык баяндоочуларды басып алгандан кийин өкмөт отставкага кетти (бул сөз айкашында коррупция же башка кылмыштар адамдын мурдуна күчтүү жыт же башкача айтканда муздак жыт суук тийгендей денеге таралган болсо ооруп калат,о.с. мурунду каптаган жаман жыт бир нерсеге алып келет.

مَاتَ حَتْفَ أَنْفِهِ [mata hatfa 'anfi-hi] с.с.анын мурду өлүп калды, мааниси «өзүнүн өлүмү менен өлүү»(, өрттөлбөстөн, сууга чөгүп өлбөй, табигый түрдө өлдү)483

5.Кыргыз жана араб тилдериндеги жагдай мүнөздөмөсү(орун, иш-аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары)

Мурун учунан-акырын, астыртан, жай гана, угулар-угулбас. *Мурду салаңдоо*- жакындоо, чукулдоо.

تَكَلَّمَ مَعَهُ مِنْ وَرَاءِ أَنْفِهِ [takallama maeahu min wara' 'anfi-hi]с.с.аны менен мурдунун арты менен сүйлөштү, мааниси «бирөө менен текеберленип сүйлөшүү». رَغَمَ أَنْفِهِ [raghm 'anfi-hi]с.с. анын мурдуна карабай, мааниси «анын эркине каршы».[Баранов 47].عِنْدَ أَنْفِهِ [inda anfi-hi] с.с. анын мурдунда, мааниси «мурдунун астында, жанында жакын» деген маанилерди берет.

"Ооз" «فم»- компоненти менен

1. Кыргыз жана араб тилдеринде адамды мүнөздөгөн фразеологиялык бирдиктер.

Оозу бош- ичине сыр сактай албаган, ачык ооз. **Оозунда сөзү бар**- анча мынча чечендиги бар, дурустап сүйлөй билген, кеп кеңешин айта алган. **Оозунда эми жок**-айткан сөзү дайынсыз, ойду- тоону айткан. **Оозу эмдүү**- айткан –дегени таасирдүү. **Ооз кесир**- опурула, мактана сүйлөгөн текебер сөз, курулай мактаныч. **Оозу бек**- орозо кармаган, орозонун шартына ылайык келбеген учурда тамак-аш ичпеген, оозуна даам албаган. 2- мааниси оңой менен оозунан сөз чыкпаган, ичине сыр сактай алган. **Оозунан сөзү түшкөн**-эки ооз сөздүн башын курапайта албаган, өлжүрөгөн, өтө бош. **Эне сүтү оозунан кете элек**- жаман-жакшыны көрүп кагылып, бышыга элек, өсүп жетле элек, өтө жаш, эч нерсе көрө элек. Эне сүтү оозунан кургаган- чоңойгон, өсүп жетелеген, баралына келген. **Оозунда беш ооз сөзү жок**- бир эки ооз сөздүн башын кошуп эптештирип айта албаган, сөзгө чоркок. Сөз сүйлөөгө жөндөмү жок деген мааниде.

Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын ишмердүүлүгү

خَمْسَةُ أَفْوَاهٍ فِي الْعَائِلَةِ [hamsat 'afwah fi aaleayila]с.с. үй бүлөдө беш ооз, мааниси «кошумча ооз, бекерчи».

2. Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын эмоциясы жана абалы

Оозу ачылуу- бир нергсеге аябай таң калуу, таңданып, делдейип туруп калуу. **Оозу барбоо**- бирөөгө бир нерсени батынып, даап айта албоо, тарткынчыктоо. **Оозунан көк түтүн буркуроо**- катуу кайгыруу, күйүнүү, муңкануу, сыздоо же аябай эңсөө, көксөө. **Оозун аңырдай ачуу**- таң калуу, айран-таң болуу. **оозун ачуу**- таң калуу, эмне экенин биле албай аңырайып тура берүү. **Оозун ачыруу**- абдан таңдандыруу, аябай таң калтыруу, өтө таңыркатуу. **Оозуна ээ боло албоо**- оозуна эмне келсе, ошону ылгабай айта берүү. **Оозун күйгүзүү**- уят кылуу, өтө ыңгайсыз абалда калтыруу. **Ооз учунан**- анча көңүлдөнбөй чын пейли эмес, кайдыгер гана. **Оозунан от бүркүү**-каардануу, заарын чачуу.

ضَحِكَ مَلءُ الفم [dahika mil' -ulfam] с.с. аз оозу толо күлдү, мааниси «аябай катуу оозунун баары менен каткуруу». صَاحَ بِمَلءٍ فِيهِ [saaha bimal'in fihi]с.с. ал өзүнүн толгон оозу менен кыйкырды, мааниси «бүт тамагы менен кыйкырды».

3.Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын ишмердүүлүгү

Оозу менен орок оруу- колунан эч нерсе келбесе да «бүтүрөм». «кыйратам»деп курулай опурула берүү, айта берүү.оозу мурду кыйшайбоо- айтууга болбой турган. Ыгы келбеген нерсени уялбай. Ийменбей айтып салуу, каратып туруп калп айта берүү. **Оозуна келгенди отто-** келжиреген орунсуз сөздөрдү сүйлөй берүү, ар кайсынын башын айтып тантыроо.**Озуна кум куюлгандай болуу-** экинчи кайтары сөз айта албоо, жооп кайтарып сүйлөөгө мүмкүнчүлүгү болбоо.**Оозуна кулуу** салынуу-сүйлөбөй, эч нерсе айтпай калуу. **Оозунан акаарат кеп чыгуу-**бирөөнүн көңүлүн калтырган, шагын сындырган , адамдыгын тепсеген жаман сөз айтуу.**Оозунан түшүрбөө-** дайыма айта жүрүү, эскере жүрүү эсинен чыгарбоо.**Оозунан чыгып кетүү-** жашырын кепти, сырды айтып салуу.**Оозун аппак кылуу-** абдан катуу кагып, такыр унчукпас, сүйлөгүс кылуу, жаагын жап кылуу. **Оозун басуу-** айттырбоо, сүйлөтпөө, сүйлөтпөй тыйып коюу, токтотуу. **Оозун көптүрүү-** курулай көтөрүлүү, мактануу, оозу менен опуруп-жапырып кыйратам. Жыргатам дей берүү. **Бир ооздон-** бүт , бардыгы, тегиз бир кишидей болгон.

فَعَرَ فَمُهُ [faghara famuhu] с.с. ал оозун ачты, мааниси «таң калуу»

كَمَّ الْأَفْوَاهِ [kamma -l-afwuah] с.с. оозуна кийгизүү, мааниси «элди сөз эркиндигине тоскоол кылуу, пикир эркиндигин чектөө»[206]

مُضْغَةً فِي الْأَفْوَاهِ [mudghat fi al'afwah] с.с.Ооздо кесек, мааниси«сынга калуу», وَأَصْبَحَتْ هَذِهِ الْأَحَادِيثُ مَضْغَةً فِي الْأَفْوَاهِ с.с. бул сөздөр ооздордо сагыз болуп калды «бул сөздөр тажатты»[505]

Кыргыз жана араб тилдеринде кырдаал мүнөздөмөсү

Оозу жап болуу- сүйлөөгө кеп айтууга даай албоо, ооп кайтара албай тим болуу, сүйлөй албай калуу. **Оозуна кум куюлгандай болуу**- экинчи кайтарып сөз айта албоо. **Ооз ача албоо**- жооп кайтарып сүйлөөгө мүмкүнчүлүгү болбоо. **Оозунан кара суу келүү**- абдан ачка болуп өзөгү үзө тартуу. **Оозунан сөзү түшүү**- айты жаткан сөзүн аяктай албай , эмне дээрин , эне айтарын билбей далдырап туруп калуу, апкаарый түшүү. **Оозунан чалынуу**-сөзүнөн кармалуу, ошого байланыштуу кандайдыр бир ишти аткарууга мажбур болуу, милдетүү болуп калуу. **Оозуңду бирөө тырмадыбы** -сени айткын деп бирөө кыйнадыбы. Айткан сөзүңдүн азабын өзүң тарт деген маанде айтылат. **Оозу таш болуу**- унчукпоо, сүйлөбө. **Оозун жыя албоо**- күлкүсүн тыя албоо. Күлкүсүн токтотууга мүмкүн болбоо.

5.Кыргыз жана араб тилдериндеги жагдай мүнөздөмөсү(орун, иш-аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары)

Эне сүтүн оозуна татытуу- аябай кыйноо, көрбөгөндү көрсөтүп , сазайын колуна берүү, кордук көрсөтүү [509]. **Оозуң кайсы десе, мурдун көрсөтүү**- таптакыр эч нерсе билбөө, бир нерсеге акылы жетип, өз алдынча ой жүгүртө албоо, макоолук кылуу. **Оозу – оозуна жукипоо**- эч будалабай шакылдатып- тартынбай тез сүйлө. **Оозуңда бардыр**- кимдир бирөөнүн айткан кебине карата сенин айтканыңдай болуп калаар, айтканың туура чыгып калаар деп үмүт кылуу.**Оозуңа келгир**- кандайдыр бир кети айтып койгондугу үчүн бирөөнү каргоо, наалат айтуу маагисинде колдонулат.**Оозуңа кара таш!** Коркунучтуу кабар, жагымсыз начар сөз айтып жибергенде «токтот», «андай дебе», «айтканың келбесин» , «андай болбосун»деп катуу маанисинде колдонулат.**Оозун таптоо**- сүйлөй тургандай болуу, сүйлөп жибергиси келүү , бир нерсени айтууга камдануу.**Оозун кармануу**- кандайдыр бир иштин болуп кетишине же айтылып каоган сөзүнө катуу өкүнүү, өкүттө . арманда калуу.**Оозун**

басуу- айттырбоо, сүйлөтпөө, сүйлөтпөй тыйып коюу, токтотуу. **Оозун апнак кылуу**- абдан катуу кагып, такыр унчукпас, сүйлөгүс кылуу, жаагын жап кылуу. **Оозу мурдунан чыгуу**- ашыра ичүү, өлчөмүнөн көп ичип-жеп коюу. 2- мааниси ай күнүнө жетип, төрөрүнө жакындап калуу. **Оозу мурдунан түшө калгандай**- аблан окшош союп капчагандай. **Оозуна кум куюлгандай**- экинчи кайтраып сөз айта албоо, жооп кайтарып сүйлөөгө мүмкүнчүлүгү болбоо. **Оозуна алы жетпөө**-уккан көргөнүн, алды артын байкабай көрүнгөн жерде айта берүү. **Ооздон оозго өтүү**-элге жайылы кетүү, бириненен бирине угулуп тарап кетүү. **Ооздон түшүрбөө** – дайыма айтылуу, сөз болуу, эл арасында даңазалануу, унутулбоо. **Бир ооз** –кичине, анча мынча аз гана. **Бир ооздуу**- бардыгынын ою, пикири бирдей болуу, бирирн бири колдоо.

"Тил" «لسان»- компоненти менен

1. 1. Кыргыз жана араб тилдеринде адамды мүнөздөгөн фразеологиялык бирдиктер.

Тили жок- унчукпаган, оозунан жаман сөз чыкпаган, жоош деген мааниде. **Тили таттуу**- жаш баланын тили жаңыдан чыгып, кужурап татынакай сүйлөй баштаган. **Тили узун**- уккан көргөнүн айта берген, өтө сүйлөөк , ушакчы. **Тили чыгуу**- сүйлөөгө жароо, жаңыдан сүйлөй баштоо. **Тили суук**- жан кейиткен заар сөздүү. **Тили кыска**- бир нерсени айтууга, сүйлөөгө мүмкүнчүлүгү, укугу жок, акылдуу эмес. **Тил азар**-тил албаган, айтканга көнбөгөн. адамды тажаткан кежир кыйык. **Тил билги**- бир нерсеге түшүнгөн, тил алгыч, бир нерсенин жөн жайын тез түшүнө койгон.

الألسنة الطويلة [al'alsinatu -t-tawila]c.c. узун тилдүү, мааниси «уятсыз». طويل اللسان [tawilu l-lisan]c.c. узун тилдер , мааниси «ушакчылар». طلق اللسان [talqu l-lisan]c.c. тили эркин, мааниси «сүйлөөк» ذو لسانين [dhu lisanayn]c.c. эки тилдин ээси, мааниси «эки жүздүү, алдамчы»

عَلَقَهُ بِلسَانِهِ [aellaqahu filisanihi] [معجم سياقي ت 87с.с. тилди аны тили менен , мааниси « айыптады аны жамандады» маанини билдирип, адамдын ишмердүүлүгүн билдирип терс сапатты чагылдырды.

2. Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын эмоциясы жана абалы

Тил жетпөө- кандайдыр бир нерсени сүрөттөөгө же ички сезимди билдирүүгө карата аны сөз менен айтып түшүндүрө албайм, сөз менен жеткирүүгө чамам келбейт деген мааниде колдонулат. **Тил табышуу-** бирин бири түшүнүшүп. Тез эле таанышып жакын мамиледе болуп кетүү. **Тил тийгизүү-** улуу адамдарга каяша кылып, тил кайрып орунсуз начар сөз айтып көңүлүн калтырып коюу. **Тилинин учунда туруу-** айтайын дегенин унуту, толук таба албай калуу, эстей албоо. **Тили байлануу-** өлүм алдында сүйлөөгө чамасы келбөө тилден калуу. 2- мааниси бир нерседен корккондуктан же кандайдыр бир себеп менен аптыгып, буулугуп сүйлөй албай калуу, үн катпоо. **Тил оозу жок жатып калуу-** эч сүйлөбөй , эс-учун билбей сулк жатуу.

عِي لِسَانُهُ بِالْكَلامِ [eyi lisanuhu bi -lkalam]с.с. анын тили сүйлөөдөн алсырады, мааниси «тили байлануу». عَقْدَ لِسَانُهُ [aqida lisanu-hu] с.с.анын тили катып калды, мааниси «тилсиз калуу». أُعْتُقِلَ لِسَانُهُ ['utuqila lisana-hu] с.с. анын тили камакка алынган, мааниси «тилин жоготуу, сөз таппай калуу».

Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын ишмердүүлүгү

Тил табышуу- бирин- бирин түшүнүшүп , тез эле таанышып, жакын мамиледе болуп кетүү. **Тил алдында катуу-** сары майдай сактоо, бекем катуу. көпкө сактоо. **Тилге кирүү-** азгырылуу, бирөөнүн сөзүн сүйлөө, бурулуп кетүү. **Тилин байлоо-** унчуктурбай , сүйлөтпөй коюу, унчугууга , сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бербөө. **Тилин билүү-** бирин бири угуу, түшүнүшө алуу. **Тилинн бал тамуу-** уккулуктуу. Жагымдуу сүйлөө, куюлуштуруп абдан чебер сүйлөө. **Тилинен чыкпоо-** айтканына, дегенине көнүү, макул болуу, орундатуу, айтканы, дегени менен болуу. **Тилин тартпоо-** эч тартынбай ,

тайманбай тике сүйлөө, каяша айтып туруу. **Тилин тишине катуу-** унчукпоо, сыр билгизбөө. **Тилин тиштөө-** оозун кармангандай, унчукпай, акырын тим болуу, ичинен тынуу. **Тилин табуу-** муютуу, макул кылуу, көндүрүү. **Тили тийүү-** бирөөгө жаман сөз айтуу, катуу айтып тилдеп коюу. **Тилиң тишине катуу-** унчукпоо, сыр билгизбөө.

Араб мисалында فَكَّ عَقْدَ لِسَانِهِ [fakka uqdatu lisani-hi] анын тилин түйүнү чечилди, мааниси «тилди чечүү, сүйлөгөндө бирөөлөргө жеткиликтүү болуусу» Мисалы: *мага жүрөгүмдү түшүндүр, ишимди жеңилдет, тилимди чеч, алар менин сөздөрүмдү түшүнүшсүн.*

أَلْجَمَ لِسَانَهُ ['aljam lisanu-hu] с.с. ал анын тилин ооздуктады, мааниси «тилди тиштөө. унчукпоо».

مَسَكَ لِسَانَهُ [masaka lisanu -hu] с.с. ал тилин кармады, мааниси «тилди тиштин артында кармоо, унчукпоо».

4. Кыргыз жана араб тилдеринде кырдаал мүнөздөмөсү

Тили кычышуу- көбүнчө бирөөлөргө кекээрдүү, кер какшык сөздөрдү айтуусу, тийишкисүү келүү. Сүйлөгүсү келип араң туруу. **Тили буудай кууру-** такылдап кыйын сүйлөө, чеченсип сүйлөө. **Тил кайруу-** каяша айтуу кайрылып кеп айтуу, айтыша кетүү. **Тилин тиштөө** оозун кармангандай, унчукпай акырын тим болуу ичинен тынуу. **Тили оозуна батпоо-** аябай суусоо, чаңкоо. **Тили тешилүү-** айтып- айтып жадоо, мокоо, кайра-кайра айта берип чарчоо. **Тилсиз жоо-** ар кандай табыгый кырсыктар.

5. Кыргыз жана араб тилдериндеги жагдай мүнөздөмөсү (орун, иш-аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары)

Тилиңе тибиртке чыккыр- орду жок олдоксон айтылган сөзгө жан кейиткен уук сөзгө карата тилдөө, каргоо маанисинде колдонулат. **Тилине бал тамуу-** уккулуктуу, жагымдуу сүйлөө, куюлуштуруп абдан чебер сүйлөө. **Тилине тишин күбө-** «сөзүнө бекем тур» «сөзүнө бек бол», «байкап сүйлө» деген

мааниде колдонулат. **Тил тийүү**- бирөөнүн сугу өтүп , көзүгүп калуу. **Тил эмизүү**- натыйжасыз курулай убада бере берип ишти узартуу, алдоо. Куру бекер үмүткөр кылып көпкө создуктура берүү.

«Жүрөк» «قلب»- компоненти менен

1. 1. Кыргыз жана араб тилдеринде адамды мүнөздөгөн фразеологиялык бирдиктер.

Жүрөгү жок- коркок, өтүмү жок, кайратсыз, ырайымсыз таш боор. **Кара жүрөк**- ниети бузук, кара санатай, он санабаган, кара ниет. **Жүрөгү курч**- өтүмдүү, эч нерседен тайманбаган, тартынбаган, эч кайра тартпаган. **Жүрөгү муз**- мээримсиз, оору жок, кайрымы жок, таш боор. **Жүрөгү таза**- көңүлүндө кири жок, ак пейил, эч арамчылык ойлобогон. **Жүрөгү тааш** -катаал, ырайымсыз, кара мүртөз, боору таш, таш боор. **Жүрөгү тоо**-кебелбеген кенебеген, эч коркконду билбеген, солк этпеген, баатыр. **Жүрөгү экөө**- ашкан баатыр, баатырдын баатыры. **Жүрөгүндө кара жок**-тайманбас баатыр, эр жүрөк, өткүр курч. 2-мааниси ичинде арамдыгы жок, ак ниет пейли таза, көңүлүндө кири жок. **Жүрөгүндө оту бар**- өткүр, курч, эч тартынбаган, өтүмдүү. **Жүрөгүндө жалы бар**-тайманбас, баатыр. **Жүрөгүндө оту жок**- өтүмү жок, тартынчаак, жашык жалтаң. **Жүрөк эти толугу**- чоңоюу, өсүп жетилүү, эрезеге жетүү. ضَعِيفُ الْقَلْبِ [daeifu-l qalb]с.с. алсыз жүрөк, мааниси «эрксиз , коркок». قَاسِي الْقَلْبِ [qasi-l-qalb]с.с. ырайымсыз жүрөк, мааниси «таш боор, жүрөксүз». قَوِي الْقَلْبِ [qawiyyu-l-qalb]с.с. күчтүү жүрөк, мааниси «кайраттуу, күчтүү, кыйын». أَسْوَدُ الْقَلْبِ [aswadu-l-qalb] с.с. кара жүрөк, мааниси «ырайымсыз, көрө албас». أَبْيَضُ الْقَلْبِ [abyadu-l-qalb]с.с. ак жүрөк, мааниси «боорукер». قَلْبُهُ مَيِّتٌ [qalbu-hu mayit]с.с. анын жүрөгү өлүк, мааниси «ырайымсыздык жана оройлук»⁴⁴¹. قَلْبُهُ حَدِيدٌ [qalbu-hu hadid] анын жүрөгү темир, мааниси «кайраттуу». ⁴⁴¹

2. Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын эмоциясы жана абалы

Жүрөгү -*дүк-дук*-катуу корккондуктан же шашкандыктан жүрөгү тез-тез согуу. **Жүрөгү жарыла жаздоо, жүрөгү ыргып кете жаздоо**-сүйүнүп же катуу коркуудан аябай толкундоо, абдан алдастоо, апкааруу абалына карата. **Жүрөгү атып кетүү, жүрөгү болк дей түшүү, жүрөгү болкулдоо**- күтүлбөгөн жерден капысынан боло калган кубанычтуу же коркунучтуу нерсеге карата таасирленүү, акаары алдастай түшүү. **Жүрөгү ачышуу**- бир нерсеге аябай кайгыруу, капа болуп тутуалануу, жүрөгү сыздоо. **Жүрөгү жаралуу**- кайгылуу, капалуу, санаалуу, абдан оор кайгысы бар. **Жүрөгү зыр дей түшүү**- кандайдыр бир коркнучтуу же кайгылуу нерсени эстегендей, оюна түшүргөндөй өзүн начар сезип, тынчы кете түшүү, сары санаа болуу. **Жүрөгү калтыроо**- катуу коркуу, жүрөксүү. **Жүрөгү каноо**- жаны кейүү, кыйналуу. **Жүрөгү күйүү**- катуу кайгыруу, капалануу, ичи уйгу -туйгу болуу.. **Жүрөгү оозуна тыгылуу**- капысынан , байкоосуздан боло калган кооптуу нерседен , угулган кабардан улам катуу коркуп кетүү, эне кыларын билбей апкаарый түшүү. **Жүрөгү солк этпөө**- тоотпоо, эч сезбөө, коркуп да койбоо, камырабоо. **Жүрөгү сыздоо, жүрөгү тилинүү, жүрөгү тызылдоо**- абдан катуу кайгыруу, капа болуу ,кайгыга батуу кейүү. **Жүрөгү титирөө** - кандайдыр бир кооптуу, айбаттуу нерсеге даай албай жүрөксүү, коркуу, сара санаа болуу. **Жүрөгү туз куйгандай ачышуу**- катуу кайгыруу, ичи күйүү, туталануу. **Жүрөгү түпөйүл болуу**- кандайдыр бир нерсеге сары санаа болуу , убайым жеп жүрөк заада боло берүү. **Жүрөгү түшүү**- абдан катуу коркуу, аябай эси чыгып калуу. **Жүрөгү үшүү**- коркуу, жалкоотой болуу, жалкып калуу, жүрөк заада болуу. **Жүрөгү шуу дей түшүү**-капилеттен , күтүлбөгөн жерден кндайдыр бир коркунучка дуушар болгондой сезгендей катуу чочуп кетүү. **Жүрөгү элжирөө**- кандайдыр бир ичти жылыткан кубанычтуу, жакшы сезим пайда болуу. **Жүрөгү элеп- желеп болуу**-токтоно албай тынчы кетүү(көбүнчө кубанып толкунданган е кандайдыр бир коркунучту сезгендей кооптонгон учурларга карата).**Жүрөгүн өйүү** кандайдыр бр нерседен тынчсызданып, сары санаа болуу, санаркап ойлоно берүү,жүрөк заада болуу .**Жүрөгүнөн кан тамчылоо**- аябай боору ооруп , зээни кейүү, кабыргасы

кайышуу, жаны кейүү. Жүрөгү айлануу- кускусу келүү, окшуй тургандай болуп, өзүн начар сезүү.

Араб мисалында: أَصْبَحَ قَلْبُهُ فِي أَطْرَافِ قَدَمَيْهِ ['asbaha qalbu-hu fi 'atrafi qadamay-hi] с.с. анын жүрөгү бутунун таманында, мааниси «жүрөгү таманына кетти». Бир нерсеге күчтүү эмоционалдык реакцияны башынан өткөрүү, коркунучтуу же толкундатуучу окуя же кабар, көбүнчө жүрөк токтоп же токтоп калган сезим менен коштолгот. [اِنْخَلَعَ قَلْبُهُ] [inhala'a qalbu-hu] с.с. анын жүрөгү суурулуп чыкты, мааниси «коркуп калуу». يَأْكُلُ قَلْبُهُ الْأَسَى [yakulu qalbu-hu aal'asaa] анын жүрөгүн кайгы жейт, мааниси «капалануу, эмне кылаарын билбей турган абал». كَسَرَ قَلْبُهُ [kasara qalba-hu] с.с. анын жүрөгүн сындырды, мааниси «башаламандык абалга алып келүү, ишениминен ажыратуу». قَلْبُهُ مَكْسُور [qalbu-hu maksur] анын жүрөгү сынды, мааниси «жүрөгү жаралануу». قَطَعَ الْقَلْب [qatta'a-l-qalb], с.с. жүрөгүн кести, мааниси «кыйналган жүрөк». إِنَّ الدَّمَّ يَغْلِي فِي قَلْبِي ['inna dama yaghli fi qalbi-i] акыйкат, менин жүрөгүмдө кан кайнайт, мааниси «жүрөгүм канап жатат-жаны кейүү». غَاصَ قَلْبُهُ [gaša qalbu-hu] анын жүрөгү чөгүп кетти, мааниси «жүрөгү түшүү (корккондон)». كَوَى هَذَا قَلْبُهُ [kawa haza qalba-hu], бул анын жүрөгүн күйгүздү, мааниси «бул ага чон кайгы алып келди». يَذُوبُ قَلْبُهُ أَلَمًا [yazubu qalbu-hu 'alaman] с.с. анын жүрөгү оорудан эрип жатат, мааниси «жүрөгү кысылуу».

Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын ишмердүүлүгү

Жүрөгүн ачуу- абдан берилип, чын ыкласы менен жадырап – жайноо, өтө мээримдүү кабылдоо. **Жүрөгүн жаралоо**- катуу кейитүү, өтө оор кайгыга салуу. Тынчын алып кабыргасын кайыштыруу, жанына батуу.

Жүрөгүн жибитүү, жүрөгүн жылытуу- ийиктирүү, жумшартып өзүнө имере баштоо, жакындатуу, макулдатуу. **Жүрөгүн өлтүрүү**- экинчи кайрылгыс, баш көтөргүс кылып катуу коркутуу, сазайын берүү, запкы көрсөтүү. **Жүрөгүн суусун алуу**- жанын чыгаруу, коркутуу, бирди көрсөтүү. **Жүрөгүн сууруп берүү**- абдан жакшы көрүү, үстүнө үйрүлүп туруу, жанын да

аябоо. **Жүрөгүн токтотуу**- кайратануу, сабырдуулук кылуу, өзүнө -өзү дем берүү. **Жүрөгүн түшүрүү**- катуу коркутуу. **Жүрөгүн элжиретүү**- абдан ыраазы кылуу, ийиктирүү көңүлүн жай кылып жумшартуу. **Жүрөгүнө муз бүркүү**- ичин муздатып, көңүлүн калтыруу. **Жүрөгүнүн сары суусун алуу**- биротоло коркутуп көз каранды кылып алуу, кайратын качыруу, мизин майтаруу, дайыма коркуп, чочулап тургандай абалга келтирүү. **Жүрөк жылытар**- адамды өзүнө тартып ийиктирер, көңүлүн жай кылып жибитер. **Жүрөк токтотуу**- коркконун же чочулаганын басып, өзүн өзү кармоо, акыл-эсин жыюу.

Араб мисалында كَشَفَ لَهُ قَلْبَهُ [kashafa la-hu qalba-hu] с.с. ал үчүн ал өзүнүн жүрөгүн ачты, мааниси жүрөгүн ачып берүү. أَمْسَكَ قَلْبَهُ فِي يَدِهِ ['amsaka qalbu-hu fi yadi-hi] ал өзүнүн жүрөгүн колуна кармады, мааниси кайраттуу болуу, өзүн өзү кармоо. غَزَا قَلْبَهَا [ğaza qalba-ha]с.с. ал анын жүрөгүн басып алды . قَلْبَهَا [qalba-ha] араб тилинде алиф мүчөсү ат атоочтун ургаачы кишиге айтылган мүчөсү. Мааниси «бирөөнүн жүрөгүн багындыруу».

Кыргыз жана араб тилдеринде кырдаал мүнөздөмөсү

Жүрөгү муздоо-көңүлү калуу, жаман көрүү, жек көрө баштоо, ичи жылыбоо. **Жүрөгү туз** куйгандай ачышуу- катуу кайгыруу, ичи күйүү, туталануу. **Жүрөгү элжирөө**-кандайдыр бир ичти жылыткан кубанычтуу, жакшы сезим пайда болуу. **Жүрөгүнө жик кетүү**- көңүл калуу, нааразылык , ишенбестик пайда болуу. **Жүрөгүнө чок салуу**- бир нерсеге жүрөгү түпөйүл болуп, ичтен сызып кейигендей , тынчы кетип сары - санаа болгондой же жүрөгү элп-желеп болуп токтоно албагандай сезим пайда болуу. **Жүрөгүн өйүү**- кандайдыр бир нерседен тынчсызданып, сары санаа болуу, санаркап ойлоно берүү, жүрөк заада болуу. **Жүрөгүнөн түтүн чыгуу**- ичинен сызып, катуу күйүп туруу. **Жүрөк көтөрүү**-бир нерседен коркуп, эси чыгып, жүрөгү түшүп калган баланы ырым-жырым жасатып , эмдетип- домдотуу. **Жүрөк куушурган**- ичинен сыздырып кайгырткан , катуу ойлонтуп жан кейиткен.

Араб мисалында **أَخَذَ قَلْبَهُ بِالْحِصْنِ** ['aħaʒa qalbu-hu bi-l-hidn] с.с. ал анын жүрөгүн кучагына алды, мааниси «кучагы менен тосуп алуу (чын жүрөктөн)». **إِهْتَزَّ قَلْبُهُ** [ihtazza qalbu-hu]с.с. анын жүрөгү титиреп кетти, мааниси «терең толкундануу абалында болуу». [Баранов]

Кыргыз жана араб тилдериндеги жагдай мүнөздөмөсү(орун, иш-аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары)

Чын жүрөктөн-чын көңүлү, ак пейили менен, абдан берилип (куттуктоо, алкыш айтуу маанисинде). **Жүрөгү жибүү**- ийигүү, жакшы көрүү, ыраазы болуп калуу. **Жүрөгү байлануу**- жакшы көрүү, берилүү, жактырып имерчиктеп калуу. **Жүрөгү калуу**- бир нерседен катуу коркуп же тажап көргүсү келбөө, жалкуу, экинчи кайрылгыс, кайталагыс болуу. **Жүрөгү элжирөө**- кандайдыр бир ичти жылыткан кубанычтуу, жакшы сезим пайда болуу. **Жүрөгүн ачуу**- абдан берилип , чын ыкласы менен жадырап –жайноо, өтө мээримдүү кабылдоо. **Жүрөгүнө майдай тийүү**-көпкайталанган , кайра-кайра боло берип тажатып жиберген нерсени көргүсү келбей калуу, абдан тажоо, зааркануу, катуу коркуп ,көңүлү калуу. **Жүрөгүнөн кайнап чыккан**- бүт мүмкүнчүлүгү , чын ыкласы менен, абдан берилген.

Араб мисалында: **مِنْ كُلِّ قَلْبٍ** -[min kulli qalbi-hi] с.с. анын бүт жүрөгү менен, мааниси «чын жүрөктөн». **قَلْبًا وَقَلْبًا** -[qalban wa qalban] с.с. жүрөктөн жана жүрөктөн, мааниси «жаны жана денеси менен!». **مِنْ صَمِيمِ الْقَلْبِ** [min samimi-l-qalb]с.с. таза жүрөктөн, мааниси «чын жүрөктөн».

«Кулак» «أذن»- компоненти менен

1. 1. **Кыргыз жана араб тилдеринде адамды мүнөздөгөн фразеологиялык бирдиктер.**

Кулагы жок- сөз укпаган, тил албаган, кыйык. **Кулагы катуу**-жакшы укпаган, чала уккан, дүлөй чалыш. **Сак кулак**- бир нерсени тез уккан,сергек. **Узун кулак**- 1.көптү билген, көп нерседен кабардар .2. уганааак, тез уга коймо, ушакчы. **Кулагынан күн көрүнүү**-абдан арыктоо, өтө алсыз, начар

абалда болуу, аябай арыктап кетүү. **Акма кулак**-унутчаак, укканын уккан сөзүн бат унутуп коймо. **Куйма кулак**- укканын унутпаган, улама.

نَامَ عَلَى أُذُنَيْهِ [nama ala 'uʒunay-hi]с.с. ал анын кулагына уктады, мааниси бекерчи уктоо, эчтеке кылбай.

2. Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын эмоциясы жана абалы

Кулагы чуулдоо- ден соолугу начарлап, өзүн начар сезүүдөн улам угуу сезиминде кандайдыр бир дүңүрөгөн дабыш пайда болгонсуу. **Кулагынан үркүү**- эл арасында айтылган имиш сөздөрдөн улам өзүнөн-өзү кооптонуп, чочулап тынчы кете баштоо. **Кулак тунуу**- кандайдыр катуу ызы чуу, тарс-турс, калдыр- кулдур эткен добуштан кулак жаңыруу, жаңырыктан укпай калуу.

Араб мисалында صَرَ أُذُنَهُ [sarra 'uʒuna-hu]ал анын кулагын байлады, мааниси кулак салуу, угуу.

Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын ишмердүүлүгү

Кулагыма кум куюлсун-эч нерсе уккан жокмун деп ишендирүү, каргануу маанисинде колдонулат. **Кулагына илбөө**- айткан сөздү укпоо, ага маани бербөө. **Кулагынын сыртынан кетүү**- айткан кепке анчалык назар салып, кунт коюп укпоо, укмаксан болуу. **Кулак жапыруу**- укса да укмаксан болуп, сеники туура дегенсип сөзгө аралашпай, жооп кайтарбай угуп отура берүү. **Кулак какпоо**- укмаксанга салуу, уккусу келбөө, тоготпоо. **Кулак салуу**-кепке көңүл бөлүү, көңүлдөнүп угуу, кунт коюп угуу, тыңшоо. кулак түрүү- кандайдыр бир бир кабарды угууга күтүнүү, акмалоо, абайлап туруу. **Кулагынынын кужурун алуу**- قَرَعَ آذَانِهِمْ (эквивалент) бир нерселерди кайта-кайта айта берип тажатуу, тынчтык бербөө.

Араб мисалында جَعَلَ أُنَا مِنْ طِينٍ وَأُخْرَى مِنْ عَجِينٍ [jaeal 'udhna min tin wa'ukhraa min eajin] с.с. бир кулакты чоподон, экинчи кулагы камырдан жасады, мааниси «кулактан өткөрүү, укпоо». شَدَّ أُذُنَهُ [shadda 'uʒna-hu] с.с. анын кулагынан тартты, мааниси кулак чоюу. قَرَعَ آذَانِهِمْ [qarae azanihim] с.с. ал алардын

кулактарын урган, мааниси «кулагын ызы чуу кылуу, көп сүйлөө».[Баранов 395]

Кыргыз жана араб тилдеринде кырдаал мүнөздөмөсү

Кулагына шак дей түшүү- кокусунан, күтүлбөгөн жерден угулуп калуу, даана угула калуу. **Кулагынынын кужурун алуу-** чурулдаган катуу чыккан үн же кайта кайта тынымсыз чыккан дабыштан тажоо. **Кулак мээни жаруу-** бака шака түшкөн , кулак жаңырткан катуу дабыш чыгаруу. **Кулак түрүү-** кандайдыр бир кабарды угууга күтүнүү, акмалоо, абайлап туруу.

Араб мисалында : يَدْخُلُ فِي أُذُنٍ وَيَخْرُجُ مِنَ الْآخَرَى [yadhlu-lu fi 'uʒun wa yaħru-ju min aal'uħraa] с.с. ал бир кулагына кирип экинчи кулагынан чыгат, мааниси «бир кулакка кирип экинчи кулактан чыгуу, көңүл бурбагандык».

Кыргыз жана араб тилдериндеги жагдай мүнөздөмөсү(орун, иш-аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары)

Кулагына кумдай куюу- бир нече жолу кайталап айтуу, кайра- кайра айта берүү. **Кулагына алтын сырга-** эсиңен чыгарбасын, эч качан унутпасын деген мааниде. **Кулагыма кум куюлсун-**эч нерсе уккан жокмун, деп ишендирүү, каргануу маанисинде колдонулат. **Кулак-мурун кескендей-** тыптынч, жымжырт, эч доошсуз.кулак мурунду шылы салгандай- эч нерсе жок, тыптыйпыл, жылан сыйпагандай. **Кулак- мээни жаруу-** бака-шака түшкөн, кулак жаңырткан катуу дабыш чыгаруу. **Кулак мээсин жейт-** кайра -кайра айта берип же жагымсыз дабыш салып тынчын алмай, тажатмай , тынчтыксыз. **Кулак сенде- кана,** айта бер, угуп жатам, угам деген мааниде. **Кулак тунуу-** кандайдыр катуу ызы-чуу, тарс-түрс, калдыр-кулдур -бири-бири менен байланышып, кабардар болуп туруу, кабарлаш болуу. **Кулак угуп, көз көргүс-** абдан алыс, өтө алыс, мурда көрүп билбеген, белгисиз. **Кулак түрүү-** кандайдыр бир кабарды угууга күтүнүү, акмалоо, абайлап туруу. **Кулак салуу-** кепке көңүл бөлүү, көңүлдөнүп угуу, унт коюп угуу, тыңшоо.

Өз кулагына өзү ишенбөө- уккандарына ишенүү кыйын болуу. Эки анжы вбалда калуу.

Араб мисалында **أَعَارَ اذُنًا صَاحِيَةً** [a àra 'uẓnan śaġiatan] с.с. ал угуучу кулакты берип турду, мааниси «**кулак салуу**».

«Кол» «يَدٌ»- компоненти менен

1.1. Кыргыз жана араб тилдеринде адамды мүнөздөгөн фразеологиялык бирдиктер.

Кол алдында- бирөөнүн карамагында, бийлигинде, көз каранды. **Колу ийиктей-** өтө илбериңки, жеңил-желпи, элпек тил алчаак. **Колу ачык-** берешен, март, эч нерсени аябаган, аёну билбеген жоомарт. **Колу жеңил -** колуна алган иши бат бүтөт же тез өтөт деген мааниде. **Колу тар, колу кууш, колу чүрүш-** колунан оңой менен эч нерсе чыкпаган, катуу, зыкым, сараң. **Колу туткак-** майда-чүйдө нерселерди, колуна тийгенди уурдап, жымырып, кете берме, кичине ууруелук жайы бар. **Колунан көөрү төгүлгөн-** абдан уз, мыкты чебер, утат, колунан бардыгы келген.

Араб мисалында **الْيَدَيْنِ بَسِيطٌ** [basitu- -l -yadayn], с.с. жөнөкөй колдору, мааниси «берешендик, кең пейил». **يَدُهُ خَفِيفَةٌ** [yadu-hu ĥafifah] с.с. анын колу жеңил, мааниси: «колу таза эмес, уурулукка, алдамчылыкка жакын». **يَدُهُ طَوِيلَةٌ** [yadu-hu tawilata] с.с. анын колу узун, мааниси 1.- «жөндөмдүү». 2. «ууру» [Баранов 917]. **الْيَدِ قَاصِرٌ** [qasiru-l- yad] с.с. колу алсыз, мааниси 1. «алсыз»; 2. «жөндөмсүз»; 3. «кедей» [Баранов 641]. **يَدُهُ مَفْتُوحَةٌ** [yadu-hu maftuha] с.с. анын колу ачык, «мааниси берешен». **يَدُهُ نَاشِفَةٌ** [yadu-hu nashifa], с.с. анын колу кургак, мааниси «ал сараң» [Баранов 917]. **يَدُهُ مَاسِكَةٌ** [yadu-hu masika] с.с. анын колу кармоочу, мааниси «ал сараң». [Баранов 754]. **الْيَدُ الْمَغْلُولَةُ** [al-yadu -l-maġlula] с.с. колу байланган, мааниси «сараң» [المعجم تاسيافي ص 141]

غُلَّتْ يَدُهُ إِلَى عُنُقِهِ [gullat yadu-hu 'iilaa eunqi-hi] с.с. анын колу мойнуна байланган, мааниси «ал аябай сараң дегенди билдирет».

2. Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын эмоциясы жана абалы

Өзүн колго алуу- сабыруулук, токтоолук кылуу, өзүн-өзү токтотуу.[401]**Кол шилтөө-** эч нерсеге карабай, бардыгын таштап салуу, мейли кереги жок деп коюу, бадыгына көз жумуу. [273]**Колдон чыгаруу-** ажырап калуу, кол үзүү. **Колу күйгөн-** жалккан, коркуп, жалкоотой болуп калган. [277]. **Кол жууп калуу-** колдо болгон нерсесинен, мал мүлкүнөн ажырап калуу, эч нерсеси жок калуу, чыгымга учуроо[270] .

ضَرَبَ وَجْهَهُ بِيَدَيْهِ [daraba wajha hu bi yadi hi] с.с. ал колу менен бетин чапты, мааниси «кайгыдан бетин чапты» [917 Баранов] **وَضَعَ الْجُمْهُورُ يَدَهُ عَلَى قَلْبِهِ** [wadae a-jumhur yada-hu ealaa qalbi-hi] с.с.көрүүчүлөр колун анын жүрөгүнө коюшту, мааниси «көрүүчүлөр демин кармап күтүп турушту».[917 Баранов] **سَقَطَ فِي يَدِهِ** (колдон түшүү 274 синоним)[suqita fi yadi-hi]с.с. ал анын колуна ыргытылган, мааниси «эмне кылаарын билбей калуу, дубалга такалуу»[917 Баранов] **خَسِرَ كُلَّ مَا مَلَكَتْ يَدَاهُ** [hasira kulla ma malakat yada-hu], с.с.анын колу эмнеге ээ болсо баарын жоготту, мааниси «ал ээ болгондун баарын жоготту»[917 Баранов] **لَيْسَ لِي يَدَانِ** [laysa li yada-ni]с.с. менин эки колум жок, мааниси «менин күчүм жок».

Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын ишмердүүлүгү

Кол байлоо- жолтоолук, тоскоолдук кылуучу, убактысын алып буйдалатуучу, будоо болуучу. **Кол башчы-** колго, аскер күчтөрүнө , согуш күчтөрүнө жетекчилик кылып башкаруучу, командачы. **Кол жоолук-** өз алдынчалыгы жок, бирөөнүн эркине баш ийген, бирөөнүн кызыкчылыгы үчүн кызмат кылган. **Кол кабыш кылуу-** жардамдашуу, көмөк көрсөтүп кошо иштешип берүү. **Кол тийгизүү-**кандайдыр бир ишти аткарууга , иштөөгө бир аз катышкан болуу, көмөктөшүү. **Колга алуу-** ишти башка нерсени жөнгө салуу, жакшыртуу аракетинде болуу, өйдөлөтүүгө, оңдоого катуу аракеттенүү, белсенип киришүү. **Колдон келет кылуу-** мансабына, күчүнө таянып өз билгендей иштете берүү, эркине койбоо, үстөмдүк кылуу. **Колу**

байлануу- колу бошобоо, бир нерсени аткарууга мүмкүнчүлүгү болбоо, өз билгенин жасоого эрки боло албоо. **Кол кайруу**- кайруу- көбүнчө өзүнөн улуулардын урганына чаап жибергенине унчукпай тим болуукалбай каршылык көрсөтүү, жооп кылуу кайра уруу, кармаша кетүү, кол тийгизүү. **Кол кармашуу**-биргелешүү, бирин –бири колдоо, ынтымакташуу, биригүү.

Араб тилинде **مَدَّ يَدَ الْمُسَاعَدَةِ** [madda yada-l-musāadah] с.с. жардамга колун сунуу, мааниси «жардам берүү». [Баранов 745] **لَهُ يَدٌ فِي** [la-hu yad fi] с.с. анын колу ичинде, мааниси «бир нерсеге байланышы бар» [Баранов 917]. **رَفَعَ يَدَهُ عَلَى** [rafa'a yada-hu ealaa] с.с. ал өз колун бирөгө көтөрдү, мааниси «бирөөгө кол көтөрүү». **وَضَعَ الشَّيْءُ مِنْ يَدِهِ** [wadae a-s-shay min yadi-hi] с.с. ал өзүнүн колунан бирдемени койду, мааниси «колдон чыгаруу, бир нерсени колдоно албай калуу» **أَخَذَ بِيَدِهِ** [aħaẓa bi-yadi-hi] с.с. ал анын колун алды, мааниси «жардам берүү, колдоо көрсөтүү».

Кыргыз жана араб тилдеринде кырдаал мүнөздөмөсү

Колу барбоо- бирөөгө кол салууга, уруп же чаап жиберүүгө батына албоо, тарткынчыктоо. **Колу тийүү**- убактысы мүмкүнчүлүгү болуу, шарты келүү, колу бошоо, чолосу тийүү. 2. Бирөөнү чаап, муштап жиберүү, уруп коюу. **Колу байлануу**- колу бошобоо, бир нерсени аткарууга мүмкүнчүлүгү болбоо, өз билгенин жасоого эрки боло албоо. **Колу кычышуу**- кандайдыр бир ишти иштегиси келүү же бирөөнү муштагысы келүү, колу жөн турбоо деген сыяктуу мааниде. **Колго алуу**- ишти же башка нерсени жөнгө салуу, жакшыртуу аракеттинде болуу өйдөлөтүүгө, оңдоого катуу аракеттенүү, белсенип киришүү.

Араб мисалында **هَذَا فِي مَتَنَاوِلِ يَدِنَا** [haẓa fi mutanauli yadi-na], с.с. бул биздин колдун жете турган чегинде, мааниси биздин колубузда [Баранов 840]. **تَحْتَ يَدِهِ** [tahta yadi-hi] с.с. анын колунун астында, мааниси «анын бийлигинин астында» [Баранов 99].

Кыргыз жана араб тилдериндеги жагдай мүнөздөмөсү (орун, иш-аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары)

Кол талашуу- өтө көп болуп жетилип туруу, алууга же жыйноого даяр болуу, көп күч талап кылуу, кол жетишпөө. **Колдун кириңдей**-бат эле жок болуп, түгөнүп кала турган, тез жоголуп кетме, түбөлүктү эмес. **Колдун кычуусун кандыруу**- өзү ыраазы болуп, моокуму канганча былчылдата муштоо, уруу, сабоо. **Колу жер алдында эмес**-колуна бир нерсе келет, такыр эле айласыз же жоксуз эмес, түңүлүүгө болбойт. **Колу кандуу**- колу тийгенин соо койбогон, мертинтип же өлтүрүп сала турган, ары-бери кызыл –жаян кылып шылып жиберген. **Колу Кокондо, буту Букарада**- ар нерсе, бардык иш колуна келет, ошондой мүмкүнчүлүгү бар, төрт тарабы кыбыла, колдой тургандары көп деген сыяктуу мааниде. **Колу колуна жукпоо**- өтө тез, ылдам кыймылдоо, шамдагайлык менен тез-тез иштөө. **Колун суроо**- аялдыкка алууга сунуш кылуу, жуучу жиберүү, сүйлөшүү. **Колун уялтпоо**- шагын сындырбоо, ыңгайсыз абалга калтырбоо. **Колуна өлүп берүү**- катуу каршылык көрсөтүү, өлбөгөн жерде калуу.

Араб мисалында عَلَى يَدٍ وَاحِدَةٍ [ealaa yadin wahidatin], с.с. бир колдо, мааниси «биргеликте». عَمِلُوا يَدًا وَاحِدَةً [eamiluu yadan wahidatan] с.с. алар бир кол менен иштешти, мааниси «кол кармашып иштөө, аракет кылуу». [Баранов 840]

«Бут» «قَدَمٌ»- компоненти менен

1. 1. **Кыргыз жана араб тилдеринде адамды мүнөздөгөн фразеологиялык туюнтмалар.**

Бутуна чаң жукпайт-таза, тыкан адамды билдирет. **Бутуна турган**- өз алдынча оокат, тиричилик өткөрүү, өзүнчө жашоо мүмкүнчүлүгүнө жетишүү, эч кимдин колдоосуна муктаж эмес.

Араб мисалында مَشَى قَدَمًا لِقَدَمٍ [maśa qadaman li-qadam], с.с. анын буту бутуна басты, мааниси «өзүнүн иш аракетин кеңешуу, иштен же кимдир бирөөдөн артта калбоо». لَهُ قَدَمٌ رَاسِخٌ فِي الطِّبِّ. [lahu qadam rasiḥ fi –t-tibbi]с.с. анын буту медицинада бекем, мааниси ал медицинанын мыкты адиси. عَلَى قَدَمَيْهِ وَقَفَ [uaqafa alā qadama-y-hi], с.с. ал өзүнүн эки бутуна турду, мааниси «бутуна туруу» [Баранов 626, 906]

2.Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын эмоциясы жана абалы

Бутун тарта албоо- аябай чарчоо, суй жыгылуу, шайманы кетүү. **Бутуна жыгылуу**- жалынып жалбырып кечирим суроо, кечирип кой деп өтүнүү.

Араб мисалында **حَرَ بَيْنَ قَدَمَيْهِ** [ħarṭa bayna qadamay-hi]с.с. ал анын эки бутунун ортосуна жыгылды, мааниси «бирөөнүн бутуна жыгылуу, кечирим суроо». **جَرَّ قَدَمَيْهِ** [jarra qadamay-hi] с.с. ал өзүнүн эки бутун сүйрөдү, мааниси «бутту сүйрөп араң басуу, бутунда аран туруу».

ثَبَّتَ عَلَى قَدَمَيْهِ [ṣabata alā qadamay-hi]с.с. ал өзүнүн эки бутуна бекем турду, мааниси «жигитче бутуна туруу, коркпой» [Баранов 108] **أَصْبَحَ قَلْبُهُ فِي أَطْرَافِ قَدَمَيْهِ** [ʿasbaha qalbu-hu fi ʿatrafi qadamay-hi] с.с. анын жүрөгү эки бутунун таманында, мааниси «жүрөгү таманына кетти». Бир нерсеге күчтүү эмоционалдык реакцияны башынан өткөрүү, коркунучтуу же толкундатуучу окуя же кабар, көбүнчө жүрөк токтоп же токтоп калган сезим менен коштолгон учурда.

Кыргыз жана араб тилдеринде адамдын ишмердүүлүгү

Бут тосуу- бирөөгө кыянаттык кылуу, жолтоо болуу, жолун тороо, тоскоолдук кылуу. **Бутун жалоо**- бирөөгө көшөкөрлөнүү, жагынуу. **Бутуна тургузуу**- чоңойтуп, өстүрүп, өз алдынча жашай ала тургандай абалга жеткизүү, эл катарына кошуу. **Бутун бут, колун кол кылуу**- катуу жазалоо, тымтыракайын чыгаруу. Араб мисалында **أَوْقَفَ الْجَمِيعَ عَلَى قَدَمِ وَسَاقٍ** [awqafa –l-jamie ealā qadam wa saaq] с.с. ал баарын санына жана бутуна тургузду, мааниси «баарын бутуна тургузуу». **عَلَى قَدَمَيْهِ** [ealā qadamay-hi], с.с. ал өзүнүн эки бутунда, мааниси жөө ..

Кыргыз жана араб тилдеринде кырдаал мүнөздөмөсү

Бутуна тура албоо- өзүн кармай албоо теңселип туруу, аябай мас, ылжыган абалда болуу.

تَمِيدُ الْأَرْضُ تَحْتَ أَقْدَامِهِمْ [tamidu l-'ard tahta 'aqdami -him] с.с. жер термелип, буттарынын астында солкулдайт, мааниси 1. «баш айлануу»2. «кимдир бирөөнүн абалы туруктуу болбо»[Баранов 775].

Кыргыз жана араб тилдериндеги жагдай мүнөздөмөсү(орун, иш-аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары)

Буту бутуна тийбөө- тыным албоо, жаны жай албай өтө тез , ыкчам кыймылдоо. *Буту менен басып, мурду менен тыңгандар*- адам атуулардын баары, бири калбай , бүт бардыгы. *Буту үзүлгүчө чуркоо*- аябай катуу жүгүрүү, өтө ыкчам , тез жүгүрүү, өлөр- тирилерине карабай чымын куюн болуу.

Араб мисалында عَلَى أَطْرَافِ قَدَمَيْهِ [alā 'atraafi qadamay-hi] с.с. анын эки буттарынын учтарында , мааниси «акырын басуу, дабышсыз» .

Кыргыз жана араб тилдеринин соматикалык коду

Кыргыз жана араб тилдеринин соматикалык фразеологиялык сөз айкаштарынын зооморфтук коду.

Зооморфтук коду – белгилүү тилде сүйлөгөндөрдүн дүйнөнү кабыл алуусунун өзгөчөлүгүн көрсөткөн маданияттын эң кызыктуу жана уникалдуу коду.

Дүйнөнүн ар кайсы тилдеринде зооморфтук коду бар фразеологиялык жана паремиологиялык бирдиктердин болушу лингвистикалык универсалдуулук болуп саналат. Д.С. Самедов жана М. Хасанова мындай деп жазат: «Ошол эле учурда ар бир конкреттүү тилде паремиологиялык образдарды жараткан жаныбарлардын аттары өзүнүн символикасына ээ болуп, тигил же бул тилде сүйлөгөндөрдүн материалдык жана руханий маданиятына байланышкан спецификалык улуттук-маданий коннотациялар, улуттук менталитети менен мүнөздөлөт. [Самедов, Гасанова 2015: 427]. Ушундай эле көз карашты кабардиналык фразеологизмдерин изилдөөчү Ф.Н.Гукетлова да: «жаныбарлар... кээ бир адамдык сапаттардын стандарттуу алып жүрүүчүлөрүнүн ролун аткарышат, бул тилде сүйлөгөн адамдардын тажрыйбасын чагылдырышат» [Гукетлова 2009: 12].

Кыргыз жана араб тилдеринде зооморфтук коддору соматикалык фразеологиялык бирдиктерде адам менен жаныбарлардын салыштырма жана ассимиляциялык кызматында, үй жана жапайы жаныбарлардын, канаттуулардын жана курт-кумурскалардын аттары активдүү колдонулат. СФдин курамында адамдын зооморфтук мүнөздөмөлөрүнө ар кандай жаныбарлардын жана канаттуулардын аттары менен берилет. Бирок алардын жашаган чөйрөсүнүн географиялык жана социалдык шарттарынын мүнөзүнөн улам адамдарга жакшы тааныш болгон жаныбарлардын аттары көбүнчө колдонулат. Жаныбарларды, түрдүү тилдердин туруктуу бирдиктеринде чагылдыруунун универсалдуу символизми менен бирге тигил же бул этностун тарыхый тажрыйбасынын өзгөчөлүгүн көрсөткөн

метафоралык же метонимдик маанилер улуттук өзгөчөлүккө ээ [Гасанова 2019: 165].

Илимий адабияттарда зооним жана зооморфизм терминдеринин синонимдүү, параллелдүү колдонулушу кездешет. Бул эки түшүнүктү айырмалайбыз: зооним жаныбарлардын негизги аты, ал эми зооморфизмдер И.Устунье белгилегендей, «айтылуу коннотативдик потенциалга ээ, номинативдик эмес, экспрессивдик мааниде колдонулган образдуу, метафоралык белгилерди мүнөздөөчү функция» [И.Устунье 2004: 10]. Ар бир зооморфизм конкреттүү тилде өзүнүн спецификалык лингвомаданий интерпретациясына ээ жана адамдын тышкы жана ички дүйнөсүнүн ар кандай сапаттарын символдоштурат. Д.Б. Гудков мындай деп белгилейт: «Жаныбарлар дүйнөсү адам дүйнөсүнүн «күзгүсү» болуп чыгат, ошого жараша жаныбарлар адамдын белгилүү бир индивидуалдык же коомдук өзгөчөлүктөрүнүн стандарттык алып жүрүүчүлөрүнүн касиеттерине ээ болушат» [Гудков 2007: 10]. Изилденип жаткан тилдердеги зооморфтук компоненти бар соматикалык фразеологиялык бирдиктер адамдын сырткы келбетинин, анын физикалык жана психикалык касиеттеринин, адаттарынын, көндүмдөрүнүн, акыл-эс жөндөмдүүлүктөрүнүн жана башка сапаттарынын мүнөздөмөсү болуп саналат.

3.1.1. Адамдардын сырткы көрүнүшүн билдирген СФБ

Тил системасынын семантикалык категориясы катары дүйнөнүн фразеологиялык модели тил менен маданияттын туруктуу өз ара аракеттенүү процесси менен тыгыз байланышта, анын константалары салыштырууга болот, бирок лексикалык туруктууларга толук окшош эмес. Культурологиялык маалымат фразеологиялык бирдиктердин ички формасында камтылган. Д.Б. Гудков жана М.Л. Ковшова «Фразеологиялык бирдиктерди маданий чечмелөөнүн негизги звеносу болуп анын курамындагы сөздөрдүн маданий коддор менен өз ара байланышы саналат (антроптук код, соматикалык, зооморфтук, артефакт, түс ж.б.) [Гудков 2007: 95].

القرء في عين أمه غزال маймыл энесинин көзүндө

كل خنفس عند أمه غزال ар бир конуз энесине

Сулуу эместикти , бирөөнү шылдыңдоодо жана интеллекти төмөн адамдарды араб тилинде **маймыл** **قرد** менен чагылдырышат. [Хефни 2020: 90].

3.1.2.Адамдын физикалык касиетин жана мүнөзүн билдирген СФБ

СФБ зооморфтук маданий коду адамдын физикалык касиеттерин жана мүнөзүн баалоону да чагылдырган. Кыргыз тилиндеги эрдиктин персонажы - жолборс: *жолборс жүрөк, жолборс маңдай -б.а. эч нерседен коркпогон , тайманбас, баатыр, эр жүрөк. Бул ушундай жолборс жүрөк , муну менен эрегишип болбойт (Каимов)[КТФС: 176]*

3.1.3.Адамдын психикалык касиетин билдирген СФБ

3.2. Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин мейкиндик коду.

Локалдаштыруу семантикасы бар соматикалык фразеологиялык бирдиктер адамдын мейкиндик дүйнөсү жөнүндөгү ойлорду чагылдырат. В.В. Красных мындай деп белгилейт: «мейкиндиктин коддору дүйнөнүн түзүлүшүнө тиешелүү бөлүгүндө маданияттын соматикалык коддору менен абдан тыгыз байланышта, анткени көптөгөн антропоморфтук метафоралар мейкиндиктин белгилүү бир бөлүнүшүн көрсөтүү менен мейкиндик кодуна кызмат кылат» [Красных 2001: 7] . Маданий коддун бирдиктери жалпы лингвистикалык же сөздүк мааниге дал келбеген конкреттүү мааниге ээ. Булар маданий мааниге ээ маалымат топтолгон өзгөчө коннотациялык семемалар.Мисалы: **булактын башы**, булактын башталышы, чыккан жери.

فَمِ النَّهْرِ [fam-u n-nahr] т.т. дарыянын оозу , мааниси дарыянын бүткөн жери.

فَمِ التَّرْعَةِ [fam-u- l- uaadi]т.т. өрөөндүн оозу, мааниси өрөөнгө кирүү.

فَمِ الْمَعْدَةِ [fam-u-ttureati] т.т. каналдын оозу, мааниси каналдын башталышы.

فَمِ الْإِمَائِدَةِ [fam-u-l-maeidati] т.т. ашказандын оозу, мааниси кабыргалардын астындагы тешик же болбосо тереңдетилген жер.[Баранов: 609-610].

3.2.1.Мейкиндик локализациясы «жогору/төмөн»

Мейкиндик коддунда маанилүү ролду оппозициялык «жогору/ төмөн» ээлейт. Дж.Лакофтуң айтымында, «мейкиндик кодунун физикалык негизи болушу мүмкүн: кайгы жана көңүл чөккөндүк адамды эзип, башын түшүрөт, ал эми оң эмоциялар аны түздөп, башын көтөрүүгө мажбурлайт» [Ла- кофф 2004: 36]. *Башын жерге салуу* капа болгон чөккөн, сабыры суз абалда шылкыйып төмөн кароо, баш көтөрбөө.[КТФС:88] *Башын көтөрө албоо*- бир нерсеге катуу санааркап, көңүлү чөгүү, басынуу, абдан мүңкүрөгөн абалда болуу. .[КТФС:89].

Кыргыздардын жана арабдардын аң-сезиминде менталдык маңызы «толугу менен, баардыгы» башынан аягына чейин мейкиндик катары кабыл алынат, кыргыз тилинде *баштан аяк*, б.а. толугу менен.[КТФС:80]. *مِنَ الرَّأْسِ إِلَى الْقَدَمِ*. [min a--raas 'i ila -l-qadami] с.с.башынан бутуна чейин мааниси бутунан башына чейин. [УРАФС: 135],

Коддун көз карашынан алганда, бул фразеологиялык бирдиктер адамдын универсалдуу архетиптик чагылдырылышын анын вертикалдык «жогору/төмөн» чагылдырган. Үстүнкү жана ылдыйкы чекиттер баштын эмгегинен, манжалардын учтары, согончогуна чейин ж.б. Кыргыз жана араб тилдеринде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминде өсүү, ийгилик, бакыт, күч, өзүнө канааттануу, бир нерсенин чеги – адамдын жыргалчылыгы үчүн болгон нерселердин баары жогоруга умтулуу менен байланышкан:

КТ: жүрөгү алып учуу-кандайдыр бир кооптуу же кубанычтуу нерсени күткөндөй тынчсыздана берүү, көңүлү эргип, токтоно албай, алеп-желеп болуу. .[КТФС:188].Башы көккө жетүү-жогорулоо, даражасы көтөрүлүү[КТФС:84].. Төбөсү көккө жетүү, төбөсү айга жетүү-көңүлү абдан көтөрүлүү, аябай кубануу, өтө ыраазы болуу , жетине албоо. [КТФС:450]. Жүрөк көтөрүү- бир нерседен коркуп, эси чыгып жүрөгү түшүп калган баланы ырым-жырым жасатып, эметип –домдотуу.

Баш көтөрүү катуу оорудан айыга баштоо, сакайып, оңолуп жакшы болуп кетүү. Баш көтөрүү- жөлөп-таео, дем берүү, жардамдашуу. Баш көтөрөр- колунан иш келер, бир нерсеге жарар, кол кабыш кылар. Баш көтөртүү-

жөлөп –таас, дем берүү, жардамдашуу. Баш көтөрбөө бир нерсеге өтө берилип иштөө, бүт мүмкүнчүлүгү, бардык күчү менен аракеттенүү, катуу киришүү[КТФС:1-77-78] Бутуна туруу– өз алдынча оокат, тиричилик өткөрүү, өзүнчө жашоо мүмкүнчүлүгүнө жетишүү, турмуш –шарты оңолуу.[КТФС:122]..Көзү төбөсүндө– бир нерсени тез баамдаган, алдын ала билген, абдан кыраакы, байкагыч.[КТФС:297].Көзүнүн төбөсү менен кароо: жек көргөндөй, жактырбагандай каардуу кароо, жекирк кароо.[КТФС:305].

Асамандын башы-өтө кымбат, абдан кымбат

Асмандын башында өтө бийик, кол жеткис бийиктикте. .[КТФС:52].

АТ: رفع رأسه [rafa raasa-hu] с.с. « ал өзүнүн башын көтөрдү, (өзүнө ишенүүнү көрсөтүү жөнүндө)». [АРСИВ: 198], مَرْفُوعُ الرَّأْسِ [marfue –r-ras] с.с. «көтөрүлгөн баш менен» мааниси өзүнө ишенген ийинбеген адам. [АРС: 280]. عُلْتُ يَدَهُ [ealat yadu-hu] с.с. «анын колу бийик болчу, (мааниси ал бийикти алды)» [УРАФС: 60]. مَشْغُولٌ حَتَّى قِمَّةِ رَأْسِهِ [mashgul hataa qimati rasihi] с.с. «башынын төбөсүнө чейин алек» , мааниси «оозу толо иш, жумуш көптүгүнөн алек» [УРАФС: 501]. مَشْغُولٌ لِحَدِّ الرَّأْسِ [mashgul li-haddi –r-ras] с.с. «баштын чегине чейин бош эмес», мааниси «чегине чейин алек, аябай бош эмес » [АРС: 409].

Бир нерсенин жогорку жана төмөнкү чекиттери араб тилинде метафоралык түрдө баш менен байланышып, ар кандай түшүнүктөрдүн номинацияларында чагылдырат: رَأْسُ الزَّوِيَةِ [rasu –z-zawiati] , с.с. « бурчтун башы» мааниси « *мат. бурчтун чокусу*» [АРС: 280]. رَأْسُ الْعَمُودِ [rasu –l-leamudi]с.с. «мамычанын башы», мааниси «архит. *капитель*» [АРС: 280]. رَأْسُ الْجِسْرِ [rasu l-jisri] с.с. «көпүрөнүн башы», мааниси «*аскер. плацдарм*» [АРС: 280]. رَأْسُ السُّلَمِ [rasu –s-sullami]с.с. « тепкичтин башы», мааниси: «тепкичтик аянтча » [АРС: 280].

Кыргыз тилинде башын ылдый же болбосо төмөн кылуу адамдын психикалык эмоциясын билдирет, мисалы: *башын жерге салуу*. Демек ылдый түшүрүү- 1. Тике карай албоо(көбчнчө бир нерседен тартынып уялган , же өзүн күнөөлүдөй сезип кысылган абалга карата). 2. Капа болгон көңүлү чөккөн , сабыры суз

абалда шылкыйып төмөн кароо, баш көтөрбөө. [КТФС:88] Жүрөгү ылдыйлоо— санаасы тынып, эс ала түшүү [КТФС:187].

Төмөн же болбосо ылдый болуу бир гана негативдүү эмес, ал позитивдүү адамдын күжүрмөндүгүн билдирип жогоруда белгилеп кеткендей адамдын өйдө көтөрүлүшүн, эмгекчил болуп, ийгиликке жетүүсүн да чагылдырган мисалдар да бар: Башын жерден албоо- бир нерсеге абдан берилип, жан дили менен киришүү, баш көтөрбөй, тыным албай катуу аракеттенүү. [КТФС:88]

Мейкиндикте «жогору» көтүрүлүү текебердикти да билдирет: **бой көтөрүү** өзүн башкалардан жогору санап менменсинүү, мыктысынуу, кекирейүү. [КТФС:112]. Башка чыгуу үстөмдүк кылуу, бийлеп алуу, күч алып кетүү [КТФС:80].

Жардам берүү, колдоо көрсөтүнү да мейкиндикте бийиктикке же болбосо көтөрүү туюндурган маани менен: **колго көтөрүү**, төбөгө көтөрүү колунан келген жакшылыгын аябоо, колдоо абдаан кадырлоо, аябай сыйлоо, урматтоо. [КТФС:450].

Арабдардын ден соолук жана турмуштук активдүүлүк физикалык негиздер менен байланышкан: адам бутунда турат. الْعَمَلُ جَارٍ عَلَى قَدَمٍ وَسَاقٍ [aleamal jar ealaa qadam wa saq] с.с. «иш бутта жана балтырда жүрүп жатат», мааниси «иш кызуу жүрүп жатат, иш кайнап жатат»; Салыштыруу: وَقَفْتُ عَلَى سَاقِ الْجِدْلِ [] с.с. «бир нерсенин олуттуулугунан балтырына (бутуна) туруу», мааниси: «бир нерсеге олуттуу иш алып кылуу» [АРС: 283].

Коркуу кыргыздар менен арабдардын тилдик аң-сезиминде **жүрөктү** (төмөн) бутка, согончокко, жерге түшүрүүгө мажбурлайт, **жүрөгү түшүү**- абдан коркуу, аябай эси чыгып калуу [КТФС:191]. سَقَطَ قَلْبُهُ بَيْنَ قَدَمَيْهِ [saqata qalbu-hu bayne qadamay-hi] с.с. «анын жүрөгү эки буттарынын арасына түштү», мааниси «жүрөгү таманына түштү» [АРС: 654].

«Төмөн» мейкиндик багыты кыргыз жана араб тилдериндеги СФБде төмөнкүдөй көрсөтүлгөн:

– берилгендик жана баш ийүү, салыш.: кол алдында: бирөөнүн карамагында, бийлигинде, бирөөгө көз каранды. [КТФС:270]. طَاطَأَ رَأْسَهُ [ta'ta' rasu-hu], с.с.:

«башын ылдый түшүрүп, ийүү», мааниси «баш ийүү, макул болуу» . مُطَاطِي [mut'at'i -r-ras] с.с. : «ылдый түшкөн башы менен», мааниси: « тил алчаак» [APC: 466].

Уят, басынтуу– Башын жерге салуу. Демек ылдый түшүрүү- 1. Тике карай албоо(көбчнчө бир нерседен тартынып уялган , же өзүн күнөөлүдөй сезип кысылган абалга карата). 2. Капа болгон көңүлү чөккөн , сабыры суз абалда шылкыйып төмөн кароо, баш көтөрбөө. [КТФС:88] Бутун жалоо- бирөөгө көшөкөрлөнүү, жагынуу [КТФС:122] .Бутуна жыгылуу– жалынып жалбырып кечирип суроо, кечирип кой деп өтүнүү[КТФС:122]. مُنَكِّس الرَّأْس [munakkisa -r-ras] с.с.: «ылдый башы менен (уялгандыктан)», мааниси: «ийилген баш менен»[APC:280]. أَطْرَقَ رَأْسُهُ [at'raqa rasu-hu]с.с.: « ал башын салды», мааниси: « уялгандан башын түшүрүү»[APC: 473].

Башы жерге кирүү –бирөөнүн алдында өзүн кылмыштуудай сезип тике карай албоо, баш көтөрө албоо, оңтойсуз абалда калуу, катуу уят болуу Кыргыздардарда ылдый же төмөн кирүү уяттуулукту да жана өлүмдү да чагылдырат: **башы жерге кирүү**–мааниси өлүү, каза табуу, көз жумуу, дүйнөдөн кайтуу [КТФС:83].

Төмөнкү мейкиндик локализациясы арабдардын тилдик аң-сезиминде каймана маанидеги *көздөн түшүү* басынтуу жана сый-урматты жоготууну билдирет: سَقَطَ مِنْ عَيْنِي [saqat'a min eaina] с.с.: « ал менин көзүмдөн түштү», мааниси: « ал менин урматтымды жоготту, ал менин көзүмдөн түштү»[APC: 361]. نَزَلَ بِعَيْنِي [nazala bi eainaa] с.с.: « ал менин көзүм менен түштү», мааниси: «ал менин көз алдымда төмөн түшүп калды»[APC: 554].

Арабдардын тилдик аң-сезиминде төмөнкү локус б.а., «согончок », менен деталдар, айрым предметтердин бөлүктөрү байланышкан: عَقَبُ الْبُنْدُوقِيَّة [eaqbu -l-bunduqia]с.с.: «мылтыктын такасы», мааниси : «мылтыктын стволу »[APC: 526]. عَقِبُ الْبَاب [eaqibu-l- bab] с.с.: « эшиктин согончогу », мааниси: «эшиктин шарнири» [APC: 526]. كَعْبُ الْقَسِيمَةِ [kaebu-l-qasimati], с.с.: «квитанциянын согончогу», мааниси «корешок квитанции» [APC: 691].

Абалдын бузулушу, баш аламандык араб тилинде жогорудан төмөн же болбосо төмөндөн жогору жагына жылышына байланыштуу: ظَهْرًا لِبَطْنٍ [zahran libaʿn] с.с.: «аркадан ич (курсак)үчүн», мааниси: «ичинен сыртка, ылдыйдан өйдө» [APC: 493]. قَلْبَ بَطْنًا لِظَهْرٍ [qallaba baʿnan liẓahr] с.с.: «ичтен аркага айлантуу», мааниси: «өйдөдөн ылдый арлаштыруу» [APC: 77].

Соматикалык фразеологиялык бирдиктер ориентациялык метафора менен мейкиндик объектилеринин аталыштарын да билдирет: أَفُّ الْجَبَلِ [ʾanfu -l-jabal] с.с.: «тоонун мурду», мааниси: «мыс», «тоонун кыры» [APC: 47]. شَفَاةُ الْجَبَلِ [shafatu -l-jabal] с.с.: «тоонун ээрини», мааниси : «тоонун чокусу» [ТСАЯМВ: 488]. أَكْتَافُ الْجَبَلِ [ʾaktafu -l-jabal] с.с.: «тоонун ийини», мааниси : «тоонун беттери» [APC: 677].

3.2.2. «Алдыда/артында» мейкиндик локализациясы

Кадимки, нормалдуу кырдаалда жана адатта биздин көз карашыбыз боюнча кыймылдарыбыз алдыга жылууга багытталган. Алдыга баруу дегендик бул алдыга бет менен баруу, салыш. араб тилинде: مَضَى عَلَى وَجْهِهِ [madaa ealaa wajhihi]с.с.: « ал өзүнүн бетин көздөй кетти», мааниси: «өзүнүн жолу менен баруу»[APC: 876]. هَامَ عَلَى وَجْهِهِ [hama ealaa wajhihi] с.с.: « өзүнүн бетине карай тентүү», мааниси: «көздөрү каякты караса ошол жакка баруу»[АРСИВ:366], салыш.: بَيْنَ يَدَيْهِ [bayna yaday-hi] с.с.: «анын колдорунун ортосунда», мааниси: «анын алдында» [APC: 917], ثُمِّلَ بَيْنَ يَدَيْهِ [tumaththilu bayna yaday-hi] с.с.: «бирөөнүн колдорунун ортосуна тааныштыруу», мааниси : «кимдир бирөөнүн алдында чыгуу» [APC:741].

Бир предметтин асты арткы беттерин билгизген араб тилиндеги СФБ: وَجْهُ السِّكَّةِ [wajhu -s-sikkati] с.с.: «тыйындын(монета) бети», мааниси : «тыйындын алдыңкы бети» [APC:876], وَجْهُ الْأَرْضِ [waj-hu -l-'ardi]с.с.: « жердин бети», мааниси: «жердин үстү» [APC:876]

Кыймылдын алдыга же артка багыты кыргыз тилинде төмөнкүдөй берилет: Алдына жыгылуу, бутуна жыгылуу- жалынып жалбырып кечирип суроо, кечирип кой деп өтүнүү[КТФС:122].Көз алдынан кетирбөө– кайра-кайра элестете берүү, эсинен чыгарбоо, унута албоо[КТФС:281].Көз

алдында; кимдир бирөөнүн көзүнчө ошолор менен бирге жүрүп бирге өскөн мезгилде, бирге болгон кезде[КТФС:281].

Арабдарда өзүнө ишенбестик буттун алдыга же артка жылдыруусу менен чагылдырылат: أَتَرَدَّدُ وَأُقَدِّمُ سَاقًا وَأُؤَخِّرُ سَاقًا [‘ataraddadu wa’uqaddimu saqan wa’uwakhkhiru saqan] с.с.: «мен күмөн болуп жатам, бир бутумду алдыга, башка бутумду артка койдум», мааниси: «мен күмөндөмүн, жана ордуман жылбай турам»[АРС: 383]. إِنْهَارَاتِ الْأَرْضُ تَحْتَ قَدَمَيْهِ [inharat al’ardu tahta qadamay-hi] с.с.: «жер анын таманынын астына кулады (буту)», мааниси: «буттун алдында жерди жоготуу»[УРАФС: 370].

Менталдык маңыз «көрүү талаасы» мейкиндик локализациясынын «алдыда, астыда» семантикасынын чагылуусу сыяктуу төмөнкү араб мисалдарында берилген: مَدَى عَيْنَيْهِ [madaa eaunay-hi] с.с.: «анын көзүнүн узаруусу, чеги мейкиндиги», мааниси: «көрүү талаасы»[АРС: 747]. عَلَى مَرْمَى الْعَيْنِ [ealaa marmaa –l-eauni] с.с. : «көз жетүүчү жерде», мааниси: «көрүү талаасында» [АРС: 315]. عَلَى مَدَى الْعَيْنِ [ealaa madaa aaleaun] с.с.: «канчалык көзү көрө алат». أَمَامَ عَيْنَيْهِ [‘amama eaunay-hi]с.с. : «анын көзүнүн алдында» , мааниси : «көз алдында» [УРАФС:113].

Жүрөгү элеп-желеп болуу токтоно албай тынчы кетүү(көбүнчө кубанып толкунданып же кандайдыр бир коркунучтуу сезгендей кооптонгон учурларга карата) [КТФС:191]. Жүрөгү ордунда эмес– бирдемеге капа бболгондой, бирдемени сезгендей. Жүрөгү алып кетүү, жүрөгү кабынан чыгуу– күтүлбөгөн жерден, капысынан боло калган кубанычтуу же коркунучтуу нерсеге карата катуу таасирленүү, апкаарып алдастай түшүү[КТФС:186].

3.2.3. «Ичинде /сыртында» мейкиндик локализациясы

Кыргыз жана араб тилдеринин соматикалык фразеологиялык бирдиктери мейкиндик «ички жана тышкы» локализациясы менен дененин бул же тигил бөлүгү менен чагылдырылат. Кыргыз тилинде сыртында жана ичинде

мейкиндиги тигил же бул денелердин жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүнүн кызматын аткарышат.

Эки тилдерде тең сезимдер, ойлор , каалоолор жана эмоциялар жайгашкан локус бул **жүрөк**:

КТ: Жүрөктөн орун алды – сүйүп калуу, же болбосо жүрөктүн ичине бир нерсенин таасир берүүсү; Жүрөгүнөн түтүн чыгуу– ичинен сызып, катуу күйүп туруу[КТФС:194].

АТ: قَذَفَ الْمَحَبَّةَ فِي قَلْبِهِ : [qazafa- l-mahabbata fi qalbi-hi] с.с.: бирөөнүн жүрөгүнө сүйүү ыргытуу, мааниси: «бирөөнүн жүрөгүнө сүйүү салуу» [АРС: 627]. مَكْنُونَاتُ الْقَلْبِ [maknunatu -l-qalbi] с.с.: «жүрөктөгү жашыруун нерселер», мааниси: «жүрөгүндө эмне бар болсо» [АРС: 701]. أَثْقَلَ مِنْ أَلْهَمَ عَلَى الْقَلْبِ [athqala min -al-hammi ealaa -l-qalbi] с.с.: «кам көрүүдөн оорураак, жүрөктөгү тынчсыздануу» [АРС:111]. قَذَفَ فِي قَلْبِهِ الرُّعْبَ [qadhafa fi qalbi-hi ar-rueb] с.с. : «бирөөнүн жүрөгүнө коркуу таштоо», мааниси: «бирөөнүн жанына коркуу салуу» [АРС: 627].

Жүрөк эс тутумдун сакталышынын да мекени катары да чагылдырылат:

КТ: **Жүрөктө калуу, жүрөккө сактоо**-кандайдыр бир жаман окуяларды же сөздөрдү сактап калуу, эстен чыгарбоо.2. тескерисинче позитивдүү эмоцияларды сөздөрдү жүрөккө сактоо, эч качан унутулбашы.

АТ: عَلَى ظَهْرِ الْقَلْبِ [ealaa zahri -l-qalbi]с.с. : «жүрөктүн артында , жүрөктүн аркасында», мааниси: «жатка, эс тутумда»[СИБСАЯ].

Адамдын мейкиндикте тышкы дүйнө менен байланышкан СФБтердин араб тилинде келиши: فِي قَلْبِ بَيْتِهِ [fi qalbi bayti-hi] с.с.: «анын үйүнүн жүрөгүндө», мааниси: «өзүнүн үйүндө, үйүндө» [АРС:654]. فِي قَلْبِ أَسْيَا [fi qalbi asya] с.с.: «Азиянын жүрөгүндө», мааниси: «Азияда » [РАС:910].

Кийинки **«бир нерсенин ичинде»** мейкиндик локализациясы образдуу түрдө метонимикалык каймана мааниге ээ болгон ички орган - «ич, курсак» менен байланышкан. «Ич -ички бөлүгү жана сырткы бети бар идиш сыяктуу»[Лакофф:2004:54] Араб тилинде салыш.: فِي بُطُونِهِ [fi butuni-hi] с.с.:

«анын ичинде», мааниси: «бир нерсенин ичинде» [APC: 77]. فِي بُطُونِ مُؤَلَّفَاتٍ [fi butuni muallafati –l-qadima] с.с.: «байыркы жазуулардын курсагында», мааниси: «байыркы жазуулардын ар кайсы жерлеринде» [APC:77]. بَطْنُ الْأَرْضِ [batnu -l'-ardi] с.с. : « жердин ичи», мааниси: «Жердин недрасы » [APC:77]. بَطْنُ الْمَرْكَبِ [batnu –l- markabi] с.с.: «кеменин ичи», мааниси : «кеменин трюму» [APC:77].

«Менталдык чөйрөнүн олуттуу бөлүгү (эмоциялар, эс тутум, акыл-эс) адатта адамдын ичинде жайгашкан» [Баранов 2008:60].

Акыл-эстин (бары же жоктугу) орду бул башта болот: Башына кирбөө: «түшүнбөө, түшүнө албоо» [КТФС:91].

3.2.4. Мейкиндик локализациясы «борбор/ортосунда»

Мейкиндик локализациялары «борбор, ортосунда» образдуу негизин араб тилинин фразеологиялык бирдиктеринин курамын соматизм -жүрөк түзөт: فِي قَلْبِ الْعَاصِمَةِ [fi qalbi –l- easmati] с.с.: «жүрөктүн борборунда», мааниси : «борбордун борборунда» [APC:654]. قَلْبُ الدِّفَاعِ [qalbu –d-difaei] с.с.: «коргоонун жүрөгү», мааниси: спорт.«коргоо борбору» [APC:654]. قَلْبُ الْوَادِي [qalbu –l-uwady], с.с.: «өрөөндүн жүрөгү», мааниси: «өрөөндүн ортосу» [APC:654]. قَلْبُ الشِّتَاءِ [qalbu –sh-shita'u] с.с.: « кыштын жүрөгү», мааниси: «кыштын ортосу» [APC:654]. قَلْبُ الْجَنْطَةِ [qalbu – l-hint'ati] с.с.: «буудайдын жүрөгү», мааниси: «манная крупа» [APC:654]. قَلْبُ الظَّلَامِ [qalbu –l-zalaam], с.с. : «караңгы жүрөк», мааниси: «коюу караңгылык» [APC:654].

3.2.5. Мейкиндик локализациясы «жакын/ алыс/ жерде»

Кыргыз тилинде алыстыкты билдирген ФБ «көз»менен: «көз жеткис»өтө алыс, учу кыйры жок, чектөөгө мүмкүн болбогон, абдан узак, болжолсуз[КТФС:284].

АТ: أَمَامَ عَيْنَيْهِ [amama eaunayhi] , с.с.: « анын көз алдында», мааниси: «көзүндө» [УРАФС: 113]. لَا يَرَى أَبْعَدَ أَنْفِهِ [la yaraa 'abead 'anfihi] с.с. : «ал өзүнүн мурдунан ары көрө албайт», мааниси : «мурдунан ары көрө албайт»[APC: 47].

Жакындыкты билдирген: فِي مُتَنَاولٍ يَدِهِ [fi mutanawal yadihi] с.с. : «кол жете турган жерде», мааниси: «колунун астында, жанында»[APC:917]. كَانَ

لَوْجَهَا [kana wajhan li], с.с. : «бир нерсеге бет болуу», мааниси: «бирдемге бетме- бет туруу» [APC:876]. التقي به وجها لوجه [iltaqaa bihi wajhan li-wajh], с.с. : «бирөөнү бетме-бет жолуктуруу», мааниси: «бирөө менен бетме-бет жолугуу» [APC:876]. تَكَلَّمْتُ مَعَهُ فَمَا لِأُذْنٍ [takallamtu maeahu faman li'udhunin], с.с. : «мен аны менен ооздон кулакка сүйлөштүм», мааниси : «мен аны менен жеке сүйлөштүм»[APC:609].

« Ийин» соматизми араб тилинде мейкиндиктин, бүт жердин чек арасынын горизонтунун ролун аткарат: فِي مَنَاكِبِ الْأَرْضِ [fi manakibi l'-ardi] с.с.: «жердин ийиндеринде », мааниси: «бүт дүйнө жүзү боюнча»[APC: 828].

Ошентип, соматикалык фразеологизмдердин бирдиктерин талдоодо адамдын курчап турган реалдуулук менен тынымсыз өз ара аракеттенүүсү аркылуу курчап турган дүйнөнүн түзүлүшүн чагылдырган кыргыздардын жана арабдардын эң байыркы мейкиндик идеяларын жана ориентирлерин аныктоого мүмкүндүк берди.

Мейкиндик семантикасы бар соматикалык фразеологиялык бирдиктерде кыргыз жана араб тилдеринде тилдик сүрөттөр элестүү тегиздиктеги чектердин «катмарын» чагылдырып, адам өзү аларга таяныч болорун көрө алдык.

3.3. Кыргыз жана араб тилдериндеги СФдин убакыттын коду

Убакыттын коду, мейкиндик код сыяктуу эле, башка бардык маданий коддордун арасында өзгөчө орунду ээлейт, анткени ал адамдын убакытты кандай кабылдап, кандайча башынан өткөрөрүн чагылдырат. Бул эң маанилүү категориялар адамга тубаса эмес, алар этномаданияттын өзгөчөлүктөрүн чагылдырган тил менен аныкталат.

Кыргыз жана араб тилдеринин соматикалык фразеологиялык бирдиктери да бул тилдерде сүйлөгөндөрдүн мезгил идеясын чагылдырат. Убактылуулуктун семантикасы көбүнчө СФ компоненттеринин образдуу колдонулушу менен байланышкан. Кээ бир символдук маанидеги компоненттер улуттук-маданий образдарды түзөт

Изилденип жаткан тилдердин материалдарын талдоо бизге убактылуу СФУнун төмөнкү семантикалык топторун аныктоого мүмкүндүк берди.

3.3.1. Учурду, көз ирмемдикти, кыска мөөнөттү билдирген СФ

Изилдеп жаткан тилдерде бул топтун эң чоң активдүүлүгүн СФБтин ичинде убакыттын семантикасын «көз» соматизм көрсөтөт. Эки тилде сүйлөгөндөрдүн оюнда *убакыт* көз ирмем жана кармалбайт, салыш.:

КТ: *көз ачып –жумганча* –«бир заматта, бир паста, арыдан-бери, өтө тез, дароо», көз ачкыча, көз ачымга, көз ирмегенче, [КТФС:282].

قَبْلَ أَنْ تَطْرُقَ الْعَيْنِ [qabla 'an tatarruf –l-eayni], с.с.: «көз ирмей электе», мааниси: «көз ирмемде» [АРС: 472]. فِي طَرْفَةِ الْعَيْنِ [fi t'arafati –l-eayni] с.с.: «бир заматта, көз ирмемде» [АРС: 473]. فِي غَفْلَةِ عَيْنٍ [fi g'aflati –eaynin] с.с.: «көздүн көңүлсүздүгүндө, байкабастыгында, келесоолугунда », мааниси: «көз ирмемде» [АРС: 567].

Кулак угуп, көз көргүс-абдан алыс, өтө алыс, мурда көрү бтлбеген, белгисиз [КТФС:328].

Аракеттин ылдамдыгы кыргыз жана араб тилдеринде да *буттардын* кыймылы менен байланышкан:

КТ: *буту-бутуна тийбөө*-тыным албоо, жаңы жай албай өтө тез, ыкчам кыймылдоо, жеңил, элпек кыймыл –аракетте болуу. Буту үзүлгөнчө чуркоо-аябый катуу жүгүрүү, өтө ыкчам, тез жүгүрүү, өлөр-тирилерине карабай чымын –кую болуу [КТФС:122].

АТ: طَارَ يُسَلِّمُ لِلرَّيْحِ سَاقِيهِ [t'ara yusallimu lilrrihi saqayhi] с.с.: «буттарын шамалга тапшырып учуп кетти», мааниси: «толук ылдамдыкта чуркоо» [АРС: 383]. جَرَى مَلَأَ سَاقِيهِ [jaraa mal'u saqayhi] с.с.: «эки балтыр (бутту) толтурган өлчөмдө чуркоо», мааниси: «мүмкүн болушунча тез качуу» [АРС:764].

3.3.2. Бир несенин убакыт мезгилинин башталышын билдирген СФ

Убакытты көрсөтүүчү ядролук компонент, СФБде кандайдыр бир мезгилди (кылымды, жылды, айды ж. б.) көрсөтүүчү лексемалар менен чагылдырылат.

Көбүнчө эки тилде белгилүү бир мезгилдин башталышы менен байланышкан метафоралык компонент соматизм баш болуп саналат: «жылдын башы», «башынан башта»; رَأْسُ الْقَرْنِ [raāsu-l -qarni]с.с.: «кылымдын башы», мааниси: «кылымдын башталышы» [APC:280], رَأْسُ السَّنَةِ [raāsu –s-sanati]с.с.: «жылдын башы», мааниси: «жаңы жыл» [APC:280], رَأْسُ الشَّهْرِ الْقَمَرِيِّ [rasu sh-shahri –l-qamari] с.с. : «ай айынын башы», мааниси : «жаңырган ай» [APC:280].

Арабдардын тилдик аң-сезиминде бир нерсенин башталышы моюн менен да чагылдырылат: عُنُقُ الصَّيْفِ [eunuqu s-sayfi]с.с. : «жайдын моюну» , мааниси : «жайдын башы» [ТСАЯМВ: 632]; فِي نَحْرِ الشَّهْرِ [fi nahri –sh-shahr] с.с.: «айдын мойнунда», мааниси : «айдын башында» [ТСАЯМВ: 788];

Карама-каршы семантика, б.а.убакыттын чектүү аралыгын билдирүү араб тилинде *согончок* соматизм менен: فِي أَغْقَابِ الْقَرْنِ الْمَاضِي [fi 'aeqabi -l-qarni –l-lmadi] с.с.: «өткөн кылымдын согончогуна», мааниси: «өткөн кылымдын аягында» [APC:526].

3.3.3. Адамдын жаш курагын билдирген СФ

Кыргыз жана араб тилдеринде карылыкты билдирген СФБдин каймана маанисинде мүрзөнүн четинде жайгашкан бут болуп саналат: *бир буту жерде, бир буту көрдө*–«адан коркунучтуу абалда өлүм алдында» каарылыктын жеткенин билдирүүдө [КТФС:122]. رِجْلُهُ وَالْقَبْرُ [rijluhu wa –l-qabr]с.с. : «анын буту жана көр», мааниси : «ал бир буту менен көрдө» [APC:289].

Араб тилинде карылык сөөктүн алсыздыгын , борпондугу менен чагылдырылат : بَرَى الدَّهْرُ عَظْمَهُ [baraa –d-dahru eaẓẓama-hu] с.с.: «доор анын сөөктөрүн кургаткан», мааниси: «кум төгүлөт(карылык жөнүндө)»[УРАФС:354].

Эки тилде тең жетилген курак метофаралык мааниде эки бутка бекем туруу менен байланышкан: бутуна тургузуу: чоңойтуп, өстүрүп, өз алдынча жашай ала тургандай абалга жеткизүү, эл катарына кошуу[КТФС:122]. **أَوْفَقَهُ** عَلَى قَدَمَيْهِ ['auqafa-hu ealaqa qadamay-hi] с.с.: «анын эки буттарына тургузуу», мааниси: «бутуна тургузуу» [УРАФС:313].

: өз алдынча оокат, тиричилик өткөрүү, өзүнчө жашоо мүмкүнчүлүгүнө жетишүү, турмуш шарты оңолуу

Дүйнөнүн араб тилиндеги сүрөтүндө чоңойгон адамдын колу (билеги):

Дүйнөнүн араб тилиндеги сүрөтүндө адамдын чоңойгону, колунун күчтүү болгондугун билек менен: **اِسْتَدَادَ سَاعِدَهُ** [ishtadad saeada-hu] с.с.: «анын колу билеги күчтөндү, бекемдеди», мааниси: «чоңоюу, күчүнө кирүү» [АРСИВ:54].

Кыргыз тилинде энени сүтү менен берилет: *эне сүтү оозунан кете элек* «жама- жакшынын көрүп кагылып, бышыга элек өсүп жетиле элек, өтө жаш, эч нерсе көрө элек» [КТФС:509].

Чоңоюп калган балакатка жетип калганда: *эне сүтү оозунан кургаган*: «чоңойгон, өсүп жетилген, баралына келген» [КТФС:509].

Араб тилинде фразеологиялык өкүлчүлүктө эрте балалыктын кодификатору – «ظفر» «тырмак» соматизми: **مُنْذُ نُعُومَةِ الْأَظْفَارِ** [mundhu nueumati –l-'azfar] с.с.: «жумшак тырмактары менен», мааниси «бала кезинен» [АРС:815].

Ал эми кыргыз тилинде карылыкты кызыл ээк- абдан карыган, карылыгы жеткен, оозунда тиши жок (кемпир-чалга карата) Кызыл ээк абышка. [КТТС: 145] Кара далы кыз 17-18 жаштагы чоң кыз. (17-18 лет взрослая девушка)

К.К.Юдахин[КОС:202]

Жерден боюун көтөрүү- чоңоюу, өсүп жетилүү, эрезеге жетүүнү билдирет. Балдары да жерден боорун көтөрүп, мал-салды өз бет алдынча багууга жарап калышты(Үмөталиев) [КТФС:170].

3.3.4. Убакыттын узактыгын билдирген СФ

Араб тилинде убакыттын узактыгы ядролук компоненттер доор, кылым семантикалары менен, ошондой эле СФБден кол жана бет соматизмдери сыяктуу менен байланышкан. لَا أَفْعَلُهُ يَدَ الدَّاهِرِ [la 'afealu-hu yada- d-dahr], с.с.: «мен муну бир доордун, кылымдын колу менен кылбайм», мааниси: «мен муну эч качан кылбайм»[APC:917]; عَلَى وَجْهِ الدَّاهِرِ [ealaa waj-hi – d-dahr], с.с.: «кылымдын, доордун бетинде», мааниси : «дайыма, түбөлүк»[APC:876].

Көз көргүс 328

3.3.5. Күндүн убактысын билдирүүчү СФ

Соматикалык фразеологиялык бирдиктер күн менен айдын кыймылы менен убакытты аныктоо жөнүндөгү архетиптик идеяларды чагылдырат. Эгерде Күн Жердеги жашоонун булагы сыяктуу сапаттарга ээ болсо, анда Ай айдын ичинде убакытты аныктоого кызмат кылган жана календардын негизи болгон.

Күндүн убактысын билдирген СФБ: وَجْهُ النَّهَارِ [waj-hu –n-nahaar]с.с.: «күндүн(күндүзгү) бети», мааниси: «күндүз»[APC:876], أَوْجُهُ الْقَمَرِ ['awju-hu- l-qamar]с.с.: «айдын беттери», мааниси: «айдын фазасы»[APC: 876].

«Күн бою»орус тилиндеги «сутка» түшүнүгүнүн араб тилинде билдирген мааниси кызыктырат: الرِّدْفَانِ [arridfaan] с.с. : «эки жамбаш», мааниси: «күн жана түн», النهار و الليل [APC: 294].

Ошентип, убакыттын семантиканын СФБтердин алардын ички формасын жана образдык негизин аныктоо өңүтүнөн комплекстүү талдоо көрсөткөндөй, убакыт семантикасы бар лексемалар өзүнө тиешелуу компоненттер аркылуу гана түзүлбөстөн, жаркыраган образдуу метафоралык элементтер жана соматизмдердин символизми аркылуу чагылдырылды.

Убактылуу мааниге ээ СФБ изилдөөдө бизге улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөр менен бирге, кыргыз жана араб тилдери төмөнкүдөй тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет

“...универсалдык семантикалык структуралар” [Афанасьева 2007: 145].

3.4. Кыргыз жана араб тилдериндеги СФдин предметинин коду

Анализге алынган тилдерде объекттер символдук концептуализацияланган СФБдер аныкталган, «... адамга берилген кандайдыр бир типтүү белгилер менен мүнөздөлөт»[Мисиева :539].

Изилденген тилдердин СФБи соматизмди мүнөздөгөн предметтик компоненттин семантикасына жараша фразеологиялык бирдиктердин төмөнкү топторун аныктоого мүмкүндүк берди:

3.4.1. Тиричилик буюмдарынын, шаймандардын аталыштары

Кайырмакка саяр эти жок : «өтө арык, арыктап бүткөн, териси менен сөөгү бар»[КТФС: 236].Камчысынан кан тамган: « зордугу, бийлиги жүрүп турган, абдан каардуу, катаал, ырайымсыз, кызыл камчы»[КТФС: 236].

Кашык каны калганча: «өмүрүнүн акырына чейин, бардык мүмкүнчүлүгүнүн болушунча, аргасы түгөнгүчө» [КТФС: 258]. Кашык канын аябоо: «бардык күчүн, бүт мүмкүнчүлүгүн сарптоо,эч тартынбоо, бүткүл күчүн жумшоо» [КТФС: 258]. Кол жоолук: «өз алдынчалыгы жок, бирөөнүн эркине баш ийген, бирөөнүн эркине баш ийген, бирөөнүн кызыкчылыгы үчүн кызмат кылган» [КТФС: 270]. Кумда кулак жок : «эч бир үн чыгарбайт, сөз сүйлөбөйт , унчукпайт,, укса да унчукпайт, укса да укмасан болупжөн калат » [КТФС: 328].Кум кулак: « жакшы укпаган же укмаксан болгон, айтканыңдытоотпогон кишиге карата айтылат» [КТФС: 329].Ийненин көзүндөй- эн эле кичинекей , тырмактай , кенедей өтө кичине[КТФС: 207]..

3.4.5. Дене мүчөлөрүнүн аттары

Маданий мейкиндикти символдор жана белгилер аркылуу коддоодо адам өзүнөн баштайт. Чынында, лингвистикалык семантикада ар кандай соматизмдер маданий семантика менен толукталат, символикалык мааниси ар бир этностун идеяларында чагылдырылат[Мержоева : 2021:143].

Анализге алынган тилдердин соматикалык фразеологиялык бирдиктеринде ар бир тилдеги ассоциативдик байланыштардын жана мамилелердин өзгөчөлүгүн чагылдырган дененин башка мүчөсүнүн номинациясына образдуу негиз боло ала турган соматизмдер кызмат кылат:

АЯ: رَاحَةُ الْيَدِ [rahatu –l-yad], с.с.: колдун тынчтыгы, мааниси: «алакан» [APC:319]; عَظْمُ الْكَتِفِ [eazmu –l-katifi] с.с.: «ийиндин сөөгү», мааниси: «далы» [APC:524]; فَمُ الْمَعِدَةِ [famu –l-maeidati], с.с.: «ашказандын оозу», мааниси: «кабыргалардын астындагы чуңкурча» [APC:609]; قَبْضَةُ الْيَدِ [qabdatu –l-yad] с.с.: «бир ууч кол», мааниси: «муштум» [APC:517]; ظَهْرُ الْيَدِ [zahru –l-yadi] с.с.: «колдун арты», мааниси: «колдун арткы жагы» [APC:493];

Арабдардын образдык ой жүгүртүүсүнүн этнолингвистикалык өзгөчөлүгүн дене мүчөлөрүнөн турган төмөнкү СФБ көрсөтөт, алар жакынкы туугандардын компонентеринен турат: بِنْتُ الْعَيْنِ [bintu-l -eayn] с.с.: «кызынын көзү», мааниси: «көз жаш» [APC:134]. بِنْتُ الشَّفَةِ [bintu sh-shifat] с.с.: «эриндин кызы», мааниси: «сөз» [APC:410]. بِأُمِّ الْعَيْنِ [bi'ummi –l-eayn] с.с.: «эненин көзү менен», мааниси: «өз көзүм менен» [APC:554]. يَا عَيْنَ الْعَمِّ [ya eayana l-eammi], с.с.: «о байкенин көзү(ата жактан)», мааниси: «менин кымбаттуум» [APC:554].

Араб тилинде кичинекей манжа менен байланышып достук жана тынчтыктын символикасы чагылдырган СФБ: عَقْدَ خِنْصَرِهِ بِخِنْصَرِهِ [eaqada ħinsarahu biħinsarihi] с.с.: «өзүнүн чыпалагын башка бирөөнүн чыпалагы менен байлоо», мааниси: «кимдир бирөө менен биригүү» [APC:239].

عَقْدَ الْخَنَاصِرِ عَلَى [eaqada –l-ħanasiru ealaa] с.с.: «чыпалактарды байлоо үчүн», мааниси: «күчтөрдү бириктирүү үчүн» [APC:239].

3.5. Кыргыз жана араб тилдериндеги өсүмдүк коду

Фитонимикалык компоненти бар фразеологиялык бирдиктер адамдын өсүмдүктөр дүйнөсүнө болгон байкоолорун чагылдырып, аларда түрдүү образдарды, ассоциацияларды, ошондой эле аларды колдонуудагы билимди жана тажрыйбаны чагылдырат.

Фитонимдердин аталышы болгон СФБдер кыргыз жана араб тилдеринин фразеологизмдеринде кыйла кеңири кездешет. Алардагы фразеологиялык бирдиктердин семантикасынын өзөгүн соматизм түзөт. Мындай бирдиктердеги соматикалык компонент образдуу жана метафоралык мааниде колдонулат, мында адамдын денесинин тигил же бул өзгөчөлүгү өсүмдүккө өтөт.

Араб тилиндеги фитонимдердин аталыштары дененин кодун чагылдырат, ал зооморфтук жана антропикалык коддор менен да байланыштуу. Биз аныктаган араб тилинин фитонимикалык СФБтеринде төмөнкү соматизмдер берилген:

-манжа أَصَابِعُ الْعَذْرَاءِ [asabie –l-eadhra] с.с.: «кыздын манжалары», мааниси: «дигиталис, наперстянка» [APC: 428]. خِنْصَرُ الْعُرْسِ [hinsaru –l-earuus] с.с. : «кыздын чыпалагы», мааниси : «беде, буурчак» [APC: 239].

-алакан: كَفُّ الذَّنْبِ [kaffu –dh-dhib] с.с.: «карышкырдын алаканы», мааниси: «гентиан» [APC: 692]. كَفُّ الْعَذْرَاءِ [kaffu –l-eadhra'] с.с. : «кыздын(Марьям) алаканы», мааниси : «жерихонун роза гүлү» [APC: 692].

Бул фразеологиялык бирдикте Мариямдын прецеденттик ысымынын иштеши бизди уламыштарга билдирет. Жерихонун Розасы деген ысым көптөгөн дүйнөлүк маданияттарга белгилүү. «Мисалы, христианчылыкта ал «тирилүү гүлү» деп аталат, анткени ал Иса пайгамбардын тирилишин символдоштурган. Уламыш боюнча, Ыйык Кыз бул гүлдү ымыркай Христостун кийимине коюу менен өлбөстүккө ээ болгон» [Хомутнова 2011: 481]. Христиандык бул миф араб уламыштарында да кеңири таралган, бирок алардын түшүнүгүндө гүлдүн формасы алаканга окшош.

Көз عَيْنُ الْقِطِّ [aeynu –l-qit] т.т. «мышыктын көзү», мааниси: «ромашка» [APC: 554], عَيْنُ الصَّفَرَاءِ ботан.[euyn l-safra'] т.т. «сары көз», мааниси «календула, мариголд» [APC: 554], عَيْنُ الشَّمْسِ [aeynu –l-shams] т.т.: «күндүн көзү», мааниси ботан «календула, мариголд», عَيْنُ الْجَمَلِ [aeynu –l-jamal] т.т. «төөнүн көзү», мааниси: «грек жаңгагы» [APC: 554];

- тил-لِسَانُ الْعَصَافِيرِ [lisanu –l-aecafiir]т.т. «кичинекей чымчыктардын тили», мааниси ботан.«ясень багы»; لِسَانُ الْحَمَلِ [lisanu-l-haml]с.с. «козунун көзү», мааниси: ботан «бака жалбырак». لِسَانُ الثَّوْرِ [lisanu- th-thawr] с.с. «буканын тили», мааниси : «буглаз, воловик». لِسَانُ الْكَلْبِ [lisanu-l-kalbi] с.с. «иттин тили», мааниси: ботан. «ит тамыр, кара тамыр» [APC: 720];

-кулак- - آذَانُ الْفَارِ [adhanu –l-faar] т.т. «чычкандын кулактары», мааниси: ботан. «мени унутпа гүлү(незабудка)». آذَانُ الدُّبِّ [adhanu –d-dubbi] т.т. «аюунун кулактары», мааниси: ботан.«аюу кулак» өсүмдүгү[APC: 29];

-тиш-سِنُّ الْأَسَدِ [sinnu l'asad]т.т. «арстандын тиши», мааниси «каакым гүлү»; سِنُّ الْفُولِ [sinnu –l-fuul]т.т. «буурчактын тиши», мааниси : «буурчактын кабыгы»; سِنُّ الثَّوْمِ [sinnu –l-thuum] т.т. мааниси « сарымсак тиш», мааниси «сарымсактын (кесимдери)тиштери»[APC 376].

- кан: دَمُ الْغَزَالِ [damu –l-ghazal] т.т. « маралдын(газелдин) каны», мааниси «ажыдардын каны (смола)»; شَجَرَةُ الدَّامِ [shajaratu –d-dam]т.т. «кан дарагы», мааниси ботан. «кызыл тамыр» [APC: 262].

- мурун- أَنْفُ الْعَجَلِ ['anfu –l-eijl] т.т. «музоонун мурду», мааниси «арстандын эстөөсү»гүлү [APC: 47].

-чач-شَعْرَةُ الْأَرْضِ [shaeratu –l-'ard] т.т. «жердин чачы», мааниси «венеранын чачы» гүлү[APC: 406].

-чеке-جَبْهَةُ الْمَدِينَةِ [jabhat aalmadina] т.т. «шаардын чекеси», мааниси ботан.«кипарис»;

- бут-رَجْلُ الْأَرْنَبِ [rijlu-l-arnabi]т.т. «коюндун буту», мааниси «талаа беде»[APC:289];

-тизе-أَبُو رُكْبَةٍ [abu rukbatin]т.т. «тизенин атасы», мааниси «кольраби(капустанынбир түрү)»[APC:311];

Ак балтыр-диал. Сөңгөгү агыш келген өсүмдүк[КТТС: 63]

3.6. Кыргыз жана араб тилдериндеги сандык код

Кыргыз тилинде бир- бир аягы төрдө, бир аягы жерде –абдан коркунучтуу абалда, өлүм алдында. Кадырлуу мейман баам коюп тиктеп, бир чети таң болуп, шунчалык аты алыска кеткен адамдын мынчалык бир аягы

төрдө, бир аягы көрдө болуп , мүңкүрөп карып калганына чын ыкластан боору ачыды(Касымбеков)[КТФС:105]Бир аягы көктө, бир аягы жерде- абдан оркунучтуу абалда, өлүм алдында. *Бир аягы көктө, бир аягы жерде олуп турганда, Айганыштын Шамбеттен күткөнү ушул беле(Сыдыкбеков).***Бир буту жерде, бир буту көрдө Бир бутум жерде, бир бутум көрдө турганда сенди угаарым ушул беле? (Сыдыкбеков)**

Бир баштан – бардыгы катары менен, башынан аягына чейин, тегиз. – Базабек болгоо окуяны бир баштан чубады (Каимов). Би башы эки болуу – үйлөнүү, турмуш куруу, аял алуу. Көрүп гана тим эмес, бир башың, эки болуп, өүйлөнгөндөрдөн кийин(Бейшеналиев).Бир бет-бирдей тегиз. Экөөбүз бир бет турсак эч бир бузуку бизди бузуп-жара албайт(Байтемиров). Тууганчылыкты бидирген Бир боор- жакын, туугандык жакындык жагы бар. Эч кимибиз жамандыкка ыраа көрбөй турган бир боор элек(Жигитов).

Бир буту биякта бир буту тыякта- туругу жок, орунсуз , бир жерге байыр алып турбаган.-Сен ошол үй –жайы жок, бир буту биякта, бир буту тыякта жүргөн бузукуларды ээрчип жүрөсүңбү?(Ашымбаев).**Бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгаруу**-бири-биринин ыргагынан чыкпай , бир ооздуу ынтымактуу болуу, бөлүнүп-жарылбоо. Бир жеңден кол,бир жакадан баш чыгарсак жакшы болбойбу (Жантөшев) .Бир ичеги-тамакты аз ичкен анча батыра иче албаган, аз ичип-жеген. Бир ичеги болуп калыптыр.(Курманбек).

Бир көзү бир көзүнө жоо-өтө жакын деген адамдан да бир нерсе чыгышы мчмкүн, бирөөгө ишенүү кыйын деген сыяктуу ишенбөөчүлүк, шек саноочулук маанисинде колдонулат. Бир көзүң бир көзүңө жоо болуп турган чакта өзүбүздөн башка кимге ишенебиз (Касымбеков). Бир ооз –кичине , анча мынча аз гана. Бир ооз калпы жок, баары чын. (Укаев).Бир ооздон-бүт бардыгы, тегиз бир кишидей болгон. Мыктылар бир ооздон убада кылышты.(Осмоналиев).Бир ооздуу бардыгынын ою, пикири бирдей болуу, бири-бирин колдоо. Баарыбыз бир ооздуу болсок, бизге эч ким бата албайт.(Жантөшев).

Бир таман жол-өтө кууш, ичке жол. Бир таман жол менен декилдеп шашып келатты(ала-Тоо).[КТФС:105-110].

Араб тилинин СФБ курамындагы "واحدة" "бир" санынын символикасы биримдиктин, бирдиктүү бүтүндүктүн, бөлүнгүстүн семантикасы менен айырмаланат: عَمِلُوا يَدًا وَاحِدَةً [eamiluu yadan wahidatan] т.т. «бир кол менен иштешти», мааниси «кол кармашып аракеттенүү» [APC:917]. يَدًا وَاحِدَةً [yadan wahidatan] т.т. «бир колдон», мааниси «бир аракеттенүү» [APC:917]. هُمْ عَلَى يَدٍ وَاحِدَةٍ [hum ealaa yadin wahidatin] т.т. «алар бир колдо», мааниси «алар бир» [APC:917]. كَانَ قَلْبًا وَاحِدًا [kana qalban wahidan] т.т. «бир жүрөктөн болгон», мааниси «бир болуу» [APC:917].

Ошол эле учурда, араб тилиндеги **бир** катышкан СФБ жалгыздыкты, колдоонун жоктугун, кандайдыр бир аракеттин жетишсиздигин: يَدٌ وَاحِدَةٌ لَا تُصَفِّقُ [yadun wahidatun la tusaffiq] т.т. «бир кол чапайт», мааниси «жалгыз талаада аскер эмес»[УРАФС:360]. شَعْرَةٌ وَاحِدَةٌ لَا تَعْمَلُ لِحَايَةٍ [shaeratu wahidatu la taemal lihaya] т.т. «бир чач сакал кылбайт», мааниси «жалгыз талаада аскер эмес».

Бир саны араб тилиндеги СФБ терс жыйынтыктарды да чагылдырат: يَمْشِي يَدٌ مِنْ وَرَاءِ وَ يَدٌ مِنْ قُدَامِ [yamshi yadun min wara' w yad min quddam], с.с.

«келе жатат бир колу артта, бир колу астыда», мааниси «ал эч нерсеси жок кетти» [APC: 917]. Мындай учурда нөл саны билдирет: صِفْرُ الْيَدَيْنِ [sifru -l-yadaun] т.т. «эки колу нөл менен», мааниси «кур кол»[УРАФС: 500].

Сандык компонент «эки» араб тилинде «اثنان» [ithnan] кыргыз тилинде да эки жүздүүлүктүн маанисин билдирет: **эки жүздүү**- «өң карама, бир сөздө турбаган, өңдү көрсө жүз тайды, тайсалдама, кошоматчы» .*Сени жаман көргөнүм бул: эки жүздүүсүң(Байтемиров)* ذُو الْوَجْهَيْنِ [dhu -l-wajhaun] т.т. «эки беттин ээси», мааниси «эки жүздүү»[СИБСАЯ:274]

Эки бети тултуяуп- бети түгөнүү катуу уят болуу, маскара болуу, уяты чыгып, эмне кыларын билбей калуу. Эки бутун бир кончуна сыйдыруу- катуу кысмакка алуу, абдан кыстоо, айласын кетирүү, аябай кыйноо. Бул кабарды укканда Матынын эки бутун бир кончуна сыйдырды (Жантөшев). Эки жүздүүлүк-кошоматчылык, күн карамалык, коркоктук, чыккынчылык. Ач

көздүк менен эки жүздүүлүк эми уругун чача албайт, биз аны күнүгө аластап турабыз. (Ашымбаев). Эки колу бир оозуна түтпөө- абдн шашып тамактануу, алдындагысынын баарын кайсай берүү, катуу киришүү(көбүнчө өтө ачка болуп же тамактын каары өткөн адамга карата). Ороз менен Сейиттин эки колу бир оозуна түтпөй аймап-күймөп катуу кетишти.(Убукеев).Эки колун бооруна алуу- боюнан бошонуу, аман-эсен трөп алуу деген мааниде. Аман эсен эки колунду бооруңа алып ал, балам,-деп кемпир абдан ыраазы болуу менен алкады. ()Эки колун мурдуна катуу.- колуна кармаган , арнап ала келген эч нерсеси жок, куру кол келүү.- Эки колун мурдуна тыгып жетип келиптир (Айтматов).Эки колун төбөсүнө алып кетүү бардыгынан кечип, экинчи кайрылгыс болуп безип кетүү маанисинде колдонулат. Бизди ата-эне деп айтканга көнбөсөң, эки колунду төбөңө алып кет (Сыдыкбеков).

Эки көзү төрт болуу-бир нерсени абдан самоо, эңсөө же бирөөнү чыдамсыздык менен зарыга күтүү, ак эткенден так этүү. Өмүр бою элге аралашсам дегенде эки көзүм төрт болуп бүткөн. (Медетов)Эки ооз- бир аз, анча-мынча , көп эмес,(сөз, кеп ж.б. жөнүндө)Же эки ооз кошок кошуп, лдин көңүлүн албадың(Жантөшев).Эки оозунун бир оозу айткан сөзүнүн көбү , кайра-кайра кайталап айта бергендеринин бардыгы. Досуңуздун эки оозунун бир оозу эле сиз.(Бейшеналиев).[КТФС:504-506]

Араб тилинде бул сандык компонент коомдогу күчтүү туруктуулукту, билдирет:أَوْقَفَهُ عَلَى قَدَمَيْهِ ['awqafahu ealaa qadamayhi] т.т. : «эки бутуна тургузуу», мааниси : «бутуна тургузуу»[УРАФС:313].وَقَفَ عَلَى رِجْلَيْهِ [waqafa ealaa rijlayhi] т.т. «эки бутуна турду», мааниси «бутуна туруу, күчтөнүү»[АРС:289]

Төрт көзү түгөл- бардыгы көз алдында, чогуу,эч кимиси калбай. Агайындар! Төрт көзүңөр түгөл, орой көзүңөр чарай отурасыңар, ийри отуруп түз кеңешели. (Ала-Тоо)

Беш- *беш кол тең эмес* бардыгы бирдей боло бербейт, арасында өйдө-ылдыйбар, түрдүүсү чыгат деген мааниде колдонулат. Беш кол тең эмес, сарым. Жаман болбосо , жакшыны кайдан билет элек, -деди чоң ата (Жусупов).Беш колундай билүү абдан жакшы билүү, бардыгын толук билүү,

жат билүү.Силердин сырыңарды беш колумдай билем го, койсоңор боло!- деди Бейшебаев («Ала-Тоо»).Ач көздүктү, сугалактыккылып ичип-жешке аракет кылуу, , коомдук мүлккө же башка бирөөгө тиешелүү нерсеге башы менен кирип кетүүнү –«беш колун салуу»: коомдук мүлккө беш колун салып жиберген бүлдүргүчтөрдүн бети ачылды(«Чалкан»).

Алты сан- адамдын бардык дене мүчөлөрү, бүт организм.Алты саның, ушул күчүң, кубатың барында эмгек кылгандан эринбе («Ала-Тоо»).2. жалпысы, бүт баары, бардыгы деген мааниде. Ырды акынга бергин ырдасын, алты сан журтум жыргасын(Шүкүрбеков). Алты саны аман- дени сак, оору- сыркоосу жок, күүлүү- күчтүү, алдуу-күчтүү.Алты саны аман кишиге бекер жүрүү уят(Убукеев).

Жети- бирөөгө жамандык тилөө , жакшылык көрбө деп каргп шилөө маанисинде-жети атандын боорун же. «медериндин калын же, же атаңдын боорун же()Жигитов».Жети атасын көзүнө көргөзүү- эсине келгидей кылып жазалоо, сазайын колуна берүү. Мен азыр барып Сасыкбайдын жети атасын көзүнө көргөзөйүн,-деди Кебек карыя (Байтемиров).

Араб тилинде миң саны катышкан ФС көңүл бурууну чагылдырат:

نَظَرَ بِأَلْفِ عَيْنٍ وَعَيْنٍ [nazara bialf eaun wa eaun], т.т. «миң көз жана көз менен көрдү», мааниси «бардык көз менен кароо»[APC:554].

5.7. Кыргыз жана араб тилдериндеги өң-түс коду

Түс белгилөөнүн семантикасынын өзгөчөлүктөрү жана түскө байланыштуу ой жүгүртүүнүн стереотиптери ар кандай тилдердин фразеологиялык бирдиктеринде чагылдырылган. Кыргыз жана араб тилдеринен биз изилдеген материалда ар кандай түс символикасына туура келген түстүү компоненттери бар аз сандагы СФБде камтылган.

Кара -түс кыргыз жана араб тилдеринде кескин терс баа менен бааланат Кыргыз тиоле жалгыз өзү, жеке өзү гана билдирген ФБ **кара башы. Жан соогалап комуз чертип берип зорго кара башы кутулду. (Бейшеналиев).** Кыргыздарда каргаганда **кара башыңа көрүнсүн-** кырсык, жамандык башкага эмес өзүңө тийсин, керт башыңа болсун деген мааниде. Колдонулат.

Калп айтышса, алардын кара баштарына көрүнсүн.(«Ала-Тоо»). Кара башыңды жуткур!Өлгүр , өлүп кеткир, өлүп калгыр деген аанилеги каргыш. Кара башыңды жуткур!Бутумду сыйра басып койдунбу? (Убукеев).

Бети кара уяты жок, адамкерчилиги , адамдык сапаты жок, уят- сыйытты билбеген, маскара. Ой бети кара о-ой, оозу- мурдун, кыйшайбай туруп каньип айттың ушуну (Байтемиров). Кара бет болуу- уят болуу, маскара болуу, шермендеси чыгуу. Кара бет болуп кантип барам?(Абдукаимов). Кара беттик уятсыздык, жүзү каралык, ары жоктук, маскаралык. Мен өзүмдүн кара беттигимди жашырып, өзүм менен кошо алып кетким келбейт. (Убукеев).Кара боор- бөлөк өсүп, өзүнүн тууган- туушкандарына кайдыгер болуп калган. Бир көргөн киши жеткен түнт, кишиге ымаласы жок, кара боор дегидей (Алышбаев).2. Таш боор, ырайымсыз, боору таш, адамкерчилиги жок. Артынан баоа ээрчибеген кара боор как баштан опо таппайсың(Укаев).3. Кедей , колунда жок, жарды. Ага кара боор журт илгертен багынган (Сыдыкбеков).

Кара далы –турмушка чыгар маалынан өтүп калган, жашы өтүп кеткен кыз.Кара далы бойдон калсам да, сүйүүсүз турмуш курбайм(Борбиев)

Кара жаак1. Чечен , сөзмөр, жаагын жанып мыкты ырдаган төкмө акын. Кара жаак, жез таңдай, Током, аманбы? (Токтогул).2. Тилдүү, ооздуу, шакылдаган, сүйлөөк, тажаал.Ушундай кара жаак катын болот экен ээ? (Бердикеев).

Кара жүздүүлүк уяты жоктук, шермендечелик. Мына ушул калп, алдамчылык, кара жүздүүлүктү Жолболдуев жашырып-жаппай , уялып да койбой Качыкеге ачык айтты(Абдукаимов).

Кара жүрөк ниети бузук, кара санатай, оңсанабаган, кара ниет. Кара жүрөк-залимдер каыштай кести демимди(Токтогул).

Кара көзү дал өзү, нагыз өзү. Бузукунн кара көзү экен, Бузуп айткан жалган сөзү экен (фольк).

Кара көзү кашаюу оор кырсыкка, чоң жоготууга дуушар болуу.Бизди кудай урду, кара көзүбүз кашайды(Казакбаев)Кара көзүн кашайтуу чоң кырсыкка учуратуу, шорун катыруу, түбүнө жетүү. «Коку-уй, кара көзчмдү кашайтып

кеткенби, кокуй?!»деген жаман ою менен ичкери жулунуп кирди.(Касымбеков).

إِسْوَدَّتِ الدُّنْيَا فِي عَيْنَيْهِ [iswaddat a-ddunya fi eaunayh]т.т. «анын көзүндө дүйнө карарды», мааниси «оор абалда, үмүтсүздүк».[45]

Кызыл-түсү кыргыз араб тилдеринде уяттуулукту , уят болуну чагылдырат: бетинде кызылы бар-уяттуу , ыймандуу абийири бар, ызаат сактаган. Бечара , бетинде кызылы бар тура, мындан түңүлүүгө болбойт.

Ал эми тескрсинче бетинде кызылы жок- уяты жок, уялганды, ызаат кылганды билбеген. Аягынан азып, томугунан тозуп, тентип жүргөн бетинде кызыды жок бир шуркуянын айынан Нөкөн атыңды кирдеттиң гго, жарыгым!(Үмөталиев)

Нурдануу, тамылжып өңүнө кирүү,өңдөнүп кызара баштоо(кандайдыр кубаныч менен толкунданган , же өтө начар абалдан өйдөлөп, оңоло баштаган учурларга карата). Осмондун бетине кызыл жүгүрүп, жылмайып турду(Саатов). Кызыл боор- кебагал, кедей колунда жок. Каттагандыктар.... Куур тонду эттерине кийген кызыл боор кембагалдар (Сыдыкбеов)[КТТС 143]. Кызыл бут- аялы жок, бойдок. Кызыл бут жигиттер көп)[КТТС 143]..Кызыл кекиртектен куру кыйкырыкты жакшы көргөн, жөнү жок жерден, орунсуз эле бир нерселерди талаша кызууланып сүйлөй берме. Кээ бир кызыл кекиртектен адамдар оозунду ача электе эле айтышууга даяр болуп турат. 2. Алдым жуттум, жегич-ичкич, жеп ичкенди жакшы көргөн. «Менин чыгармамды жылдырсаң, сеникин учурабыз», -деп ачык соодалашкан кээ бир кызыл кекиртектен чыкты(«Кыргызстан маданияты»).3.Ичип –жей турган тамак –аш деген мааниде. Кызыл кекиртектен айынан мында келдим(Абдукаримов). Кызыл-кызыл кекиртектен, кыйла жерге секиртет(макал) КТТС 143]Кызыл кулак-бир нерселерди өз пайдасы үчүн ашык баада сатуучу алып сатар, чайкоочу. Борбордогу кымызга көптөн бери арам акча, оной олжо тапкан кызыл кулактар ээ болуп келатышат. Кызыл кулак, сүткорго , пайда чыгар мал жакы (Жантөшев). Кызыл кулактык ашыкча пайда табуу үчүн болгон соодагерчилик, алып сатуучулук. Кызыл кулактыкты Кемин өрүүнү

боюнча мындан мыкты билген жок («Чалкан»). Кызыл тил –чукугадай сөз тапкан, чечендиктин, мыкты ырдай билүүнүн , сүйлөй билүүнүн белгиси, символу катары колдонулат. Өнөралды- кызыл тил(макал). Жетимиштен ашканча, Кызыл тилин безеди (Тоголок Молдо).

إِحْمَرَّ وَجْهَهُ [ihmarra wajhu-hu] т.т. «анын бети кызарып кетти », мааниси « Ачуудан жүзү кызаруу»“Уяттан бетим кызарып кетти. (А. Бенжеллоун)

Ак түс- ак жүрөк-чынчыл, бирөөгө кара санабаган, жамандык ою жок, адилет, ак ниет. Ак иштеген, ак жүрөк, Ачык көңүл шат жүрөт(Осмонов). Ак кол оор ишке ко тийгизбеген, кара жумуш кылып көнбөгөн , андай итен кача турган жалкоо , жан бакты. Алар рак кол болуп жаман үйрөнүп кетишти (Сыдыкбеков).

Ак өпкө болуу- абдан каттуу күйүгүү, зоругуу, күшүлдөө. Чүлүк тагып мурдуна Ак өпкө болуп куруду (Токтогул).

Ак чөп башта оюндун эрежесинен, же сүйөп жаткан сөзүнөн жаңылып кеткен учурда өзүнүн жаңылганын сезе коюп , «жаңылыштык кечиримдүү болсун» деп өтүнүү маанисинде колдонулупт. –Байке , ак чөп башымда, мен сырды сактай албай айтып коюптурмун (Аалы).

Ак баш- жылкынын бутуна чыгуучу жара. Акмандын жээрде кашкасынын туягын жарып, баржайып ак баш чыкты(Сыдыкбеков). Ак жүрөк- чынчыл , бирөөгө кара санабаган, жамандык ою жок, адилет, ак ниет. Ак иштеген, ак жүрөк. Ачык көңүл шат жүрөт(Осмонов) Ак колтук- тогуз коргоол тактасынын сол жагындагы үчүнчүчанагы. Ак өпкө- жөткүртүп, жөтөлтө берүүчү мал оорусунун аты.

Араб тилинде ак түс урматтоону, сыйлоонун жана боорукерликтин символдоштурат: بَيَّضَ وَجْهَهُ [bayada wajha-hu] т.т. «анын бетин актоо», мааниси «урмат көрсөтүү»[APC: 876]. صَاحِبُ الْأَيْدِي الْبَيْضَاءِ [sahibu -l'-aydi -bayda'] т.т. : «ак колдордун ээси», мааниси «кайрымдуу» [APC: 917]. الْأَيْدِي الْبَيْضَاءِ [aal'aydi -l-bayda] т.т. «ак колдор», мааниси «артыкчылыгы» [APC: 917]. يَدُ بَيْضَاءٍ [yadun bayda'un] т.т. «ак кол», мааниси «жакшылык , ырайымдуулук» [APC: 917].

أَبْيَضُ الْقَلْبِ ['abyadu –l-qalbi]т.т. «ак жүрөк», мааниси «жүрөктүн агы», мааниси «боорукер, ак ниет»[СИБСАЯ: 440].

Көк- заттын өңү –түсү, көгөргөн түс. Көк бет- оюндагысын бербеген, айтканынан кайтпаган, долу абдан өжөр. Калпа өзү өтүнүп отурса, мынча көк бет болуп дулдуюшу жарабас(Бейшеналиев) [КТТС 49].

Көк боор- курсак көңдөйүнүн сол жак үстүнкү бурчундагы кан шариктерин бөлүп чыгаруучу орган[КТТС 49]..

Көк карын- тамактын каарын тартып обору ачылып, опкок болуп калган, оңой менен тойбогон. Кээ бтр байлар ошентип көк карын байкушту шылдыңдаганы чын (Сыдыкбеков) [КТТС 49]..

Көк мээ- акылынан айып калган, кейбир келесоо, макоо. Көп ойлосоң жоругун, көк мээ кылар башыңды (Тоголок Молдо) [КТТС 50]. Көк тил тантык, көп сүйлөгөн, мыжыкый. Көк тил тантык деген бар, көп сүйлөп жанды жеген бар(Бейшеналиев).

Кара ак кызыл көк жашыл түстөрү асманды жашыл чөптүн кызыл кандын ак ак сүт азыктарынын түстөрү менен дал келип көчмөн жли менен кошо жашаган өңдөр.

IV Бап боюнча кыскача жыйынтык

1.Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдерди тематикалык классификацияда 5 топко бөлөндү:

- 1) адамдын мүнөзү;
- 2) эмоциялар жана адамдын абалы;
- 3) кырдаалдын мүнөздөмөлөрү;
- 4) адамдын ишмердүүлүгү (аракети);
- 5) жагдай мүнөздөмөсү(орун, иш-аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары).

2. Бул топтор адамдын ички өзгөчөлүктөрүн, жүрүм-турум касиеттерин, адамдын тышкы сапаттарын сүрөттөп, мында төмөнкү маанидеги семантикалык топтор айырмаланат: интеллектуалдык жөндөмдүүлүк, жөнөкөйлүк, куулук, кайраттуулук, коркоктук, айкөлдүк, сараңдык, жакырчылык, байлык, сүйлөөчүлүк, уялчаактык, тажрыйба, кадыр-барк, алдамчылык, токтоолук, ачуулануу, уурулук, жакшылык, атактуулук, чынчылдык ж.б.

3. Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин семантикалык жалпылыктары менен айрымачылыктарын, мындай окшоштук бөтөнчөлүктөрүн себеп-өбөлгөлөрүн ачылып берилди;

4. Изилденип жаткан эки тилдеги соматикалык компоненттен турган фразеологизмдерди зооморфтук, мейкиндик, убакыт, дене, өсүмдүк, сандык жана өң-түс коддоруна бөлүнүп ачыкталып берилди.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

- 1) соматикалык фразеологиялык бирдиктер - түзүлүшү адамдын дүйнөнү таанып билүү тажрыйбасына негизделген антропомаданий туруктуу бирдиктердин өзгөчө классы;
- 2) фразеологиялык бирдиктерди аларда маданияттын этникалык өзгөчөлүктөрүн чагылдыруу позициясынан изилдөө азыркы ата мекендик тил илиминин актуалдуу багыты болуп саналат;
- 3) кыргыз тил илиминде адамдын дене мүчө аталыштары лингвистикалык аспектиден атайын изилдөөнүн темасы катары алынбаса дагы, лексикада бул катмар Б.М.Юнусалиев, Б.Ө.Орузбаева, С.Кудайбергенов, С.Сыдыков, К.Сейдакматов, Н.Бейшекеев, С.Өмүралиева, М.Толубаев, М.Мураталиев, С.Ж.Мусаев, Т.С.Маразыков, А.Ботобекова, А.Кармышаков, С.С.Жумалиев, С.З.Садыкова, О.С.Абдыкаимова ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде каралып, дене мүчөлөрүн атаган сөздөр тарыхый лексикографиялык, лексикологиялык, диалектологиялык, лексика-семантикалык, этимологиялык, текстологиялык аспектилерден изилдөөгө алынган.

XX кылымдын 50-жылдарынан тартып кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынын түрк тилдеринде гана эмес, алыскы тектеш тилдер монгол жана манжур тилдеринде да ошондой эле аталыштар менен жолугары, дене мүчөлөрдүн аттары байыркы мезгилден тарта уңгу түрүндө айтылып келатышы, алардын айрымдарынын гана сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулушу, лексика-семантикалык топтору, дене мүчө аталыштары аркылуу жакынкы жана алыскы тектеш тилдерге салыштыруу аркылуу алтай тобуна кирген тилдердин жалпылыгын жана өзгөчөлүктөрүн аныктоого болору, курамында соматикалык сөздөр катышкан сөз айкаштарынын синтаксистик бөтөнчөлүктөрү, соматикалык атоо сөздөрдүн генетикалык катмарлары, алардын лексика-семантикалык бөтөнчөлүктөрү, адамдын дене мүчөлөрүнүн эпостогу колдонулуш жыштыгы, эпостогу адамдын дене мүчөлөрүнө байланышкан сөздөрдүн семантикасы,

этимологиясы, номинациясы, адамдын дене мүчөсүнө байланыштуу фразеологизмдердин семантикасы, алардын структурасы жана функциясы, вербалдуу эмес соматикалык каражаттардын ойду билдирүүдөгү ролу, мааниси, орду, кыргыз тилиндеги соматикалык фразеологизмдер менен бейвербалдык каражаттардын окшош жана айырмачылыктары жөнүндөгү айрым маселелер гана изилдөөгө алынган.

Башкача айтканда, кыргыз тил илиминде адамдын дене мүчөсүнө байланышкан негизги түшүнүктөр, сөздөр, фразеологизмдер лексиканын байыркы өзөктүү катмары катары түрдүү аспектиден изилдөөнүн объектиси болору белгиленгени менен кыргыз тилиндеги, анын ичинде кыргыз фольклорундагы соматизмдерге байланыштуу түшүнүктөр, сөздөр атайын пландагы изилдөөлөргө муктаж экендигин баса белгилемекчибиз.;

4.3.8-кылымдан баштап араб тилинин фразеологиялык материалдары лексикология боюнча изилдөөлөрдө, көптөгөн сөздүктөрдө чагылдырылганына карабастан, араб тилинин фразеологиясы өз алдынча бөлүм катары ата мекендик да, чет өлкөлүк тил илиминде аз изилденген тармак бойдон калууда;

5.Изилдөө ишинин натыйжасы, ийгилиги максат, милдеттердин так, ачык-айкын коюулушунан, иликтөө процессинде методдорду, ык-амалдарды туура, кылда колдоно билүү жөндөмүнө байланыштуу болот. Биз мына ушул акыйкатты бекем тутуп, ишибизде баштан-аяк бул принциптен тайбоого далалат кылдык.Ишибизде бир нече метод колдонулду, биз аларды эриш-аркак, бирин экинчиси менен тыгыз байланышта урунууга умтулдук жана мындай аракетти изилдөө ишибиздин табияты талап кылды. Тактап айтканда методдорго жогорудагыдай мамиле болбосо, ар тараптуу жана комплекстүү талдоо жүргүзүү мүмкүн эмес эле.

Төрт милдетти (байкоо жүргүзүү, жалпылоо жана башка) аркалаган *салттуу сыпаттоо методу* жана тилдик бирдиктердин семантикасына ык койгон *компоненттик илик жүргүзүү методдору* бүтүндөй фразеологизмдердин табият-маңызын ачып берүүгө багытталса, аталган ык-

амалдардын натыйжаларына таянган *салыштырма методу* аркылуу жүргүзүлгөн талдоодо саыштырылып жаткан тилдердеги фразеологизмдердин турпат жана мазмун жагынан жалпылыгы менен айырмачылыгы каралаштырылып тиешелүү натыйжалар, теориялык жалпылоолор чыгарылды.

Фразеологизмдердин универсалдуу кубулуш экендиги алардын улуттук өзгөчөлүгүн танууга негиз боло албайт, бул жагынан алганда, улуттук өзгөчөлүктү өзүнө бекем сиңирген тилдик бирдик катары фразеологизмдер өзгөчө орунда турат, *салыштырып изилдөөдө* дал ушул өзгөчө көңүл чордонунда турушу зарыл, мунсуз эки тилдеги фразеологизмдердин окшоштугу менен айырмачылыгын терең ачып берүүгө мүмкүн эмес. Бул жагдай болсо улуттардын этникалык маданиятына, алардын тилде (фразеологизмдер) чагылдырылышына, этнолингвистика маселелерине кайрылууга мажбур кылды. Натыйжада, ишибизде лингва маданият проблемасына, *этнолингвистикалык методуна* да кайрылып, фразеологизмдерди аталган ык-амалдардын негизинде талдоого алдык.

Салыштырып жаткан кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологизмдер стилдик жактан да бир кылка эместиги эске алынып, *стилистикалык методду* колдонуп илик жүргүзүү аркылуу фразеологизмдерди шарттуу түрдө үчкө:

- а) атоо маанисиндеги;
- б) китептик;
- в) оозеки – сүйлөшүү мүнөзүндөгү бөлүп кароо керектиги белгиленди.

Жогорудагылар менен катар ишибизде *математикалык, дедуктивдик, салыштырма типологиялык, котормо жана жалпылоо* ж.б. методдору да колдонулду, алардын баары тең эки тилдеги фразеологизмдердин табият – маңызын, дал келүүлөр менен дал келбөөчүлүктү, мунун себеп-өбөлгөлөрүн терең ачып берүүгө багытталды.

Акырында бир жагдайды дагы бир жолу эскерте кетүүгө туура келет: ишибизде колдонулган методдорду биз ой жүзүндө гана ажырата алабыз, ал

эми практикада аларды эриш-аркак колдонуу зарыл, бул принциптен таюу иликтөө ишинин туура жүргүзүлүшүнө тоскоол болот.

2. Метафоралык табият бул анын кайталангыс улуттук калорити, эмоционалдык байлыгы, экспрессивдүүлүгү менен башка тилдерге түз маанисинде сөзмө-сөз которууга болбостугун далилдейт.

6. Фразеологизмдердин структуралык-грамматикалык табияты ар түрдүү болуп, фразеологиялык бирдиктердин тышкы формасынын элементтеринин өзгөчөлүктөрүнөн көрүнөт.

7. Соматикалык фразеологизмдердин компоненттери сөз түркүмдөрүнөн(зат атооч, сын атооч, этиш, сан атооч, ат атооч), жана кызматчы сөздөрдөн турат.

8. Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдернин структуралык курамы зат атооч, сын атооч, этиш, ат атооч сөз түркүмдөрүнөн турат

9. Кыргыз жана араб тилдериндеги составдык курамы окшош бирок мааниси жагынан дал келбеген соматикалык фразеологизмдердин кедешүүсү.

Мисалы: кыргыз тилинде **Колу кыска** 1- түгөй зат атооч, III жак таандык -ү мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө, 2-компонент кыска кандай? эки түгөйдөн турган компоненттер, «ойлогон оюн, көздөгөн максатын ишке ашырууга мүмкүнчүлүгү жок, жетишсиз, колунда жок, жоксуз адамды чагылдырып, оозеки көркөм кепте колдонулуп келет. *Кагылайын Батийна, сени кара зоонун астынан сууруп алаармын дедим эле. Айлам жок. Намыска бек, тайманбас болсо да колу кыска, жолу тар зайып айласыз уу жуткандай жүргөн кези*(Сыдыкбеков) [КТФС: 277].

Араб тилинде يَدُهُ قَصِيرَةٌ [yaduhu qasiratun] с.с. колу кыска 1- түгөй колу анын зат атооч исм(الاسم) 2- түгөй قَصِيرَةٌ [qasiratun] кыска сын атооч, сифа الصفة компоненттерден туруп « жөндөмсүз» маанини берет. Кыргыз тилинде жөндөмсүз жана колунда жок, ал эми араб тилинде бир нерсеге жөндөмү жок маанини чагылдырды. الْعَيْنُ بِصِيرَةٍ وَالْيَدُ قَصِيرَةٌ [aleayn basirat wa –l-yad qasiratun] көз баарын көрүүчү, колу кыска.

10.Кыргыз жана араб тилдеринде бир терс сапатты ар кандай сын атооч менен берилгени , мисалы «кол»соматикалык компоненти менен *Колу тар* 1-түгөйү III-жак таандык -ү мүчөсү, атооч жөндөмөсүндө,2-компонент тар кандай? сын атоочтон туруп, «колунан оңой менен эч нерсе чыкпаган, катуу, зыкым, сараң» маанисинде оозеки жана көркөм кепте колдонулуп келет. *Колу тарды март кылып, сандыктан нан алдырган*(Осмонов) [КТФС: 277].

11.Араб тилинде يَدُهُ نَاشِفَةٌ [yadu-hu nashifa] с.с. колу анын кургак . 1-түгөйү يَدُهُ[yadu-hu] 1- түгөй колу анын зат атооч исм(الاسم)2-түгөйү نَاشِفَةٌ [nashifa] кургак сын атооч, сифа الصفة компоненттерден туруп «ал сараң, зыкым» маанини берет.Жыйынтыгында зат атооч+ сын атоочтон жасалып, кыргыз тилинде «тар», араб тилинде «кургак » сын атоочтору менен берилди.

12. Эки тилдеги соматикалык фразеологизмдердин айрымдары бир-бирине толук, айрымдары жарым-жартылай дал келсе, кээ бирлери таптакыр дал келбейт. Мындай дал келбечүүлүк эки элдин географиялык жашоо шарты, дүйнө тааным, маданий жана үрп-адат, каада-салт өзгөчөлүктөрү менен шартталат. Мисалы «**башын катуу**», араб тилинде «башын кумга катуу» دَفَنَ رَأْسَهُ فِي الرِّمَالِ [dafana rāsahu fī ar-rīmaali] с. с анын башын топуракка көмдү.

Мааниси 1.башты топуракка катуу;2. Страустук политика жүргүзүү

Мааниси: фактыларга көңүл бурбоо жана чындыкты туура көрүүнү каалабоо

Мисалы: «*Чындыктан качып, башын кумга көмүү менен маселе чечилбейт*» [5,2003-268 б]

Төө куш бетме бет келген кооптуу кезде качып кетпей, аны тоготпой, карабайт да башын жерге көмөт, ошондо мааниси көрмөксөнгө салуу.

13.Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдерди тематикалык классификацияда 5 топко бөлөндү:

- 1) адамдын мүнөзү;
- 2) эмоциялар жана адамдын абалы;
- 3) кырдаалдын мүнөздөмөлөрү;
- 4) адамдын ишмердүүлүгү (аракети);

5) жагдай мүнөздөмөсү(орун, иш-аракеттеринин образы, чаралары жана даражалары).

14. Бул топтор адамдын ички өзгөчөлүктөрүн, жүрүм-турум касиеттерин, адамдын тышкы сапаттарын сүрөттөп, мында төмөнкү маанидеги семантикалык топтор айырмаланат: интеллектуалдык жөндөмдүүлүк, жөнөкөйлүк, куулук, кайраттуулук, коркоктук, айкөлдүк, сараңдык, жакырчылык, байлык, сүйлөөчүлүк, уялчаактык, тажрыйба, кадыр-барк, алдамчылык, токтоолук, ачуулануу, уурулук, жакшылык, атактуулук, чынчылдык ж.б.

15. Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин семантикалык жалпылыктары менен айрымачылыктарын, мындай окшоштук бөтөнчөлүктөрүн себеп-өбөлгөлөрүн ачылып берилди;

16. Изилденип жаткан эки тилдеги соматикалык компоненттен турган фразеологизмдерди зооморфтук, мейкиндик, убакыт, дене, өсүмдүк,сандык жана өң-түс коддоруна бөлүнүп ачыкталып берилди.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абакирова, Э.Ш. Фразеологизмы со значением «психическое состояние лица» в русском и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук / Э.Абакирова. – Б., 2007. – 20 с.
2. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. Фонетика. Орфоэпия. Графика жана Орфография. Лексикология. – Б., 1998. - 256 б.
3. Абдулдаев Э., Турсунов А. Кыргыз тили – Ф.: «Мектеп», 1988. – 190 б.
4. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / И.Абдувалиев. – Б.: ЖЧК «Полиграф-ресурс», 2008. – 283 б.
5. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: морфология. –Б.: Сорос-Кыргызстан, 1997. - 293 б.
6. Абдувалиев, И. Этимология жана лексикография [Текст] / И.Абдувалиев. –Б.: Айат, 2007. – 144 б.
7. Абдыраева Ч.Т. Кыргыз жана англис тилдериндеги адамдын кулк-мүнөзүн билдирген фразеологиялык бирдиктерге салыштырма-семантикалык анализ (Уолтер Мейдин котормосундагы «Манас» эпосунун материалдары боюнча) [Текст]: филол. илим. канд. ...авторефераты / Ч.Т.Абдыраева. – Б., 2012. -24 б.
8. Абдыракматова Н.К. Особенности межъязыковой транспозиция фразеологических единиц (исследования лингвокультурологической специфики переводов романа Ч.Айтматова «И дольше века длится день» на немецкий и кыргызский язык) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.К.Абдыракматова. – Б., 2011. – 25 б.
9. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагы. – Б., 2009. 1-8-том.
10. Акунова, А. Р. Кыргыз тилинин фразеологиясын жогорку окуу жайларда окутуунун методикасы [Текст]: филол. илим. канд. ...дис. / А.Р.Акунова. – Б., 2008. – 150 б.

11. Ахматов Т. Кыргыз тилинин практикumu. Фонетика, Орфоэпия, Графика, Орфография. – О., 2001. - 128 б.
12. Ахматов Т., Өмүралиева С. Кыргыз тили. Фонетика, лексика. – Ф.: «Мектеп», 1990. – 234 б.
13. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили (фонетика, лексика). – Ф., 1978. – 176 б.
14. Аширбаев Т., Айтманбетов А. Кеп маданияты. – Б., 2004. - 75б.
15. Бабкин, А.М. Русская фразеология, её развитие и источники [Текст] / А.М.Бабкин. –Л.: Наука, 1970. – 262 с.
16. Бакирова, Г.К. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантика-функционалдык жана структуралык өзчөлүктөрү [Текст]: филол. илим. канд. ...дис. / Г.К. Бакирова. – Б., 2012. – 181 б.
17. Бообекова К.С. Жүрүш-турушка байланыштуу кыргызча-түркчө фразеологизмдер. –Б., 2013. - 299 б.
18. Бурмако В.М. Фразеология современного русского языка. –Ч., 2006. – 67 с.
19. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Лексикология и лексикография. Избранные труды. – М., 1977. - С.140-161.
20. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове 2-е изд. –М.: Высшая школа, 1972, - 616 с.
21. Виноградов В.В. Основные понятие русской фразеологии, как лингвистической дисциплины [Текст] // Проблемы образование фразеологических единиц. –Т., 1976. С.58-75.
22. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. – М., 1977. – 264 с.
23. Гашева Л.П. Позиция процессуальных фразеологизмов в предложении (семантико-грамматический и коммуникативный аспекты). –Ч., 1999. – 130 с.
24. Гумбольд В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.

25. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. – Ф.: «Мектеп», 1980. – 236 б.
26. Дарбанов, Б.Е. Проблемы теории речевосприятия (на материале лингвоэтнокультурного пространства Кыргызстана) автореф. дис. ... док. филол. наук / Б.Е. Дарбанов-Б., 2013. – 44 с.
27. Дмитриева Л.И., М.ДЖ. Тагаев Фразеологический мир Чингиза Айтматова-М., 2023 – 323 с.
28. Дуйсетаева, К. Семантико-стилистическая характеристика особенностей казахских фразеологизмов [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / К. Дуйсетаева. – А., 1977. – 21 с.
29. Жалилов А. Кыргыз тили боюнча талдоонун түрлөрү. – Б., 1995. – 19 б.
30. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. 1- бөлүк. Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология. – Б., 1996. – 232 б.
31. Жаманаква, М.Б. Кыргыз жана англис тилдериндеги этиштик фразеологизмдер (Т. Касымбековдун чыгармаларынын материалында) [Текст]: филол. илим. кан. ... дис. / М.Б. Жаманаква. – Б., 2011. – 200 б.
32. Жамшитова, Г.Ж. Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г.Ж. Жамшитова. – Б., 2000. – 23 с.
33. Жапаров, Ш., Сыдыкова, Т. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы (Окуу китеби) Экинчи басылышы. – Б.: «Текник» ББ, 2013. – 169 б.
34. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М., 1978. – 160 с.
35. Жуков В.П. Русская фразеология. – М.: Высшая школа, 2006. – 408 с.
36. Зимин В.И. К вопросу о вариантности фразеологических единиц / Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. – Тула, 1972. – С. 70-82.

37. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Б., 2003. – 247 б.
38. Каратаев О. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан. – Б.: «Бийиктик», 2003. – 247 б.
39. Карасаев Х. Накыл сөздөр. 1-китеп, Б., 1982
40. Карасаев Х. Камус наама-Б., -2016-856 б.
41. Карымшаков А.О. Кыргыз жана орус тилдериндеги адамдын сапаттарын билдирген фразеологизмдер [Текст] / А.О.Карымшаков // Кыргыз тили жана адабияты. – Б., 2009. - №15. -17-20-б.
42. Карымшаков, А.О. Соматические фразеологизмы в русском и киргизском языках. [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук /А.О.Карымшаков. – Б., 1992. – 26 с.
43. Касымбеков Т. Сынган кылыч. – Ф.: «Мектеп», 1990. - 736 б.
44. Кенесбаев, С.К. Казак тилинин идиомалары пен фразалары туралы [Текст] / С.К.Кенесбаев // Халык мугалими. – А., 1946. - №1/2. –39-42-б.
45. Кошматова, Ж. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктердин семантикалык топтору [Текст]: филол. илим. кан. ...дис. / Ж.Кошматова. –Б., 2011. – 169 б.
46. Кыдыев, К.У. Сопоставительное изучение фразеологизмов в произведениях Ч.Айтматова (на материале русско-кыргызских и кыргызско-русских текстов) [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук / К.У.Кыдыев. – Б., 2000. – 20 с.
47. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. – Ф.: «Илим», 1980. – 539 б.
48. Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. – Ф.: «Илим», 1965. – 115 б.
49. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. – М.: Просвещение, 1977. – 224 с.

50. "Манас" энциклопедиясы/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, - 1995. 1-т. - 440 –б.
51. Мамиев, А. Терс мүнөз, сапаттарды чагылдыруучу фразеологизмдердин семантикалык топтоору [Текст] / А.Мамиев // Жаш түркологдордун I симпозиуму/ Кыргыз-түрк «Манас» университети. – Б., 2011. – 17-22-б.
52. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана лексикология. – Б.: ЖЭКА, 1999. – 256 б.
53. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. – Ф.: «Мектеп», 1990. – 122 б.
54. Мелерович А.М. Оказиональная фразеологическая деривация в текстах литературных произведений / А.М.Мелерович // Языковые и речевые единицы в лексике и фразеологии русского языка. – К., 1986. – С.122-132.
55. Мокиенко В.М. Из истории фразеологизмов. – М., 1973. - № 5. - С.70-74.
56. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка [Текст]: автореф. дис. ...д-ра филол. наук /А.И.Молотков. –Л., 1971. – 41 с.
57. Морозова В.С. Фразеология современного арабского языка. - М.,1985. - книга
58. Мукамбаев, Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеологиясы [Текст] / Ж.Мукамбаев. – Б.: Кыргызстан, 1998. – 168 б.
59. Мукамбаев, Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] / Ж.Мукамбаев. – Ф.: Илим, 1972. –1-том. – 712 б.
60. Мукамбаев Ж., Осмонкулов А. Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү. – Ф.: «Мектеп», 1978. – 375 б.
61. Назаров А.П. Фразеологическая стилистика кыргызского языка [Текст] / А.Назаров . – Б.: Кыргызстан, 1998. –112 б.

62. Никитина С.Е. Устная народная культура и языковое сознание. – М.: Наука, 1993. – 187 с.
63. Орузбаева Б., Абдулдаев Э., Жапаров А. Кыргыз тили. -Ф., 1971
64. Осмонова Ж. Кыргыз тилиндеги идиомалар [Текст] / Ж.Осмонова. – Ф.: Мектеп, 1972. – 178 б.
65. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы [Текст] / Ж.Осмонова. –К.: ЫМУ, 2007. – 178 б.
66. Осмонова Н.Ы. К.Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» романындагы фразеологизмдердин семантика-стилистикалык табияты [Текст]: филол. илим. кан. ...дис. / Н.Ы.Осмонова. –Б., 2013. – 186 б.
67. Писанова Т.В. Национально-культурные аспекты оценочной семантики: Эстет. и этич. оценки: дисс. док. фил. наук. – М., 1997. – 393 с.
68. Попов Р.Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов. –М.: Высшая школа, 1976. – 200 с.
69. Попов, Р.Н. Взаимодействие в языке лексической и фразеологической систем. – М., 1973. - №4. – С.66-72.
70. Рерих Н.К. Культура и цивилизация. – М., 1994. – 148 с.
71. Рыскулова, Г.У. «Манас» эпосунда сезимдин жана кебете-кешпирдин туюндурулушу (психоллингвистикалык аспектиде) [Текст]: филол. илим. кан. ...дис. автореф. / Г.У.Рыскулова. –Б., 2008. – 20 б.
72. Рысбаева Г.К. Түрк элдериндеги культтук фразеологизмдердин этнолингвистикасы (Казак,кыргыз тилдеринин материалдары боюнча)-/Г.К.Рысбаева-Б.,2017, 398 б.
73. Савченко, А.Н. Народная фразеология [Текст] / А.Н.Савченко // Образно-эмоциональная функция речи и поэтическая речь. – Ростов н/ Д., 1978. – С. 40-45

74. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. [Текст] / А.Сапарбаев. – Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1997. – 328 б.
75. Сапарбаев А., Өмүралиева С., Эгембердиев Р. Кыргыз тили X-XI класстардын окуу китеби. – Б.: «Мектеп» 1993. – 238 б.
76. Секебаева, Ж.К. Компаративные фразеологических единицы как элемент национально-культурной специфики языкового сознания (на материале русского и кыргызского языков) [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук / Ж.К.Секебаева. – Б., 2008. – 26 с.
77. Солодуб Ю.П., Альбрехт Ф.Б. Современный русский язык. Лексика и фразеология современного русского литературного языка. –М., 2003. – 264 с.
78. Солодуб Ю.П. Путешествие в мир фразеологии. Пособие для старшеклассников, изучающих немецкий язык. - М., 1981. – 64 с.
79. Станалиев С. Чагылгандын көз жашы /Касым Тыныстанов-Б.,2022.-
80. Токтоналиев К.Т. Азыркы кыргыз тили/ К.Т. Токтоналиев-Б.2015.- 518 б.
81. Ураксин, З.Г. Фразеология башкирского языка [Текст] / З.Г.Ураксин. –М.: Наука, 1975. – 192 с.
82. Ураксин, З.Г. Фразеология башкирского языка [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук / З.Г.Ураксин. –У., 1975. – 48 с.
83. Усубалиев, Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. – Б.: Бийиктик, 1994. – 200 б.
84. Усубалиев, Б. Кыргыз филологиясы жана филологдору [Текст] / Б.Усубалиев. –Б., «AVRASIA BASMASI» 2006. – 410 б.
85. Чепасова А.М. Предметные фразеологизмы русского языка. – Ч., 2003. – 267с.
86. Шанский, Н.М. Фразеология современного русского языка [Текст] / Н.М.Шанский. –М.: Высш. шк., 1969. – 232 с.

87. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. –М., 1973. – 291 б.
88. Шүкүров Ж. Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө [Текст] // Тил жана адабият институтунун эмгектери (АН. Кирг. ССР). –1956. - №7. - 29-36-б.
89. Эгембердиев Р. Фразеологияны XI класста окутуу [Текст] / Р.Эгембердиев. –Б.: Мектеп, 1992. - 82 б.
90. Эгембердиев Р. Фразеологизмы в эпосе «Манас» [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук / Р.Эгембердиев. –Ф., 1980. – 18 с.
91. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер (Табияты жана семантикасы) [Текст] / Р.Эгембердиев. –Б., 2007. – 172 б.
92. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы [Текст] / Р.Эгембердиев. –Б., 2009.– 312 б.
93. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы [Текст]: филол. илим. докт. ... дис. автореф./ Р.Эгембердиев. – Б., 2012. – 44 б.
94. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү (этимологиясы)-Б.,2019.-336 б.
95. Эстебесова П.С. Кыгыз жана түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдер-Б.:2021.-92,93-б.)

Сөздүктөр

96. Баранов Х.К. Большой арабско-русский словарь-Москвава издательство “Русский язык” 2000-456 б.
97. Борисов В. М. Русско-арабский словарь / Под ред. В.
98. Жамшитова Г.Ж. Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк [Текст] / Г.Ж.Жамшитова. – Б.: Шам, 2003. – 380 б.
99. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Б., 2003. – 247 б.

100. Кухарева Е.В. Лингвострановедческий словарь арабских паремий (с лексикофразеологическими комментариями). – М.: МГИМО, 2007. – 277 с. – книга
101. Орусча-кыргызча сөздүк [Текст] / түз. К.К.Юдахин. – Б., 2012. – 992 б.
102. Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү [Текст] / түз. Э.Абдуллаев. Ф.: «Илим»1986. – 324 б.
103. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / түз. И.Абдувалиев, А.Акматалиев, С.Мусаев. –Б.: «AVRASIA PRESS» 2011. 1-том – 880 б.
104. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / түз. И.Абдувалиев, А.Акматалиев, С.Мусаев. –Б.: «AVRASIA PRESS» 2011. 2-том – 891 б.
105. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / түз. Э.Абдулдаев, Д.Исаев – Ф.: «Мектеп»1969. – 775 б.
106. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / мектеп окуучулары үчүн / түз. Э.Абдулдаев. –Ф.: «Мектеп» 1990. – 120 б.
107. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / түз. Ж.Осмонова. –Б.: КТМУ, 2001. – 519 б.
108. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / түз. Э.Абдулдаев ж.б. –Ф.: «Мектеп» 1980. – 324 б.
109. Кыргыз тилинин т түшүндүрмө сөздүгү-
110. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / түз. К.К.Юдахин. –М.: «Советская энциклопедия» 1965. – 975 б.
111. Лингвистический энциклопедический словарь / главн. ред. В.Н. Ярцева. – М.: СЭ, 1990. - 685с.
112. Рыбальченко Т.Е. Турецко-русский и русско-турецкий словарь. – М., 2006. – 694 с.
113. Фавзи А.М., Шкляров В.Т. Учебный русско-арабский фразеологический словарь. – М.: Русскийязык, 1989. – 534 с. - словарь

114. Фразеологический словарь русского языка / Составители Л.А.Войнова и др. / под ред. А.И.Молоткова. – М.: СЭ, 1967. – 543с.

Араб тилиндеги адабияттар

115. التعبير الاصطلاحي، مكتبة الأنجلو المصرية، ط1 (1405هـ-1985م) ص17، د.كريم زكي حسام الدين
34
116. معجم التراكيب والعبارات الاصطلاحية، ط1، بيروت (1987م) ص 5: أحمد أبو سعد
117. أسس علم اللغة، ترجمة: د.أحمد مختار عمر، منشورات جامعة طرابلس (1973م) ص144: ماريو باي
118. التعبير الاصطلاحي، ص78: د.كريم زكي حسام الدين
119. نحو علم للترجمة، ترجمة: ماجد النجار، مطبوعات وزارة الاعلام، العراق، انظر: يوجين أ. نيدا
(1976م) ص420، 197
120. العربية لغة العلوم والتقنية، دار الاعتصام، ط2 (1406هـ-1986م) ص118: د.عبدالصبور شاهين
121. مدخل الى علم اللغة، ص158: د.محمود فهمي حجازي
122. ط2، الهيئة المصرية العامة للكتاب (1979م) ص114، اللغة العربية معناها ومبناها: د.تمام حسان
115
123. إبداع الدلالة في الشعر الجاهلي، دار المعارف، ط1، (1988م) ص102: د. محمد العبد
124. التعبير الاصطلاحي، ص219: د. كريم زكي حسام الدين
125. معجم التعبير الاصطلاحي في العربية المعاصرة، دار غريب للطباعة، القاهرة، ط1: د.محمد محمد داود
12ص (2003م)
126. عالم الكتب، القاهرة، ط1 (1424هـ-2003م) ص198-: بحوث في العربية المعاصرة: د.وفاء كامل فايد
199.
127. التعبير الاصطلاحي، ص40: د. كريم زكي حسام الدين
128. معجم التراكيب والعبارات: معجم التعبير الاصطلاحي، ص277. وأحمد أبو سعد: انظر: محمد داود
الاصطلاحية، ص113
129. ”مادة“س ي د: لسان العرب
130. التعبير الاصطلاحي، ص313: د.محمد داود
131. معجم التعبير الاصطلاحي، ص185
132. المعجم السياقي للتعبيرات الاصطلاحية- د.محمود اسماعيل صيني مختار الطاهر حسين سيد عوض الكريم
الدوش-1996 م.
133. كتاب مجمع الأمثال-الميداني-أبو الفضل-ص268
134. 6-146-تفسير الطبري — ابن جرير الطبري ٣١٠ هـ
- 135.

Интернет булактары

Фразеологизмдер	Мааниси	المعاني اللغوي	التعبيرات الاصطلاحية(عربية)	№
Жаны чыгуу	1.Олуу, коз жумуу, дуйнодон кайтуу 2. Катуу коркуу	مات،توفي أ-أسلم الشهيد روحه الطاهرة خلال المعركة الضارية ب-أسلم المصاب روحه قبل أن يصل المستشفى	اسم الروح	1
Жузу жарык	1.Ажарлуу жайдары; Элге уят болбогудай, эл алдында кызврбагандай, кепке, созго калбагандай абалда	سر، تهلل وجهه أقال تعالى: "يوم تبيض وجوه، وتسود وجوه" آل عمران (106) ب- أبيض وجه الأب عقب الحكم على ابنه بالبراءة	أبيض وجهه	2
Журогу ак	Журугундо кири жок, арамдыгы, эч арам ою жок, конулу таза	طاهر، لا ينوي سوءا	أبيض القلب	3
Кабагы ачык	Кайгы капасы жок, жайдары, конулдуу 2.Кабагым-кашым дебеген, пешенелуу, ажарлуу, жылдызы жарык	أحسن استقباله وقف الضيف عند مدخل الدار ،بيتسم في وجهضيوفه، ويرحب بهم	ابتسم في وجهه	4
Көздөн кайым болуу-	жок болуп кетүү	زال، اندثر. أ- سقطت الطائرة العملاقة على الأرض، و في لحظات أصبحت أثرا بعد عين. ب- القصر، قصار أثر بعد عين.	أثرا يعد عين:	5
Кол кабыш	жардам берүү	لجأ إلى القوة والعنف. يأخذ المعلم بيد تلميذه	أخذ (كذا) بيده:	6

		الضعيف حتى يتقدم في دروسه ب- لن أنسى صديقي الذي أخذ بيدي في تلك الظروف الصعبة.		
Кол сындыруу	кол буу	منعه مما يريد فعله، منعه من التصرف. قال رسول الله (ص) ان الناس إذا رأوا الظالم، فلم يأخذوا على يديه، أوشك أن يمهم الله بعقابه.	:أخذ على يده:	7
Көз ачылуу	тан калуу	شدها وجلب الانتباه، سحر عرض الفنان رائعة اخلت بالقلوب والأبصار. ب-ب- شاهدت في منابع النهر مناظر تأخذ بالقلوب والأبصار.	اخذ بالقلوب والأبصار:	8
Көз өлчөм	эсептөө	قدر، راعى أمرا ما أ - تراجع المدير عن فصل العامل لأنه أخذ بعين الاعتبار ظروفه العائلية ب- أخذ التاجر يعين الاعتبار أقرباءه	أخذ بعين الاعتبار:	9

		المحتاجين عند توزيع صدقته		
Ооз басуу		منعه من الكلام (فلان): أأخذ الخاطف على فم الرهيئة خوفا من أن يستغيث بالناس. ب- أرادت - المرأة الكلام أمام أهل زوجها فأخذ على فمها لكيلا تفسد بينه وبينهم.	أخذ على فم:	10
Тилин чыгаруу	шылдындoo	سخر منه، تهكم عليها أ-أخرجت ليلي لسانها لزميلتها، عندما ادعت أنها أجمل منها. ب- غضب طه لأن أحد الحاضرين أخرج له لسانه في أثناء تعليقه على المحاضرة.	أخرج له لسانه:	11
Кулак төшөө	кунт коюп угуу	مستمع، مصغ باهتمام أ. جذب حديث المحاضر الحاضرين، فتحولوا جميعا إلى أذن صاغية ب- قالت الزوجة لزوجها قل ما تريد فكلي أذان	أذن صاغية:	12

		صاغية لحديثك: (انظر: أعاره صاغية)		
Бармагын тиштөө	өкүнүү	نَدِمَ، تَحَسَّرَ ، أَسِيفَ	عض على يده / إصبعه:	13
Төбө чачы тик туруу	абдан коркуу, эси чыгып кетүү	خاف خوفا شديداً، فَرَعَ	وَقَفَ شَعْرُ رَأْسِهِ	14
Жүрөгү түшүү	абдан катуу коркуу, аябай эси чыгып калуу	الخوف	روحه راحت في رجليه سقط قلبه بين قدميه أصبح قلبه في أطراف قدميه أصبح قلبه بين رجليه	15
Дене боюуу дүр этүү	бир нерседен коркуп же чочуп кеткендей жыйрыла түшүү	الخوف	يقشعر بدني	16
Көлөкөсүнөн коркуу	ашкере коркоктук кылуу, болоор болбостон корко берүү, өзүнө-өзү чочулап туруу	الخوف	خاف من ظل نفسه الخوف	17
Коен жүрөк	өтө эле коркок, жүрөгү жок, өтүмү жок	الخوف	أجبن من أرنب	18
Жолборс жүрөк	эч нерседен коркпогон, тайманбас, батыр, эр	- الشجاع	شجاع كالأسد	19
Башы бар	бир нерсенин жөн жайын тжакшы билген, ар нерсени тушунгөн түшүнүгү жакшы	عافل	في رأسه عقل، عنده مخ	20
Акылы тунук	өтө эстүү, көптү түшүнгөн, түшүнүктүү	العافل	ذو عقل، عقله نظيف - بمعنى	21
Көзү жетик	көптү билген, дассыккан, ар нерсеге жете түшүнгөн, аркы бекини мыкты билген	نبيه، فَطِنٌ	ثاقب الذهن	22
Эшектин мээсин жеген	келесоо акылынан айныган, көк мээ	المعنى غبي	غبي كالحمار صافي النية	23

	мааниде тилдөө, жемелөө, кемсинтүү иреетинде колдонулат			
Ниети ак	ою тунук, кишиге жамандыгы жок, арамдык ойлобогон	سليم النية	صافى النية-	24
Тили байлануу	бир нерседен ткорккондуктан же кандайдыр бир себеп менен аптыгып, буулугуп сүйлөй албай калуу, үн катпоо	صَمَتَ عَجَزَ عن الكلام	اِتْعَقَدَ لِسَانُهُ	25
Тилин тиштөө	өзүн кармангандай, унчукпай тим болуу	كتم	صان (مستك) لسانه	26
Асмандан түшө калгандай	элден бөтөнчө болуп, өзгөчөлөнүп тургандай, өзгөчө болуп көрүнгөндөй	تمطر السماء	سقط السماء	27
Жан кулактын учунда	аябай ачуусуна тийүү, ызасын жеткирүү	مات من التعب	بلغت الروح أنفه-	28
Ангектен качсан дөнгөккө	бир түйшүктөн экинчи түйшүккө дуушар болуу	يشبه	وقع الحافر على الحافر	29
Башын жеди	жок кылуу, жоготуу, өлтүрүү	الكذب	أكل نخه	30